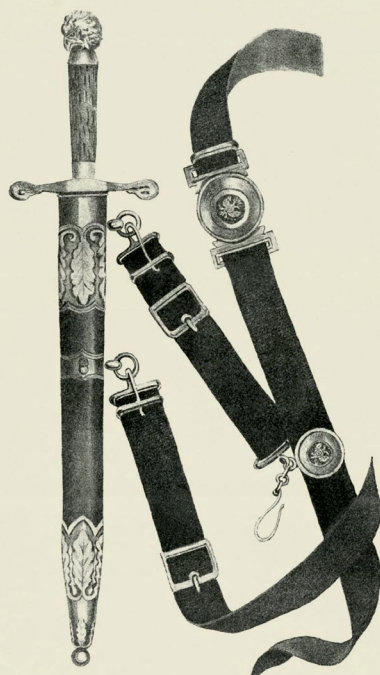

Artur Górak, Krzysztof Latawiec

Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839–1918

Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim

Publikacja powstała w wyniku realizacji projektu badawczego finansowanego
ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji numer
DEC-2011/03/B/HS3/01411

Artur Górak, Krzysztof Latawiec

**Rosyjska administracja specjalna
w Królestwie Polskim
1839–1918**

WYDAWNICTWO UNIwersytetu MARIi CURIE-SKŁODOWSKIEJ
LUBLIN 2015

Recenzent
prof. dr hab. Andrzej Szwarc

Redakcja
Danuta Słowikowska

Redakcja techniczna
Roman Fiut

Projekt okładki, skład i łamanie
Wojciech Olech

Na okładce
Rysunek noża myśliwskiego znajdującego się w wyposażeniu
Korpusu Leśniczych w Imperium Rosyjskim od 11 V 1898 r.

© Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015

ISBN 978-83-7784-624-7

WYDAWNICTWO UNIwersytetu MARIi CURIE-SKŁODOWSKIEJ
20-031 Lublin, ul. Idziego Radziszewskiego 11
tel. 81 537 53 04
www.wydawnictwo.umcs.lublin.pl
e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.lublin.pl

Dział Handlowy
tel./faks 81 537 53 02
Księgarnia internetowa: www.wydawnictwo.umcs.eu
e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

Druk i oprawa: Elpil, ul. Artyleryjska 11, 08-110 Siedlce

Spis treści

Wstęp	9
Administracja specjalna	9
Wprowadzenie rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie	12
Wpływ organów administracji ogólnej na administrację specjalną	25

SŁOWNIK

Celny Punkt Komunikacyjny (Таможенный Переходный Пункт)	33
Centralna Komisja do Spraw Włościańskich Królestwa Polskiego (Центральная Коммисия по Крестьянским Делах Царства Польского)	34
Centralny Zarząd Opłat Akcyzowych w Królestwie Polskim (Центральное Управление Акцизных Сборов в Царстве Польском)	35
Chełmski Duchowny Konsystorz Grecko-Unicki (Холмская Греко-Униатская Духовная Консистерия)	36
Chełmski Zarząd Duchowny (Холмское Духовное Правление)	37
Duchowny Konsystorz Prawosławny (Духовная Православная Консистерия)	39
Dyrekcja Naukowa (Учебная Дирекция)	41
Gubernialna Kasa Skarbowa (Губернское Казначейство)	45
Gubernialne Biuro Pocztowe (Губернская Почтовая Контора)	47
Gubernialne Kolegium do Spraw Fabrycznych (i Górniczych) (Губернское Присутствие по Делах Фабричным (и Горнозаводским))	52
Gubernialne Kolegium do Spraw Podatku Przemysłowego (Губернское по Промысловому Налогу Присутствие)	54
Gubernialne Kolegium do Spraw Powinności Wojskowej (Губернское по Воинской Повинности Присутствие)	55
Gubernialne Kolegium do Spraw Stowarzyszeń (Губернское по Делах об Обществах Присутствие)	56
Gubernialne Kolegium do Spraw Ubezpieczeń Robotników (Губернское Присутствие по Делах Страхования Рабочих)	57
Gubernialny Komitet Ochrony Lasów (Губернский Лесоохранительный Комитет)	58
Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich (Губернское Присутствие по Крестьянским Делах)	59
Gubernialny Zarząd Akcyzy (Губернское Акцизное Управление)	61
Gubernialny Zarząd Przychodami Akcyzy (Губернское Управление Акцизными Сборами)	63
Inspektor Fabryczny (Фабричный Инспектор)	65

Inspektor Podatkowy (Податной Инспектор)	70
Izba Kontrolna (Контрольная Палата)	71
Izba Skarbowa (Казенная Палата)	73
Janowski Państwowy Zakład Koński (Яновский Государственный Конский Завод)	78
Kantor (Biuro) Pocztowo-Telegraficzne (Почтово-Телеграфная Контора)	85
Komisarz do Spraw Włościańskich (Коммисар по Крестьянским Делах)	87
Komisja do Spraw Włościańskich (Коммисия по Крестьянским Делах)	89
Komisja Emerytalna w Guberniach Królestwa Polskiego (Эмеритальная Коммисия в Губерниях Царства Польского)	90
Komisja Likwidacyjna (Ликвидационная Коммисия)	92
Komora Celna (Таможня)	92
Leśnictwo (Лесничество)	96
Oddział Pocztowo-Telegraficzny (Почтово-Телеграфное Отделение)	99
Oddział Pocztowy (Почтовое Отделение)	100
Oddział Telegraficzny (Телеграфное Отделение)	100
Okręgowa Kasa Skarbowa (Окружное Казначейство)	101
Okręgowy inżynier górniczy (Окружный горный инженер)	102
Okręgowy Zarząd Akcyzy (Окружное Акцизное Управление)	106
Okręgowy Zarząd Leśny (Окружное Лесное Управление)	108
Pomocnicza Stacja Telegraficzna (Вспомогательная Телеграфная Станция)	109
Powiatowa Kasa Skarbowa (Уездное Казначейство)	110
Powiatowe Biuro Pocztove (Уездная Почтовая Контора)	111
Powiatowe Kolegium do Spraw Powinności Wojskowej (Уездное по Воинской Повинности Присутствие)	112
Przygraniczne (Graniczne) Biuro Pocztove (Пограничная Почтовая Контора)	113
Przykomórek Celny (Таможенная Застава)	114
Rada Dobroczynności Publicznej (Совет Общественного Призрения)	115
Rewirowy (Cząstkowy) Nadzorca Akcyzy (Участковый Акцизный Надзиратель)	117
Stacja Pocztove (Почтовая Станция)	118
Stacja Telegraficzna (Телеграфная Станция)	118
Straż Karczemna (Корчемная Стража)	119
Tymczasowa Komisja do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego (Временная Коммисия по Крестьянским Делах Губерний Царства Польского)	120
Urząd do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego (Присутствие по Крестьянским Делах Губерний Царства Польского)	121
Warszawska Tymczasowa Komisja Kontrolna (Варшавская Временная Контрольная Коммисия)	122
Warszawska Okręgowa Izba Probiercza (Варшавская Окружная Пробирная Палатка)	123
Warszawski Komitet Cenzury (Варшавский Цензурный Комитет)	124
Warszawski Komitet do Spraw Druku (Варшавский Комитет по Делах Печати)	126

Warszawski Komitet Statystyczny (Варшавский Статистический Комитет)	127
Warszawski Oddział Kontroli Ministerstwa Dworu Cesarskiego (Варшавское Отделение Контроля Министерства Императорского Двора)	128
Warszawski Okręgowy Zarząd Probierczy (Варшавское Окружное Пробирное Управление)	128
Warszawski Wydział Kas Skarbowych Ministerstwa Finansów (Варшавское Отделение Казначейств Министерства Финансов)	129
Więzienie (Тюрьма)	130
Wydział do Spraw Finansów Królestwa Polskiego (Отдел по Финансам Царства Польского) ...	134
Wydział Kontroli Państwowej Dróg Kolejowych (Отделение Государственной Контроли Железных Дорог)	135
Wydział Pocztowy (Почтовые Отделения)	135
Zarząd Dóbr Państwowych (Управление Государственных Имуществ); Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych (Управление Земледелия и Государственных Имуществ)	136
Zarząd Księstwa Łowickiego (Управление Ловичского Княжества)	140
Zarząd Nadwiślańskiej Drogi Żelaznej (Управление Привислянской Железной Дороги)	141
Zarząd Okręgu Celnego (Управление Таможенного Округа)	143
Zarząd Okręgu Dróg Komunikacyjnych (Управление Округа Путей Сообщения)	146
Zarząd Okręgu Pocztovo-Telegraficznego (Управление Почтово-Телеграфного Округа)	159
Zarząd Okręgu Samodzielnego Korpusu Straży Granicznej (Управление Округа Отдельного Корпуса Пограничной Стражи)	160
Zarząd Pałaców Cesarskich (Управление Императорских Дворцов); Warszawski Zarząd Pałacy (Варшавское Дворцовое Управление)	162
Zarząd Rewirowego Inspektora Celnego (Управление Участкового Таможенного Инспектора)	163
Zarząd Warszawskich Teatrów Rządowych (Управление Варшавских Правительственных Театров)	164
Zarząd Warszawskiego (XI) Okręgu Dróg Komunikacyjnych (Управление Варшавского Округа Путей Сообщения)	165
Zarząd Warszawskiego Okręgu Naukowego (Управление Варшавского Учебного Округа)	168
Zarząd Warszawskiego Okręgu Telegraficznego (Управление Варшавского Телеграфного Округа)	170
Zarząd Wydziału Przewozu Poczty Drogami Kolejowymi (Управление Отдела Перевозки Почт по Железным Дорогам)	172
Zarząd Wzajemnych Ubezpieczeń Budynków od Ognia w Guberniach Królestwa Polskiego (Управление Взаимного Страхования Строений от Огня в Губерниях Царства Польского)	174
Zarząd Zachodniego Obwodu Górniczego (Управление Западной Горнозаводской Области); Naczelnik Zachodniego Obwodu Górniczego (Начальник Западной Горнозаводской Области); Naczelnik Okręgu Górniczego (Начальник Горного Округа); Zarząd Wschodniego Okręgu Górniczego Królestwa Polskiego (Управление Восточного Горного Округа Царства Польского); Zarząd Zachodniego Okręgu Górniczego Królestwa Polskiego (Управление Западного Горного Округа Царства Польского)	176
Zarządzający Działem Poczтовым (Управляющий Почтовой Частью)	184

Zarządzający Sprawami Grecko-Unickimi w Królestwie Polskim (Управляющий Греко-Униатскими Делами в Царстве Польском)	185
Zawiadujący Budowami Cerkwi Grecko-Unickich w Królestwie Polskim (Заведывающий Постройками Греко-Униатских Церквией в Царстве Польском)	185
Zawiadujący Budowami Cerkwi Prawosławnych w Kraju Przywiślańskim (Заведывающий Постройками Православных Церквией в Привислянском Крае)	186
Zawiadujący Działem Solnym w Królestwie Polskim (Заведывающий Соляною Частию в Царстве Польском)	187
Zawiadujący Sprawami Duchownych Obsych Wyznań w Królestwie Polskim (Заведывающий Духовными Делами Иностраннных Исповеданий в Царстве Польском)	188
Wykaz skrótów	189
Bibliografia	191
Indeks rosyjskich nazw organów administracji specjalnej	205
Indeks rzeczowy polskich nazw organów administracji specjalnej	209

Wstęp

Administracja specjalna

Niniejsza publikacja ma za swe pierwsze zadanie przynieść pożytek praktyczny w postaci wstępnego zorientowania badacza w pozycji ustrojowej danego organu rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim. Przewodnik ma układ słownikowy – kolejne hasła to nazwy (ich tłumaczenia) organów administracji specjalnej. Za taką formą opracowania przemawia etap badań, na którym znajduje się prezentowana problematyka. Informacje o rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim pojawiają się rzadko na kartach polskich opracowań naukowych. Zazwyczaj zagadnienia te są ujęte w sposób ogólnikowy lub przyczynkarski. Brak więc nie tylko opracowań monograficznych, ale i analitycznych prac drobniejszych. Co więcej, nawet podręczniki akademickie pomijają milczeniem struktury administracji specjalnej, skupiając się jedynie na administracji ogólnej. Tymczasem nie do końca taki stan rzeczy tłumaczy zachowanie materiałów archiwalnych. W związku z tym celem tego projektu jest stworzenie podwalin animujących badania owej problematyki.

Przy takiej okazji nie można uniknąć podjęcia, chociażby niezobowiązującej, próby odpowiedzi na pytanie, jak należy rozumieć termin administracja specjalna? Oczywiście najprościej byłoby się oprzeć na dotychczasowych ustaleniach, jednak nietrudno zauważyć pewne rozbieżności w podstawowych ujęciach problemu. Najczęściej administracja specjalna utożsamiana jest z administracją niespoloną.¹ Chodzi więc o organy administracji, które nie podlegały organom administracji ogólnej i zespolonej, a przede wszystkim tworzyły osobne piony, podporządkowane hierarchicznie poszczególnym ministrom. Taki brak zespolenia można było obserwować od dawna w postaci administracji wymiaru sprawiedliwości, dóbr stołowych i wojskowej, a następnie administracji finansowej. W wieku XIX pojawiają się już bardzo różne niezależne administracje, np. celna, morska czy kolejowa. Z kolei u Zbigniewa Leońskiego czytamy, że problem dotyczy kwestii zarządzania, a więc rozpiętości kompetencji – zatem mamy organy o kompetencjach szerokich, ogólnych oraz organy o kompetencjach wąskich, wyspecjalizowanych. Inaczej rzecz ujmując, na szczeblu centralnym chodzi

---

¹ J. Szreniawski, *Wstęp do nauki administracji*, Lublin 2000, s. 60.

o tworzenie nowych ministerstw, a na lokalnym o rozróżnienie na organy administracji ogólnej (zespolonej) i organy administracji niezespalonej.²

Wyraźnie odczuwalny jest anachronizm tych ujęć teoretycznych w odniesieniu do: po pierwsze Królestwa Polskiego doby unifikacyjnej, po drugie zaś Imperium Rosyjskiego – lub inaczej to Imperium Rosyjskie jest anachroniczne i na złość ujęciom podręcznikowym nie chce przyjąć zasady konsekwentnego trójpodziału władz, odróżnić ustawy od rozporządzenia, nie mówiąc już o zasadach państwa prawa. Niemniej w ciągu pierwszych trzydziestu lat XIX wieku w Rosji zbudowano resortowy system zarządu państwem³, choć nadal utrzymywały się dawne formy realizacji władzy monarszej w postaci pozaresortowego (politycznego) nadzoru namiestników i generał-gubernatorów oraz tradycyjnej pozycji gubernatora jako „wicekróla” – opiekuna ludności guberni, gwaranta spokoju, porządku i prawa (choć podległego ministrowi spraw wewnętrznych). Stąd też uporczywe próby zachowania jego nadzorczo-koordynującej pozycji, mimo kolejnych reform naruszających ten status w drugiej połowie XIX wieku. Jeśli więc szukamy organów administracji ogólnej, to z całą pewnością można wskazać na gubernatora i generał-gubernatora, chociaż ten ostatni nie pozostawał w resorcie spraw wewnętrznych.⁴

Pewną ulgę przynosi lektura podręcznika Wojciecha Witkowskiego, który zwraca uwagę na genezę zespolenia jako odpowiedzi na problemy koordynacji działania wielu ministerstw w terenie. Autor ten pod hasłem administracja specjalna w guberniach wymienia jako przykłady następujące organy: gubernialne urzędy ds. włościańskich, dyrekcje naukowe, izby skarbowe, zarządy dóbr państwowych, gubernialne urzędy ds. fabrycznych.⁵ Warto zwrócić uwagę, że wymienione tu zostały zarówno organy zupełnie od gubernatora niezależne, poprzez takie, które mógł nadzorować czy kontrolować, aż po te, w skład których wchodził i to jako przewodniczący. Organami administracji ogólnej podlegające Ministerstwu Spraw Wewnętrznych kontrolowały organy innych resortów, np. resortu finansów, z drugiej strony prowadzona przez nie rachunkowość była nadzorowana przez izby kontrolne.⁶ Tak więc pojęcie zespolenia tylko o tyle ogranicza sferę administracji specjalnej, o ile oznacza to działanie takiej administracji

² Z. Leoński, *Nauka administracji*, wyd. 3, Warszawa 2001, s. 72–75.

³ M. A. Prichodźko, *Specyfika utworzenia ministerstw w Rosji na początku XIX wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. VI, 2009, s. 169–198.

⁴ Z reguły administrację ogólną utożsamia się z tym resortem.

⁵ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce (1764–1989)*, Warszawa 2007, s. 153. Por. G. Smyk, *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym. Zarys organizacji*, „Zamojskie Studia i Materiały”, seria: Prawo i Administracja (1), R. VII, 2005, z. 18.

⁶ DPKP, t. 66, s. 365, ukaz z 28 XII/9 I 1866/7 r.

w ramach jednego ciała administracyjnego (rząd gubernialny, zarząd powiatowy) a nie dotyczy nadzoru czy uprawnień do kontroli.

W Imperium Rosyjskim, podobnie jak wcześniej w innych państwach europejskich, postępowały dwa procesy tworzenia administracji specjalnej: 1) wydzielanie kompetencji organu ogólnego (gubernatora i rządu gubernialnego) do realizacji przez odrębne ciała administracyjne, 2) powoływanie nowych agend terenowych organów centralnych. Ten proces nigdy nie dobiegł końca, a tym samym nie nastąpiło ani całkowite i klarowne wyróżnienie, ani tym bardziej wyodrębnienie administracji specjalnej. Co więcej, na gruncie teoretycznym i praktycznym ustawicznie domagano się przywrócenia stanu zespolenia sprzed rozmnożenia się organów terenowych administracji specjalnej. Pożądane wzmocnienie nadrzędnej roli gubernatora miało zapewnić jednolitość działania administracji terenowej, a przez to podnieść jej skuteczność tak pożądaną w czasach zaburzeń społecznych.

Za administrację ogólną uznajemy, pod względem rzeczowym, organy, które reprezentują władzę państwową (monarchę) lub rząd. Ich cechą charakterystyczną jest domniemanie kompetencji. Powierza się im dbałość o zachowanie ładu społecznego, spokoju i porządku prawnego. Z tego wynikają kompetencje nadzorcze, kontrolne i inne zwierzchnie wobec innych organów terenowych. Jest to niewątpliwie funkcja polityczna, tak więc od celów i sposobu realizacji polityki rządu w danym ustroju zależą też kompetencje takiego organu. Organy administracji ogólnej w różnym zakresie reprezentują model pełnego zespolenia administracji w postaci powierzenia im wykonywania w terenie zadań wyspecjalizowanych – związanych z kompetencjami danego ministerstwa lub jego części. Pod względem formalnym (organizacyjnym) realizacja zarówno kompetencji ogólnych, jak i specjalnych może przybierać różne formy. Biorąc ponadto pod uwagę umocowanie prawne, samodzielność budżetową i kancelaryjną, można wyróżnić kilka form realizacji takich kompetencji:

1. Z zasad organizacji pracy i biurokracji szczególnie wynika łączenie jednorodnych kompetencji w odrębne stanowiska i (mniejsze lub większe) komórki, dlatego też obserwujemy w omawianym okresie wykonywanie wyspecjalizowanych zadań przez wydziały lub pojedynczych urzędników rządu gubernialnego lub zarządu powiatowego. Nawet gdy urzędnicy ci działają poza urzędem – w terenie – i pobierają wynagrodzenie z innych resortów niż MSW, stanowią część etatu danego urzędu, podlegają służbowo jego kierownikowi i posiadają wspólne zaplecze urzędowe, a szczególnie kancelaryjno-archiwalne.

2. Nadanie praw rzeczowych nie musi się wiązać z ich realizacją za pomocą własnego aparatu urzędowego. Gubernator, wicegubernator lub naczelnik powiatu spełniają wyspecjalizowane kompetencje poprzez przewodniczenie w ciałach kolegialnych (specyfika kompetencji tych organów nadaje im charakter

administracji specjalnej) z własną obsługą kancelaryjną. Organy takie mają skład mieszany w postaci przedstawicieli różnych służb i organów, a czasem też specjalistów z danej dziedziny i przedstawicieli powiązanych z zadaniami danego organu grup społecznych (ziemian, fabrykantów, robotników). Z racji swojego składu, a czasem też podległości sprawozdawczej związanej z kompetencjami, mają one charakter międzyresortowy. Ponadto mogą działać różnego rodzaju służby, urzędy i inspekcje częściowo podległe takim organom.

3. Do realizacji kompetencji specjalnych powołuje się odrębne organy podległe innym resortom, tworząc coraz liczniejsze i rozgałęzione pionierzy pozostające poza administracją zespoloną; niektóre z nich są poddawane w różnym zakresie pod nadzór organów ogólnych i oczywiście wyspecjalizowanych organów kontrolnych.

Za administrację specjalną w sensie formalnym, o jaki chodzi w tym przewodniku, uznajemy więc dwa ostatnie sposoby realizacji zadań władzy państwowej. Oczywiście nie będzie tu miało znaczenia umiejscowienie danych kompetencji w sferze MSW – jedynie potocznie i intuicyjnie utożsamianego z administracją ogólną.

Odrębnym problemem będzie rozróżnienie organu i urzędu od zakładu administracyjnego (szkoły, szpitala, przytułku, sierocińca, biblioteki, teatru itp.) i przedsiębiorstwa będącego własnością skarbu państwa: użyteczności publicznej czy też nastawionego na zysk. Czym innym jest bowiem administrowanie, a czym innym świadczenie usług o specjalnym znaczeniu lub produkcja. Stąd w *Słowniku* nie uwzględniliśmy zakładów administracyjnych.

W omawianym okresie nie ma samorządu, który realizowałby poprzez wyodrębnione ciała administracyjne zadania administracji specjalnej na zasadzie kompetencji własnych lub powierzonych. Pomijamy więc ten problem. Podobnie postąpiliśmy z administracją wymiaru sprawiedliwości oraz administracją wyborczą, traktując je jako aparat pomocniczy przy realizacji funkcji państwa innych niż administracyjne. Z analogicznych powodów nie zajęliśmy się agendami ministerstwa wojny, trzymając się granic administracji cywilnej.

Wprowadzenie rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie

Królestwo Polskie powstało na mocy traktatów zawartych 3 V 1815 r. przez państwa zaborcze na kongresie wiedeńskim. Decydujące znaczenie miał tu jego akt końcowy z 9 VI tegoż roku. Królestwo pod względem ustrojowym było kontynuacją Księstwa Warszawskiego, które czerpało z wzorów biegunowo odległych od rosyjskich. Jedyną paralełą były tu rozwiązania pruskie, recypowane zarówno w Rosji, jak i w Księstwie Warszawskim, jakkolwiek w nierównym stopniu. Poważniejsze zmiany nastąpiły dopiero po upadku powstania listopadowego – zniesiono odrębność państwową Królestwa, a Statut Organiczny (przecież

niewprowadzony w całości) gwarantował jedynie odrębność ustroju prawnego i administracyjnego. Co prawda, już wtedy podjęto próby zniesienia wszelkich odrębności Kongresówki, mające na celu jej rusyfikację, jednak zmiany, wprowadzane niekonsekwentnie, bez przekonania i należytej determinacji, chociaż dotknęły istotnych dziedzin, ostatecznie nie sięgnęły głęboko. Za jedyne czysto rosyjskie instytucje czasów Iwana F. Paskiewicza i Michaiła D. Gorczakowa A. J. Storożenko uznawał Kancelarię Namiestnika i Warszawskiego Wojennego General–Gubernatora.⁷ Odrębność aparatu administracyjnego wyrażała się również w odmiennej od cesarstwa ustawie o służbie cywilnej z własną klasyfikacją stanowisk i urzędów.⁸ Wymaga podkreślenia, że pochodzenie narodowe urzędników nie miało w tym wypadku znaczenia, a przy uznaniu urzędu za *polski* czy *rosyjski* decydujące było pochodzenie wzorców, z których czerpano przy określaniu pozycji ustrojowej danego organu i organizacji jego zaplecza urzędowego.

Pobieżne omówienie wprowadzania organów cywilnej administracji rosyjskiej zacząć należy od roku 1839, kiedy to sprawy oświaty podporządkowano ministrowi oświecenia w Sankt Petersburgu i utworzono Okręg Naukowy Warszawski, ale w 1861 r. ponownie powołano miejscowy zarząd resortowy oświaty w postaci Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁹ Podobnie w 1846 r. utworzono XIII Okręg Komunikacji Cesarstwa, obejmujący Królestwo, a w 1851 r. zniesiono Dyрекcję Generalną Poczty Królestwa i utworzono XIII Okręg Poczty Cesarstwa, podległy wprost władzom w Petersburgu. Oba te działy wróciły pod zarząd władz krajowych w 1862 r.

Postępujące wpływy rosyjskie w administracji, będące częścią zaniechanych planów całkowitej unifikacji, przejawiały się na kilka sposobów. Po pierwsze, istniały urzędy całkowicie zrusyfikowane pod względem personalnym, nomenklaturowym, organizacyjnym, a także jeśli chodzi o sposób funkcjonowania, system kancelaryjny i język urzędowy. Po drugie, wszystkie wyżej wymienione elementy pojawiały się w niepełnym zakresie przede wszystkim w organach centralnych, a szczególnie tych, które uległy reorganizacji w okresie międzypowstaniowym. Tendencja do stopniowej likwidacji odrębności ustrojowych i administracyjnych instytucji Królestwa nie została zahamowana poza krótkim okresem reform Wielopolskiego. Jednak koncepcja zarządzania Królestwem z udziałem polskich urzędników, nadzorowanych jedynie przez Rosjan, ostatecznie upadła. Sukcesy

---

⁷ L. Gorizontow, *Aparat urzędniczy Królestwa Polskiego w okresie rządów Paskiewicza*, tłum. A. Szwarz, „Przegląd Historyczny” t. 85, 1994, s. 55.

⁸ DPKP, t. 19, s. 142, Ogólna klasyfikacja urzędników cywilnych oraz mundurów dla tychże w Królestwie Polskim przepisanych z 16/28 VI 1836 r.; DPKP, t. 53, s. 69 i n., Ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim, z 10/22 III 1859 r.

⁹ Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

agresywnej rusyfikacji Ziem Zabrzanych obaliły argument I. F. Paskiewicza, który dowodził, że gubernie zachodnie z powodu włączenia do Cesarstwa na zasadach powszechnych nie stały się od tego bardziej rosyjskie.¹⁰ Genezy zniesienia odrębności ustrojowych Kongresówki zwykle upatruje się w wybuchu powstania styczniowego.¹¹ Istotnie, niektóre z działań służących pacyfikacji niosły ze sobą zmiany w zarządzie, a nawet ustroju Królestwa Polskiego, ale nie to było ich celem; nie naruszały konstrukcji ustrojowej Królestwa. Jednak posunięcia takie, jak związane z uwłaszczeniem, stały się fundamentem wszystkich następnych reform, które w ciągu dziesięciu lat miały doprowadzić do zniesienia odrębności politycznej Królestwa i unifikacji jego zarządu cywilnego z systemem władz administracyjnych w Cesarstwie.

W następstwie ukazów z 19 II/2 III 1864 r. zostały powołane specjalne organy o czysto rosyjskiej obsadzie personalnej i procedurach działania, którym powierzono opracowywanie i realizację planów przekształceń ustrojowych w Królestwie: Komitet ds. Królestwa Polskiego¹² w Sankt Petersburgu i Komitet Urządzący¹³ w Warszawie. Temu ostatniemu podporządkowano komisje włościańskie. Od 1864 r. władze carskie rozpoczęły obsadzanie Rosjanami kluczowych stanowisk w komisjach rządowych i stopniowe znoszenie przywróconych w okresie reform Wielopolskiego instytucji samorządowych. Podczas obrad Komitetu ds. Królestwa Polskiego w dniu 12/24 XII 1864 r. uczestniczący w tych obradach Aleksander II podkreślił, że celem podejmowanych przekształceń jest „ostateczne i organiczne zlanie się tej części państwa z innymi jego ziemiami”.¹⁴

Przyspieszenie prac nad projektami reform administracyjnych w Królestwie Polskim nastąpiło na przełomie 1865 i 1866 r. Wśród czołowych przedstawicieli władz rosyjskich w Sankt Petersburgu i w Warszawie upowszechniło się przekonanie, że do czasu zupełnej unifikacji administracji Królestwa z ustrojem

---

¹⁰ Л. Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше: (XIX – начало XX в.)*, Moskwa 1999, s. 158.

¹¹ I. Koberdowa, *W sprawie stosunku Rosji wobec powstania styczniowego*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 69, 1962, s. 875–879; И. И. Костюшко, *Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском*, Moskwa 1962, s. 77–80; C. Ohryzko-Włodarska, *Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałość aktowa*, Warszawa 1973, s. 6–7.

¹² K. Groniowski, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 r.*, Warszawa 1963, s. 21–22; K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. IV, *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 64.

¹³ J. Targowski, *Komitet Urządzący i jego ludzie*, „Przegląd Historyczny”, t. 14, 1937, s. 13–14; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt., s. 10–11 oraz 12–14; H. Rappaport, *Komitet Urządzący w Królestwie Polskim*, „Archeion”, t. 69, 1979, s. 129–145; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 63.

¹⁴ Cyt. za S. Krzemiński, S. Krzemiński, *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888)*. *Zarys historyczny* (przedruk z „*Ekonomisty Polskiego*”), Lwów 1892, s. 137.

administracyjnym Cesarstwa nie można oczekiwać ostatecznego rozwiązania kwestii polskiej.¹⁵ Ostateczną decyzję co do kierunku i zakresu integracji Aleksander II ogłosił dopiero 8/20 XII 1866 r., podczas posiedzenia Komitetu ds. Królestwa Polskiego. Integracja miała być osiągnięta na drodze likwidacji centralnych, autonomicznych dotychczas, organów w Królestwie i stworzenia na ich miejsce zarządów cywilnych podlegających bezpośrednio odpowiednim ministerstwom w stolicy państwa. Decyzja o unifikacji została podana do publicznej wiadomości 28 III/9 IV 1867 r. w carskim ukazie do Senatu Rządzącego.¹⁶

Za jedną z bezpośrednich przyczyn likwidacji administracji *polskiej* należy uznać jej dyskredytację w czasie powstania i to zarówno w oczach petersburskich mocodawców, jak i społeczeństwa. Urzędnicy wprawdzie nie poparli tłumnie irredenty, jednak ich bierna postawa była daleka od wymaganej stanowczości.¹⁷ Jednocześnie obóz ugodowców, na którym opierała się rosyjska władza, stracił zaufanie zarówno jej, jak i społeczeństwa rosyjskiego. Pozostawało zarządzać Królestwem za pomocą Rosjan. Na przeszkodzie temu stały różnice ustrojowe, które należało znieść, aby dostęp *чиновников* z imperium uczynić łatwiejszym, a ich pracę skuteczniejszą. Chodziło również o zlikwidowanie „raz na zawsze” sprawy polskiej jako przedmiotu polityki mocarstw europejskich.¹⁸

Organem, któremu powierzono bezpośredni nadzór nad realizacją reform unifikacyjnych na miejscu, w Królestwie, był działający w Warszawie Komitet Urządzący w Królestwie Polskim (*Учредительной Комитет в Царстве Польском*).¹⁹ Organami pozostającymi pod nadzorem i w zależności od komitetu były: Komisja Likwidacyjna, Centralna Komisja ds. Włościańskich i komisje

---

¹⁵ W. Śliwowska, *Petersburg i społeczeństwo rosyjskie wobec kwestii polskiej w przededniu i w czasie powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*, pod red. S. Kalembka, Warszawa 1990, s. 551–554; K. Groniowski, *Walka Milutina z Bergiem. Spór o reorganizację Królestwa Polskiego po roku 1863*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 69, 1962, s. 892–894.

¹⁶ ПСЗРИ, собрание II, t. 42, 1867, cz. 1, s. 333 i n., Указ о подчинении всех остающихся еще вне ведения Министерства Финансов частей финансового управления в губерниях Царства Польского непосредственному заведыванию означенного Министерства, z 28 III 1867 r.; DPKP, t. 67, s. 42; A. Korobowicz, *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin 1995, s. 40.

¹⁷ A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa–Kraków 1999, s. 24.

¹⁸ K. Grzybowski, dz. cyt., s. 64.

¹⁹ K. Grzybowski, dz. cyt., s. 63–64; И. И. Костюшко, dz. cyt., s. 62–80 i 148–152; S. Krzemieński, dz. cyt., s. 122–131; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego i prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1880, s. 195–199; J. Targowski, dz. cyt., s. 166–187.

włościańskie w guberniach oraz Komisja Prawnicza.²⁰ Później utworzono Centralną Komisję ds. Włościańskich działającą w ramach Komitetu i pośredniczącą między nim a komisjami włościańskimi.²¹

Główne reformy zarządu cywilnego zostały opracowane przez Komitet ds. Królestwa Polskiego i Własną JCM Kancelarię ds. Królestwa Polskiego.²² Reformy te w pierwszym rządzie zmierzały do zniesienia wyższych władz administracyjnych Królestwa, a następnie do wprowadzenia w ich miejsce organów rosyjskich podległych bezpośrednio naczelnym władzom resortowym w Petersburgu, lub podporządkowania władz terenowych bezpośrednio tym ministerstwom.²³ W miarę stopniowej likwidacji naczelnych władz administracyjnych Królestwa ich funkcje przejściowo przejmował Komitet Urządzący.²⁴ W efekcie działalności Komitetu, pod pozorem ułatwień i ulepszeń funkcjonowania zarządu cywilnego, zniesione zostały wszystkie władze centralne świadczące o odrębności administracyjnej Królestwa. Szczegółowym opracowaniem aktów prawnych zajęła się agenda Komitetu – Komisja Prawnicza, powołana do życia w końcu 1864 r.²⁵ 23 III/5 IV 1871 r. car Aleksander II podpisał ukaz o zniesieniu Komitetu Urządzącego z dniem 1/13 IV 1871 r.²⁶ Wkrótce po likwidacji Komitetu Urządzącego ukazem z 23 III/5 IV 1871 r. została zniesiona z dniem 1/13 IV 1871 r. Komisja Prawnicza.

Głównym organem przygotowującym prace unifikacyjne w Królestwie Polskim był, utworzony w 1864 r., Komitet ds. Królestwa Polskiego (*Комитет по делам Царства Польского*), ale oficjalną wiadomość o jego utworzeniu podał Senat Rządzący dopiero 1/13 XII 1866 r., a władze w Królestwie powiadomiono o tym w styczniu 1867 r.²⁷ Do jego kompetencji, obok ogólnego nadzoru nad realizacją ukazów uwłaszczeniowych z 19 II/2 III 1864 r., należało rozpatrywanie i opiniowanie wszystkich projektów prawodawczych i przekształceń administracyjnych, opracowywanych przez Komitet Urządzący i inne władze centralne w Warszawie, oraz przedstawianie odpowiednich wniosków cesarzowi.²⁸

---

²⁰ DPKP, t. 62, art. 3; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 64; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt., s. 13, 15; A. Okolski, dz. cyt., s. 196–197.

²¹ Cyt. za C. Ohryzko-Włodarską, dz. cyt., s. 16; ПУКЛІІІ, t. 2, s. 331.

²² K. Grzybowski, dz. cyt., s. 63; S. Krzemiński, dz. cyt., s. 122; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt., s. 12–13; J. Targowski, dz. cyt., s. 19–20.

²³ DPKP, t. 62, s. 143, art. 9; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt., s. 12–13.

²⁴ DPKP, t. 62, s. 137; A. Okolski, dz. cyt., s. 197; J. Targowski, dz. cyt., s. 19.

²⁵ A. Korobowicz, dz. cyt., s. 15–19.

²⁶ DPKP, t. 71, s. 133.

²⁷ K. Grzybowski, dz. cyt., s. 64–65; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt., s. 10–11; J. Targowski, dz. cyt., s. 15.

²⁸ A. Okolski, dz. cyt., s. 206–207; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt., s. 10–11.

Z chwilą utworzenia Własnej JCM Kancelarii ds. Królestwa Polskiego, której przekazano prace prawodawcze odnoszące się do Królestwa, rola Komitetu ds. Królestwa Polskiego znacznie spadła. Zamknięcie Komitetu nastąpiło ukazem z 29 V/10 VI 1881 r.²⁹

Ukazem z 19/31 V 1866 r. zniesiony został urząd Ministra Sekretarza Stanu i Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, a w jego miejsce utworzono Własną JCM Kancelarię ds. Królestwa Polskiego (*Собственная Его Императорского Величества Канцелярия по Делам Царства Польского*) pod kierunkiem Sekretarza Stanu ds. Królestwa. Kancelaria utrzymała dotychczasowe kompetencje Sekretariatu Stanu, ale zmianie uległo jej stanowisko prawne. Z organu reprezentującego odrębność autonomiczną Królestwa przekształciła się w instytucję, której powierzono przeprowadzenie reform zmierzających do stopniowej unifikacji zarządu administracyjnego Królestwa z systemem władz rosyjskich, czyli „zwnięcie miejscowych instytucji centralnych”.³⁰ W Kancelarii koncentrowały się wszystkie prace prawodawcze odnoszące się do zarządu cywilnego Królestwa Polskiego, przeprowadzane według osobistych wskazówek cesarza. Przygotowane w Kancelarii wnioski i projekty były przekazywane do rozpatrzenia i zaopiniowania Komitetowi ds. Królestwa Polskiego albo innym odpowiednim władzom w Petersburgu lub Warszawie, a następnie przedstawiane do akceptacji cesarskiej. Do Kancelarii należał także ogólny nadzór nad wprowadzaniem reform administracyjnych dokonywanych przez władze miejscowe w Królestwie.³¹ Ukazem z 26 VIII/7 IX 1876 r. Kancelaria została zlikwidowana 1/13 IX 1876 r., a jej kompetencje przejął I oddział Własnej JCM Kancelarii Cesarstwa.³²

Reorganizacja i likwidacja kolejnych komisji rządowych najwcześniej dotknęła Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Ukaz z 27 X/8 XI 1864 r. przeniósł Zarząd Wyznań do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, która powróciła do nazwy sprzed 1864 r. – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych.³³ Pomniejszona o wydział wyznań Komisja Rządowa Oświecenia Publicznego przetrwała jeszcze trzy lata. Została zlikwidowana

---

²⁹ ZP, t. 19, 1881, s. 219; J. Targowski, dz. cyt., s. 13; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 35; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt., s. 30.

³⁰ ZP, t. 9, 1876, s. 205–207; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 64; K. Konarski, *Zespół akt Sekretarza Stanu Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego oraz Kancelarii J. C. Mości do Spraw Królestwa Polskiego (1807–1876)*, „Archeion”, t. 44, 1966, s. 127–130; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt., s. 11–12; A. Okolski, dz. cyt., s. 205; J. Targowski, dz. cyt., s. 13.

³¹ ПУКЦП, t. 7, s. 302–304; K. Konarski, dz. cyt., s. 129; A. Okolski, dz. cyt., s. 205–206; J. Targowski, dz. cyt., s. 15.

³² ZP, t. 9, 1876, s. 205; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 35; K. Konarski, dz. cyt., s. 127–144.

³³ DPKP, t. 63, s. 53, art. 1; T. Manteufel, *Centralne władze oświatowe na terenie byłego Królestwa Kongresowego (1807–1915)*, Warszawa 1929, s. 45–46; A. Okolski, dz. cyt., s. 157.

ostatecznie ukazem z 15/27 V 1867 r., który w jej miejsce wprowadził Okręg Naukowy Warszawski podległy Ministerstwu Oświecenia Publicznego Cesarstwa. W ten sposób wszystkie instytucje oświatowe i naukowe w guberniach Królestwa Polskiego poddano pod władzę Ministerstwa Oświecenia Publicznego.³⁴

Kolejne działania władz rosyjskich zmierzały do ograniczenia samodzielności, a następnie likwidacji zarządu skarbowego Królestwa. W tym celu w 1865 r. przy Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu został utworzony specjalny Wydział Tymczasowy dla przygotowania reformy systemu podatkowego w Królestwie. W ślad za tym, celem zapewnienia pełnej kontroli władz rosyjskich nad administracją finansową Królestwa, 10/22 V 1866 r. cesarz polecił powołać przy Ministerstwie Finansów osobny wydział ds. skarbowości w Królestwie Polskim.³⁵ W efekcie prac tych organów w 1866 r. została wprowadzona w Królestwie Polskim rosyjska ustawa o akcyzie. Zgodnie z jej postanowieniami zwierzchni nadzór nad dochodami z akcyzy poddano Departamentowi Podatków Niestalych Ministerstwa Finansów w Sankt Petersburgu. Bezpośrednie zawiadywanie tymi dochodami ukaz z 12/24 V 1866 r. powierzył przejściowo nowo utworzonemu Centralnemu Zarządowi Akcyzy w Królestwie Polskim, który działał do 1/13 I 1870 r.³⁶ Na terenie Królestwa utworzono gubernialne zarządy akcyzy, które wkrótce zreorganizowano, tworząc zarządy akcyzy dla kilku guberni (zarządy w Lublinie, Łomży, Piotrkowie i Warszawie) oraz sieć zarządów okręgowych.³⁷ Ponadto ukazem z 23 I/4 II 1875 r. w przygranicznej strefie 21-wiorstowej w Królestwie zainstalowano struktury formacji, która zajmowała się kontrolą produkcji i obrotem wyrobami alkoholowymi, a także przechwytywaniem towarów obłożonych podatkiem akcyzowym, nielegalnie przerzucanych do imperium z państw ościennych. Straż karczemna podlegała zarządom akcyzy. Od 1/13 stycznia 1886 r. bezpośredni nadzór nad strukturami straży karczemnej sprawowali tzw. nadzorcy (смотрители) straży karczemnej.³⁸ Formacja ta działała do chwili jej ewakuacji w latach 1914–1915 w głąb imperium.

Znacznie wcześniej w Królestwie pojawiły się struktury rosyjskiej administracji celnej. Ukazem z 5/17 XI 1850 r. z dniem 1/13 I 1851 r. wszystkie urzędy celne oraz struktury straży granicznej w Królestwie podporządkowano trzem

³⁴ DPKP, t. 67, s. 63–79; A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*, Kraków 2001, s. 110; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 65 i 183; T. Manteufel, dz. cyt., s. 46; A. Okolski, dz. cyt., s. 164–166.

³⁵ DPKP, t. 63, s. 115; ПУКЦП, t. 3, s. 50; ПУКЦП, t. 7, s. 465; A. Okolski, dz. cyt., s. 180.

³⁶ DPKP, t. 65, s. 13–52; A. Okolski, dz. cyt., s. 181; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 201.

³⁷ K. Latawiec, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007, s. 89.

³⁸ APK, Kancelaria Gubernatora Kieleckiego, sygn. 66, p. 23–25; ПСЗРИ, собрание II, t. 50, 1875, nr 54310; собрание III, t. 5, 1885, nr 2911.

zarządom okręgów celnych: Kaliskiemu, Wierzbołowskiemu i Zawichojskiemu. Chociaż podlegały one departamentowi handlu zagranicznego (od 1864 r. departament opłat celnych) Ministerstwa Finansów, to organem pośredniczącym w kontaktach z Petersburgiem był wydział celny namiestnika Królestwa Polskiego.³⁹ Zarządy te funkcjonowały do wprowadzenia w 1912 r. instytucji rewirowych inspektorów celnych. W latach 1851–1912 doszło do pewnych zmian w strukturze okręgów celnych. Godne uwagi jest wyodrębnienie spod władzy zarządów celnych struktur straży granicznej. Ukaz z 15/27 X 1893 r. stworzył Samodzielny (Wydzielony) Korpus Straży Granicznej. Formacja ta, stacjonująca na obszarze Królestwa, podporządkowana była sztabowi korpusu. Szefami straży granicznej byli ministrowie finansów. By poprawić administrowanie strukturami straży granicznej, stworzono ukazem z 1/13 II 1899 r. okręgi straży granicznej. Obszar Królestwa znalazł się w jurysdykcji zarządu II okręgu (Wilno), III okręgu (Warszawa) i IV okręgu (Żytomierz, Kijów).⁴⁰

Ostatnią zmianę w organach Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu przed jej ostateczną likwidacją przyniósł ukaz z 19/31 XII 1866 r., który zamknął oddzielny Zarząd Kas w Królestwie Polskim i ustanowił w jego miejsce wydział Departamentu Kas Państwa Ministerstwa Finansów w Petersburgu pod nazwą Warszawski Wydział Kas Ministerstwa Finansów.⁴¹ Ukaz z 28 III/9 IV 1867 r. zniósł Komisję Rządową Przychodów i Skarbu, poddając Ministerstwu Finansów Cesarstwa wszystkie wydziały zarządu skarbowego, które dotąd pozostawały pod jej zwierzchnictwem.⁴²

Po likwidacji Wydziału Górniczego Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu państwowe zakłady od 13 VII 1870 r. podporządkowano Departamentowi Górniczemu Ministerstwa Finansów w Sankt Petersburgu.⁴³ Tym samym organizacja

---

³⁹ СУиРП, 1883, nr 25, poz. 445; 1912, nr 103, poz. 865; *Ustawa celna dla Królestwa Polskiego*, Warszawa 1851; K. Latawiec, *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889–1914*, Sandomierz 2010, s. 29–34; tenże, *Таможенные учреждения в Царстве Польском в 50–60 гг. XIX века*, [w:] *История торговли, податки та мита*, pod red. О. Дячка, Днепропетровск 2007, s. 128–130.

⁴⁰ ПСЗРИ, собрание III, t. 19, 1899, nr 16440; K. Latawiec, *Sandomierska Brygada...*, s. 34; tenże, *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914*, Lublin 2014.

⁴¹ ДПКР, t. 66, s. 249–273; A. Okolski, dz. cyt., s. 181.

⁴² ДПКР, t. 67, s. 43–45, Ukaz o zniesieniu Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu: „Przyjąwszy za ogólny cel przedsięwziętych przez Nas przekształceń w cywilnej organizacji i zarządzie Królestwa Polskiego zupełne zlanie się tej części Państwa Naszego z innymi jego częściami i uznawszy dla tego konieczne, stopniowo, ale bezzwłocznie znieść wszystkie istniejące w Warszawie Komisje Rządowe, jak również Radę Administracyjną i in. władze naczelne, z poddaniem miejscowych gałęzi zarządów pod władzę właściwych ministerstw.”; A. Okolski, dz. cyt., s. 181.

⁴³ ДПКР, t. 69, ukaz z 26 III 1869 r.

tęgo resortu i centralnych organów władzy zaczęła obowiązywać w Królestwie. Wzmocniono stanowisko naczelników zarządów górniczych Królestwa (wschodniego i zachodniego), a górnictwo prywatne oddano pod tymczasowy nadzór okręgowych inżynierów górniczych w Kielcach i w Dąbrowie [Górnicy]. W tym samym roku (13 X) wprowadzono w Królestwie Polskim prawo górnicze, na mocy którego poddano nadzorowi państwowych władz górniczych także kopalnie prywatne. Mimo to Królestwo Polskie zachowało odrębne prawo górnicze, regulujące m.in. stosunek właściciela ziemi do wnętrza ziemi (prawo górnicze z 1870 r., uzupełnienia z 1873 r., prawo z 1892 r.).

Część kompetencji Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu przejął Zarząd Finansowy, zlikwidowany wraz z utworzeniem izb skarbowych (1/13 VII 1869 r.), którym przekazał większość kompetencji. Do tego czasu administrację skarbową w terenie realizowały odpowiednie wydziały rządów gubernialnych. Wydział Skarbowy Królestwa Polskiego istniał w ramach Ministerstwa Finansów do 1885 r.⁴⁴

Po likwidacji Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu (do 1/13 VII 1869 r.) lasy i majątki państwowe w Królestwie podlegały zarządowi finansowemu, a konkretnie wydziałowi dóbr państwowych Komisji Rządowej Finansów.⁴⁵ W roli urzędników technicznych przy Komisji Rządowej Finansów zatrudniano komisarzy leśnych i ich adiunktów. Komisarz leśny otrzymywał polecenia bezpośrednio od komisji, a w terenie kontaktował się bezpośrednio ze starszym leśniczym, który wszelkie opracowania i sprawozdania w kwestiach technicznych dostarczał bezpośrednio do Komisji Rządowej Finansów.⁴⁶

Następnie ukazem z 14/26 III 1869 r. zostały utworzone w miastach gubernialnych izby skarbowe, którym przekazano z rządów gubernialnych sprawy wydziałów finansowego oraz dóbr i lasów państwowych, a także większość spraw wydziału prawnego. Wobec tego dwa pierwsze wydziały zostały w rządach gubernialnych zlikwidowane, podobnie jak odrębny Zarząd Finansowy w Królestwie.⁴⁷ Równocześnie zwinęte zostały ostatnie części byłej Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Sekcję emerytalną włączono do Komisji Emerytalnej Królestwa Polskiego, a tę w 1874 r. poddano Ministerstwu Finansów w Petersburgu; Urząd Loterii włączono do Banku Polskiego, a Mennicę Warszawską podporządkowano Warszawskiej Izbie Skarbowej. Działalność Mennicy zawieszono z dniem

⁴⁴ DPKP, t. 67, s. 403; t. 69, s. 197; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 65; A. Okolski, dz. cyt., s. 181–182.

⁴⁵ A. Górak, *Reformy administracji lasów państwowych w Królestwie Polskim i ich geneza (1867–1880)*, [w:] *Lasy Królestwa Polskiego w XIX wieku: struktura-administracja-gospodarka*, pod red. A. Duszyka, K. Latawca, Radom 2007, s. 119–150.

⁴⁶ *О нынешнем положении лесного управления в Царстве Польском*, „Лесной Журнал”, 1877, nr 1, s. 87.

⁴⁷ DPKP, t. 69, s. 197 i n. Wydział prawny przetrwał w bardzo okrojonej formie, choć podejmowano próby jego likwidacji.

1/13 I 1868 r. Bilon polski wycofany został z obiegu w 1889 r., a utracił moc płatniczą z dniem 1/13 I 1891 r. Jeszcze do 1885 r. w Ministerstwie Finansów istniał Wydział Skarbowy Królestwa.⁴⁸

Izby skarbowe zajmowały się podatkami i opłatami, m.in. skarbowymi, sądowymi, ubezpieczeniowymi oraz zarządzaniem lasami (do 1880 r.) i majątkami (do 1885 r.) państwowymi, były też sądem administracyjnym dla przestępstw skarbowych.⁴⁹ Izbom zostały poddane leśnictwa i straż leśna znajdująca się w guberniach (art. 4).⁵⁰ Dla przykładu, gdy w 1869 r. utworzono lubelską izbę skarbową, na podległym jej terenie działały lubelska kasa gubernialna i pięć kas okręgowych oraz zarządy leśne (lubelski, puławski, biłgorajski, chełmski), którym podporządkowano cały personel straży leśnej. Na czele zarządów leśnych stali starsi nadleśniczy, którym podlegali podleśni sprawujący nadzór nad obrębami leśnymi podzielonymi na rewiry. Tak ustalona struktura administracji leśnej na szczeblu lokalnym przetrwała do 1887 r. Każdym leśnictwem kierował zarząd leśny, składający się ze starszego leśniczego i podleśnego kancelaryjnego. Strażą kierował podleśny.⁵¹

W 1880 r. powołano okręgowe zarządy leśne w Radomiu, Piotrkowie i Suwałkach, którym podporządkowano zarządy leśne, wyłączając je spod władzy izb skarbowych.⁵² Przemiany w zarządzie leśnym wpłynęły na przekształcenia struktury straży leśnej. Ostatecznie wykształciły się leśnictwa z leśniczym i pomocnikiem leśniczego na czele. Leśnictwa dzieliły się na rewiry strażnicze, a te z kolei na objazdy i obchody. Rewirami kierowali konduktorzy leśni, tym odpowiednio podlegali strażnicy konni (объездчики) nadzorujący objazdy oraz piesi strażnicy leśni (стрелки). Ostatecznie leśnictwa położone w dziesięciu guberniach Królestwa Polskiego zostały podporządkowane utworzonym z dniem 13 I 1885 r. Zarządom Dóbr Państwowych w Radomiu, Piotrkowie i Suwałkach.⁵³

---

⁴⁸ DPKP, t. 67, s. 403; t. 69, s. 197; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 65; A. Okolski, dz. cyt., s. 181–182; A. Zaleski, *Towarzystwo warszawskie. Listy do przyjaciółki przez baronową XYZ*, Warszawa 1970, s. 513.

⁴⁹ Gubernator był informowany o: rocznej sumie opłat za dzierżawy dóbr rządowych, zmianie dzierżawców, taksach materiałów leśnych, sprzedaży drewna, corocznych wyrębach – A. Okolski, dz. cyt., s. 284.

⁵⁰ Do ustawy został dołączony etat, według którego warszawska izba skarbowa miała najliczniejszą obsadę, drugą kategorię stanowiły izby skarbowe kaliska i lubelska, a trzecią: piotrkowska, siedlecka i radomska, czwartą: kielecka, plocka. łomżyńska i suwalska – DPKP, t. 69, s. 219; Etaty te zostały zmienione 30 V 1878 r. – ZP, t. 9, 1878, s. 567.

⁵¹ *О нынешнем положении лесного управления в Царстве Польском*, s. 90.

⁵² APR, Zarząd Dóbr Państwowych, Okręgowy Urząd Leśny, sygn. 1a; APTOW, Zarząd Powiatowy Włocławski, sygn. 272; „Радомския Губернскаго Ведомости”, 1880, nr 34.

⁵³ K. Latawiec, *W służbie imperium...*, s. 105; tenże, *Rosjanie w korpusie pracowników leśnych Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Lasy Królestwa Polskiego...*

Ukazem z 3/15 VIII 1880 r. zarząd lasów został wyjęty spod władzy izb skarbowych i poddany Ministerstwu Dóbr Państwowych (od 21 III/2 IV 1894 r. Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych; od 6/19 V 1905 r. Głównemu Zarządowi Ustroju Ziemi i Rolnictwa) w Sankt Petersburgu. W Królestwie utworzono wówczas (1/13 XI 1880 r.) trzy okręgowe zarządy lasów: w Warszawie, Radomiu i Suwałkach, podległe Departamentowi Leśnemu wspomnianego ministerstwa.⁵⁴ 27 X/8 XI 1884 r. na podstawie rozporządzenia imperatora w miejsce tych zarządów powołano trzy zarządy dóbr państwowych w Piotrkowie (od 1886 r. w Warszawie), Radomiu i Suwałkach.⁵⁵ Dwa lata później przystąpiono do zreorganizowania terenowej administracji leśnej. W Królestwie na podstawie ukazu z 15/27 XII 1886 r. zaadaptowano rosyjski model tejże administracji według wzoru z 7/19 VI 1872 r. Zakładał on wprowadzenie w latach 1887–1889 instytucji leśniczych i ich pomocników, którzy mieli kierować leśnictwami (dzieliły się na objazdy i obchody). Wprowadzono także rosyjski model straży leśnej.⁵⁶

W 1866 r., ukazem z 19/31 XII, autonomiczny Zarząd Poczty w Królestwie Polskim podporządkowano Ministerstwu Poczty i Telegrafu. Ze wszystkich biur pocztowych Królestwa został utworzony tymczasowo Zachodni Okręg Poczty pod dyrekcją naczelnika okręgu. Zachodni Okręg Poczty zlikwidowano 15/27 XII 1870 r., a na jego miejsce utworzono gubernialne zarządy poczty na czele z zarządzającymi (warszawski, lubelski i łomżyński)⁵⁷, podporządkowane departamentowi pocztowemu włączonemu do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Dopiero reformy z lat 1885–1886 przyniosły stopniowe połączenie sieci pocztowej i telegraficznej Królestwa i Rosji oraz połączenie poczty i telegrafów w jednym resorcie.⁵⁸ Wszystkie urzędy pocztowo-telegraficzne (biura, urzędy i oddziały pocztowo-telegraficzne) w Królestwie podporządkowano dwóm zarządom okręgów pocztowo-telegraficznych: warszawskiemu i lubelskiemu (od 1901 r. grodzieńskiemu).

Ukaz z 19 VI/1 VII 1870 r. zniósł Radę Główną Opiekuńczą i rady szczegółowe i zatwierdził ustawę o zarządzie zakładów dobroczynnych w Królestwie Polskim. Wszystkie zakłady dobroczynne podporządkowano Ministerstwu Spraw

---

⁵⁴ APR, Zarząd Dóbr Państwowych, Wydział Leśny, Referat Administracyjny i Buchalteryjny, sygn. 17; „Люблинския Губернския Ведомости”, 1885, nr 5, s. 2; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 204.

⁵⁵ H. Kisiel, *Akta zarządu Dóbr Państwowych w Radomiu*, „Archeion”, t. 36, 1962, s. 87.

⁵⁶ ПСЗРИ, собрание II, t. 47, 1872, nr 50959; собрание III, t. 6, 1886, nr 4100; K. Latawiec, *Rosjanie w korpusie...*

⁵⁷ ПСЗРИ, собрание II, t. 42, 1867, nr 44773; ZP, t. 1, 1871, s. 16.

⁵⁸ ДПКР, t. 66, s. 275–277; ZP, t. 28, 1885, s. 213; W. Grądkowski, *Z badań nad organizacją poczty Królestwa Polskiego 1815–1915*, „Annales UMCS”, sectio G, XXII, 1975, s. 215–228; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 65; A. Okolski, dz. cyt., s. 273–274.

Wewnętrznych poprzez utworzone gubernialne i powiatowe urzędy opieki społecznej.⁵⁹

Ukazem z 28 XII/9 I 1866/7 r., zniesiona została Najwyższa Izba Obrachunkowa. W jej miejsce utworzono trzy Izby Kontroli: w Warszawie, Lublinie i Łomży, podległe zwierzchnictwu rosyjskiej kontroli państwowej na zasadach obowiązujących w Cesarstwie. Jednocześnie likwidacji uległy zależne od Izby Obrachunkowej: Komisja Umorzenia Długu Krajowego oraz Urząd Kontroli Stempla. Dla ukończenia zaległych prac Izby ukaz z 11/23 VI 1867 r. ustanowił przejściowo na dwa lata Czasową Komisję Rewizyjną, nakazując jednocześnie stosowanie do niej przepisów rosyjskiej ustawy o władzach kontrolujących w Cesarstwie.⁶⁰

Następnym organem centralnym zarządu cywilnego Królestwa, zniesionym na początku 1867 r., był niezależny dotąd od władz rosyjskich Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych Królestwa Polskiego. Likwidujący go ukaz z 25 II/9 III 1867 r. oddał zwierzchni zarząd komunikacji w Królestwie bezpośrednio Ministerstwu Komunikacji w Sankt Petersburgu.⁶¹ Istniejąca struktura została zachowana. W 1873 r. wprowadzono typowo rosyjską strukturę administrowania drogami lądowymi i wodnymi. Utworzono rewiry dróg komunikacyjnych. W wyniku rozwoju dróg administracja ta uległa rozbudowie.

W 1867 r., poza likwidacją omówionych wcześniej Komisji Rządowych Oświecenia Publicznego oraz Przychodów i Skarbu, swoje istnienie zakończyły także Rada Stanu i Rada Administracyjna.⁶² Koronnym posunięciem władz w interesującym nas zakresie była likwidacja Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, której działalność zawieszono 1/13 I 1867 r.⁶³ Natomiast ukaz z 20 VII/1 VIII 1867 r. nakazywał jej zniesienie z dniem 1/13 I 1868 r.⁶⁴ Ze względu na szerokie kompetencje Komisji oraz znaczną liczbę podległych jej dziedzin zarządu administracyjnego likwidacji nie udało się przeprowadzić w przewidzianym czasie. Dlatego kolejny ukaz z 29 II/12 III 1868 r. wyznaczył ostateczny termin zamknięcia Komisji na dzień 1/13 VII 1868 r.⁶⁵ Jednocześnie spod zwierzchnictwa Komisji zaczęto wyłączać poszczególne zarządy. Już w styczniu 1867 r. sprawy wyznań: rzymskokatolickiego, mojżeszowego oraz obu

⁵⁹ DPKP, t. 70, s. 199–241.

⁶⁰ DPKP, t. 66, s. 365–373; A. Okolski, dz. cyt., s. 216–217.

⁶¹ DPKP, t. 66, s. 455; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 65; A. Okolski, dz. cyt., s. 147.

⁶² DPKP, t. 67, s. 35; K. Grzybowski, dz. cyt., s. 64; A. Korobowicz, W. Witkowski, dz. cyt., s. 104; DPKP, t. 67, s. 337; A. Okolski, dz. cyt., s. 85; S. Kutrzeba, dz. cyt., s. 140; W. Witkowski, *Sądownictwo administracyjne w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, Warszawa 1984, s. 32; DPKP, t. 67, s. 89, 93; S. Kutrzeba, dz. cyt., s. 140; A. Okolski, dz. cyt., s. 115.

⁶³ DPKP, t. 68, s. 19–25.

⁶⁴ DPKP, t. 67, s. 227–229.

⁶⁵ DPKP, t. 68, s. 19–25.

wyznań protestanckich, należące do Wydziału Wyznań, oddano utworzonemu wówczas oddzielnemu Zarządowi Spraw Duchownych Obcych Wyznań w Królestwie Polskim, który zlikwidowano 5/17 III 1871 r.⁶⁶, a jego kompetencje przekazano Departamentowi Spraw Duchownych Obcych Wyznań Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Sankt Petersburgu.⁶⁷ Kościół prawosławny jeszcze przed powstaniem listopadowym podporządkowano Synodowi w Sankt Petersburgu, a pozostawione komisji rządowej sprawy administracyjne dotyczące tego wyznania przekazano warszawskiemu konsystorzowi prawosławnemu w 1868 r.⁶⁸

Kolejną dziedziną wyłączoną spod zwierzchnictwa Komisji Spraw Wewnętrznych był zarząd służby zdrowia. Na skutek ustawy o zarządzie gubernialnym i powiatowym z 1866 r. reorganizacji uległy pośrednie urzędy służby cywilno-lekarskiej w Królestwie. Ustawa zlikwidowała gubernialne urzędy lekarskie, podległe Głównemu Inspektorowi Służby Zdrowia, a w ich miejsce utworzyła w rządach gubernialnych wydziały lekarskie pod kierunkiem gubernialnych inspektorów lekarskich. Odrębny zarząd służby zdrowia w Królestwie Polskim został zniesiony ostatecznie ukazem z 20 VII/1 VIII 1867 r. Odtąd rządy gubernialne w sprawach dotyczących służby zdrowia podlegały bezpośrednio Departamentowi Lekarskiemu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Cesarstwa.⁶⁹

Równocześnie z likwidacją Komisji Spraw Wewnętrznych zniesione zostały: Rada Ogólna Budownictwa, Miernictwa, Dróg i Spławów oraz Rada Przemysłu. Zwierzchnictwu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, pod bezpośrednim nadzorem namiestnika Królestwa jako głównego naczelnika kraju, podporządkowano Zarząd Teatrów Warszawskich.

Ostatecznie ukaz z 29 II/12 III 1868 r. oddał czasowo Komitetowi Urządzającemu zarząd ubezpieczeń i kas oszczędnościowych, ale tylko w sprawach, które przekraczały kompetencje wydziałów ubezpieczeń rządów gubernialnych. Pozostałe po likwidacji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych sprawy rolnictwa, przemysłu, handlu i rzemiosła podporządkowano ministerstwom Dóbr Rządowych i Finansów.⁷⁰

Przemiany ustrojowe Królestwa przeprowadzane były konsekwentnie, choć widoczne jest ścieranie się różnych koncepcji organizacji rosyjskiego zarządu w Kraju Nadwiślańskim. Zaangażowanie najwyższych rangą i najaktywniejszych

⁶⁶ РГИА, zesp. 821, inw. 12, sygn.: 361, 431; AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 133–134; DPKP, t. 68, s. 19–25; ZP, t. 1, 1871, s. 253; A. Okolski, dz. cyt., s. 122–137.

⁶⁷ A. Okolski, dz. cyt., s. 157.

⁶⁸ DPKP, t. 68, s. 19.

⁶⁹ DPKP, t. 66, s. 119; t. 67, s. 227–229.

⁷⁰ DPKP, t. 68, s. 19–25.

działaczy państwowych tego okresu przyniosło oczekiwane rezultaty. Po likwidacji Komitetu ds. Królestwa Polskiego w momencie wstąpienia na tron Aleksandra III w 1881 r. zaprzestano wydawania oddzielnych przepisów dla Królestwa, przyjmując zasadę stosowania w odniesieniu do tego terytorium prawa ogólnorosyjskiego.

Z drugiej jednak strony należy zauważyć, że określenie „unifikacja” nie w pełni odpowiada kierunkowi zmian, bowiem nie wprowadzano wszystkich rozwiązań bądź instytucji egzystujących w Rosji. Gdy w grę wchodziło mianowicie przyznanie minimalnych swobód bądź ograniczenie władzy administracji, unifikacja pozostawała niedopełniona. Królestwo pod wieloma względami nadal było więc terenem specjalnym. Zarówno domniemana unifikacja jak i owa specyfika nie były jednak celem samym w sobie. Zarówno jedna, jak i druga była wynikiem racjonalnych wyborów dokonywanych przez władze w celu ugruntowania rosyjskiego panowania nad Wisłą. Panowania, którego celem miała być rusyfikacja.

Wpływ organów administracji ogólnej na administrację specjalną

Zasadniczą modyfikacją, jaką wniosła reforma 1867 r., było rozszerzenie kompetencji gubernatora i rządu gubernialnego oraz zmiana ich wewnętrznego ukonstytuowania. Kolegialne rządy utraciły swoją dominującą pozycję na rzecz jednoosobowego organu w postaci gubernatora, a także wicegubernatora. Oba etaty (gubernatora i wicegubernatora) były zastrzeżone dla Rosjan i miały stanowić gwarancję lojalności administracji działającej na terenie guberni.⁷¹

Gubernator realizował powierzoną mu władzę wykonawczą bezpośrednio: przez swoją kancelarię lub wydziały rządu gubernialnego⁷², przewodnicząc w ciałach kolegialnych, nadzorując pracę instytucji gubernialnych i powiatowych (w tym instytucji dobroczynnych) poprzez coroczne rewizje i sprawozdania.⁷³ Pośrednio naczelnik guberni miał wpływ również na organy innych resortów i samorządu wiejskiego.

Ze stanowiskiem gubernatora nierozłącznie związane było przewodniczenie, oprócz rządu gubernialnego, w szeregu innych instytucjach gubernialnych, takich jak: urząd opieki społecznej⁷⁴, urząd ds. włościańskich⁷⁵, urząd ds. powinności

⁷¹ A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918). Studium administratywistyczne i prozopograficzne*, Lublin–Radzyń Podlaski 2006, s. 81–106.

⁷² DPKP, t. 66, art. 14 i 19; СЗРИ, wyd. 1912 r., t. II, cz. 1, art. 17, 22.

⁷³ A. Okolski, dz. cyt., s. 230.

⁷⁴ ПСЗРИ, собрание I, t. 20, nr 14392, art. 94; собрание II, t. 45, nr 48501, art. I.1, 2 i 9.

⁷⁵ Powstał 1/13 I 1871 r. wraz z likwidacją Komitetu Urządzącego i niezależnych od Gubernatorów Komisji w guberniach; DPKP, t. 71, 1870, s. 59, ukaz z 18 XI 1870; ПСЗРИ, собрание II, t. 36, 1861, nr 36660, Положение о губернских и уездных по крестьянских учреждениях,

wojskowej⁷⁶, komitet ochrony lasów⁷⁷, tymczasowa komisja propinacyjna⁷⁸, komitet ds. drobnego kredytu⁷⁹, urząd ds. stowarzyszeń⁸⁰, urząd ds. fabrycznych⁸¹, komitet trzeźwości ludowej i urząd od podatku przemysłowego. Skład prezydiów tych organów był bardzo podobny i zawierał wicegubernatora i szefów lokalnych organów administracji, sądownictwa i służb mundurowych.⁸² Królestwo i pod tym względem różniło się od Cesarstwa, gdzie istniało więcej takich organów, jak choćby komitet statystyczny⁸³, urzędy ds. więzień⁸⁴ czy urząd ds. duchowieństwa prawosławnego.⁸⁵

Jedynie częściowo zależne od gubernatora pozostawały izby skarbowe i gubernialne zarządy akcyzy. Izby skarbowe, zajmujące się podatkami i opłatami m.in. skarbowymi, sądowymi, ubezpieczeniowymi oraz nadzorem nad majątkami (do 1885 r.) i lasami państwowymi (do 1880 r.), były też sądem administracyjnym dla przestępstw skarbowych. Jednak niektóre ich decyzje wymagały aprobaty organów administracji ogólnej zarządu gubernialnego (odbiór budynków

---

z 19 II 1861, art. 123; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt.; *Historia państwa i prawa...*, t. IV, s. 77; K. Groniowski, *Walka Milutina z Bergiem*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 69, 1962, s. 902–903; J. Kozłowski, *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1975*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, 1998, s. 238.

⁷⁶ Sprawy urzędu prowadził wydział wojskowo-policyjny Rządu Gubernialnego; ZP, t. 4, 1874, „Ustawa o obowiązku służby wojskowej” z 2 I 1874, art. 81; A. Okolski, dz. cyt., s. 298–301.

⁷⁷ Na mocy ustawy z 16 IV 1888 r. wprowadzonej w Królestwie Polskim w 1898 r.

⁷⁸ 1/13 I 1898 zniesiono prawo propinacyjne i wprowadzono skarbową sprzedaż napojów alkoholowych – Komisje działały do 1908 r. – K. Latawiec, *W służbie imperium...*, s. 89–92.

⁷⁹ Powstał w 1906 r. na podstawie przepisów o instytucjach drobnego kredytu z 1895 i 1904 r. – СУиРП, 1895, s. 1754; tamże 1904, s. 1232.

⁸⁰ СУиРП, 1906, nr 48, ukaz z 17 III 1906 r., s. 696–704.

⁸¹ СУиРП, 1897, nr 729, s. 2190; H. Altman, *Ustawodawstwo fabryczne i inspekcja fabryczna*, „Archeion” t. 21 (1952), s. 47–57; W. Suchodolski, *Akta kancelarii starszego inspektora fabrycznego guberni warszawskiej*, „Archeion”, t. 21, 1952, s. 63–70; P. Bańkowski, *Łomżyńska Inspekcja Fabryczna i jej akta, organizacja i zakres działalności*, „Archeion”, t. 21, 1952, s. 97–117.

⁸² J. Zaborowska, *Ustrój, dzieje i akta kancelarii Gubernatora warszawskiego z lat 1866–1917*, „Archeion”, t. 51, 1969, s. 145.

⁸³ ПСЗРИ, собрание II, t. 9, nr 7684, Правила для статистического отделения при Совете министра внутренних дел и статистических комитетов в губерниях, z 20 XII 1834, § 27; собрание II, t. 35, 1860, nr 36453, Положение о Губернских и Областных Статистических Комитетах, z 26 XII 1860, art. 4.

⁸⁴ ПСЗРИ, собрание II, t. 26, 1851, nr 25725, Устав Общества попечительного о тюрьмах, z 7 XI 1851 r.

⁸⁵ ПСЗРИ, собрание II, t. 38, 1863, nr 39481, Об учреждении особых Присутствий и других мерах для улучшения быта Православного духовенства, z 14 IV 1863 r.; por. С. Рустамова, *Губернские присутствия смешанного состава как местные органы административной юстиции в пореформенный период*, „Право и жизнь” R 2000, nr 29, www.pravogizn.hl.ru.

powyżej 1500 rb., licytacje od 5 do 10 tys. rb., rezygnacja z prowadzenia procesu sądowego dotyczącego dóbr państwowych), a inne znów musiały być podawane do jego informacji (roczna suma opłat za dzierżawy, zmiana dzierżawców, taksy materiałów leśnych, sprzedaż drewna, coroczne wyręby). Rządy gubernialne i zarządy powiatowe rewidowały pozostające w ich gestii kasy miejskie i przekazywały tymże informacje o wymiarze podatku i innych opłat oraz o egzekucji lub umorzeniu zaległości płatniczych.⁸⁶ Gubernialne zarządy akcyzy zajmowały się ściąganiem podatków niestałych (od wyrobu trunków, tytoniu i cukru) i ściąganiem wykroczeń w tej materii, ale gubernator kontrolował ich działalność, a w razie nadużyć oddawał pod sąd urzędników winnych strat. Poza tym zarządy akcyzy podlegały nadzorowi gubernatora we wszystkich sprawach mogących przynieść szkodę skarbowi.⁸⁷

Wicegubernator „bezpośrednio jest podporządkowany Gubernatorowi i powinien, zgodnie z tytułem swoim i dla ogólnego dobra, starać się być rzeczywistym jego pomocnikiem”. Ponadto „Wicegubernator prezyduje tak w stałych, jako i czasowych urzędach rekruckich, ale w czasie sprawowania obowiązków Gubernatora Wicegubernator prezydowanie w urzędzie rekruckim może poruczyć jednemu z Radców Rządu Gubernialnego”.⁸⁸ Po reformie wojskowej z 1874 r. jego znaczenie w tej kwestii spadło, ale nadal był członkiem gubernialnego urzędu ds. powinności wojskowej.⁸⁹

Jednocześnie z „Ustawą o zarządzie gubernialnym i powiatowym w Królestwie” – 19/31 XII 1866 r. podpisana została „Ustawa o zarządzie interesami ubezpieczeń”⁹⁰, która zlikwidowała dyrekcję ubezpieczeń i podporządkowała sprawy ubezpieczeniowe rządowi gubernialnym pod nadzorem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (od 1868 r. – Komitetu Urządzącego⁹¹), a ostatecznie Ministerstwu Spraw Wewnętrznych.⁹² Ograniczono kompetencje rządów, wyłączając z ich uprawnień sprawy ubezpieczeń nieobowiązkowych (ruchomości od ognia, transportów lądowych i wodnych, kapitałów i dochodów), a pozostawiając obowiązkowe tj. nieruchomości od ognia⁹³ i bydła od księgosuszu (pomoru bydłęcego).⁹⁴ Ostatecznie sprawy ubezpieczeniowe w całości przejął

⁸⁶ *Historia Państwa i Prawa Polski...*, t. IV, s. 90–92; A. Okolski, dz. cyt., s. 284.

⁸⁷ DPKP, t. 65:1865; A. Okolski, dz. cyt., s. 295.

⁸⁸ DPKP, t. 66, Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 29.

⁸⁹ ZP, t. 7, 1877, s. 159, ukaz z 16 II 1876 r.

⁹⁰ DPKP, t. 66, s. 203.

⁹¹ DPKP, t. 68, s. 19.

⁹² DPKP, t. 70, s. 251, uchwała Komitetu ds. Królestwa Polskiego z 30 V 1870 r.

⁹³ DPKP, t. 70, s. 375, Ustawa o wzajemnym ubezpieczeniu, z 20 VII 1870 r.

⁹⁴ DPKP, t. 70, s. 353, Przepisy o uśmierzaniu księgosuszu, z 21 VIII 1870 r.; A. Okolski, dz. cyt., s. 245–251.

w 1900 r. Warszawski Zarząd Wzajemnych Ubezpieczeń Budynków od Ognia, co oznaczało wyjęcie ich z uprawnień rządów gubernialnych.⁹⁵

Podobnie stało się z uprawnieniami skarbowymi (fiskalnymi i dotyczącymi majątku państwowego) rządów, które przeszły na odrębne organy, ale znacznie wcześniej, bo już w 1869 r., wraz z utworzeniem izb skarbowych⁹⁶ i zarządów akcyzy.⁹⁷ Pierwotnie uprawnienia rządów były w tej kwestii bardzo szerokie.⁹⁸

Na mocy ustawy z 20 VII/1 VIII 1867 r. sprawy budowlane zostały podporządkowane organom ogólnym zarządu gubernialnego, którym przyznano szerokie uprawnienia koncesyjne w kwestii budownictwa cywilnego, potem jeszcze poszerzane. Nie istniał też oddzielny zarząd dróg na szczeblu guberni, stąd sprawami tego typu zajmował się rząd, począwszy od zatwierdzania budżetów służb drogowych do wszelkich spraw związanych z szarwarkiem⁹⁹ Na szczeblu powiatu przemożna część kompetencji rządowych została skoncentrowana w postaci zarządu powiatowego. Istotne różnice między ustrojem administracji powiatowej w guberniach wewnętrznych Imperium Rosyjskiego a Królestwa nie były wynikiem reform po powstaniu styczniowym, określanych jako unifikacyjne¹⁰⁰, ale wręcz odwrotnie – wynikały z zaniechania unifikacji na tym szczeblu i ograniczenia się do zmian kosmetycznych, polegających głównie na przystosowaniu istniejących struktur do zreformowanych władz wyższego szczebla administracji. Zarządy powiatowe należą więc do niewielu instytucji, które pod względem organizacyjnym rozwijały się ewolucyjnie od ich ustanowienia w Księstwie Warszawskim.¹⁰¹

Zgodnie z ustawą z 19/31 XII 1866 r.¹⁰² powiatami miały kierować ciała kolegialne – zarządy za pomocą urzędu i samodzielnych urzędników. Zarząd funkcjo-

⁹⁵ СУиРП, 1900, nr 1637, poz. 4, s. 5597–6000, ukaz z 10 VI 1900 r.

⁹⁶ ДПКР, t. 69, s. 197, ustawa z 26 III 1869 r.

⁹⁷ A. Okolski, dz. cyt., s. 292, opinia Rady Państwowej zatwierdzona 14 V 1869 r.

⁹⁸ Tamże, s. 280.

⁹⁹ ДПКР, t. 66, Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 34.IV i 35.IV; ДПКР, t. 68, Ustawa o zniesieniu KRSW...; СЗРИ wyd. n. 1899 r., Учреждение Управления губерний Царства Польского, art. 35.IV i 36.IV; jako sprawy większej wagi traktowano udzielanie pozwoleń na świadczenie usług komunikacyjnych i jako takie rozstrzygano na posiedzeniach ogólnych Rządu.

¹⁰⁰ Należy podkreślić, że owa unifikacja jest terminem umownym i polegała pod względem organizacyjnym głównie na likwidacji organów centralnych (autonomicznych) oraz zbliżeniu administracji gubernialnej Królestwa do rozwiązań rosyjskich z lat 50. XIX wieku [przyp. aut.].

¹⁰¹ Patrz szerzej: A. Górak, *Organizacja i kancelaria zarządów powiatowych w Królestwie Polskim (1867–1918)*, [w:] *Urzędy władzy, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu etnicznym i kulturowym do roku 1914*, Okuninka 10–12 września 2007 r., red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Lublin 2010, s. 701–766.

¹⁰² ДПКР, t. 66, Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego, z 19/31 XII 1866 r.

nował pod przewodnictwem naczelnika, składał się z dwóch jego pomocników jako członków stałych. Na posiedzenia byli też wzywani inni urzędnicy w charakterze specjalistów. Tak więc w skład kolegium prezydium zarządu powiatowego, mogli wchodzić: lekarz powiatowy, budowniczy lub inżynier powiatowy, radca ubezpieczeń, członkowie komitetów drogowych i weterynarz powiatowy. Zarząd kolegiąlnie rozstrzygał ponad dwadzieścia kategorii spraw administracyjnych ściśle określonych w ustawie oraz sprawy ubezpieczeń. Ustalał także ceny na produkty żywnościowe, dokonywał rozdziału składek na utrzymanie gmin żydowskich i przydzielał zapomogi.¹⁰³

Załączona do ustawy tabela etatów przewidywała następującą obsadę urzędu czyli kancelarii: naczelnik powiatowy, pomocnik naczelnika do czynności policyjnych, pomocnik naczelnika do czynności administracyjno-gospodarczych, czterech referentów (do czynności: policyjnych, miejskich, skarbowych i ubezpieczeń), sekretarz, archiwista (który był zarazem dziennikarzem i ekspedytorem) oraz urzędnicy do pisma i pisarze (najemni). Ponadto naczelnik realizował swoje kompetencje poprzez urzędników samodzielnych: sekwestratora, inżyniera powiatowego, zarządców dróg, lekarza i felczera¹⁰⁴ (zob. tab. 1) a od 1902 r. także weterynarza powiatowego.

Stosunek urzędników działających przy Zarządzie Powiatowym do urzędu doskonale ilustruje interpretacja prawa w tym względzie, wydana przez prezydium Rządu Gubernialnego Siedleckiego, gdzie czytamy: 1) weterynarze, lekarze powiatowi, inżynierowie i architekci są członkami Zarządu Powiatowego w ich sprawach, a nie referentami; 2) do prowadzenia przez lekarzy powiatowych i powiatowych lub okręgowych weterynarzy oddać tylko te sprawy, w których wyrażają swoją opinię, resztę zaś ma prowadzić sekretarz Zarządu Powiatowego i referent policyjno-wojskowy; 3) do zajęć inżynierów i architektów powiatowych zaliczyć należy tylko specjalistyczne działy: układanie planów i kosztorysów na wszelkiego rodzaju budowy i prace oraz nadzór nad tym wszystkim, co zawarto w rozporządzeniu Zarządu Dróg z 28 III 1846 r. dotyczącego techników; 4) konduktorzy drogowi (na podstawie instrukcji z 11 XII 1832 r.) są zobowiązani tylko do utrzymania dróg 1 kat. (ziemskich gubernialnych) i mają wykonywać tylko to, co im każą technicy powiatowi (inżynier/architekt), a nie zajmować się przepisywaniem pism, jak to jest praktykowane.¹⁰⁵ Owe praktyki nie były li tylko specyfiką siedlecką, o czym świadczą korekty rozkładu kompetencji w wydziale wojskowo-policyjnym, pokazane w aneksie 1.

¹⁰³ DPKP, t. 66, art. 106.

¹⁰⁴ DPKP, t. 66, Etaty rządów gubernialnych i powiatowych w guberniach Królestwa Polskiego, s. 239–241.

¹⁰⁵ APL, Zarząd Powiatowy Bialski, sygn. 1, k. 118.

Przy naczelniku powiatowym działał też sekwestrator – urzędnik zajmujący majątek na poczet niezapłaconych podatków, opłat, składek i kar, a w ostateczności sprzedający go na licytacji. Dla niego wydzielono w urzędzie merytoryczny dział sekwestratorski, który obsługiwał samodzielnie, choć nie zawsze urzędował w siedzibie zarządu.¹⁰⁶

* * *

Hasła mają układ alfabetyczny bez indykowania konstytutywnych terminów z nazwy organu. Podstawą są polskie odpowiedniki oryginalnych nazw rosyjskich. Oczywiście poważną komplikacją jest znaczne nieuporządkowanie polskiej nomenklatury administracyjnej. Za przykład mogą posłużyć dwa przypadki: 1) *нпусытстве* oddawane jest w polskiej literaturze jako: urząd, komisja i kolegium; 2) recypowane są określenia oryginalne (oberpolicmajster, gubernator); ich tłumaczenia (советник – radca) lub polskie odpowiedniki (uezd – powiat). Autorzy nie zawsze zgadzają się z najczęściej spotykanymi rozwiązaniami, co może dla części czytelników powodować utrudnienia w znalezieniu konkretnego hasła. Innym problemem są granice haseł, czyli uznawanie danego urzędnika lub urzędu za samodzielny organ czy też za część zaplecza urzędowego innego organu. Te i inne problemy z tym związane łągodzi indeks haseł polskich i rosyjskich, zamieszczony na końcu tomu, oraz rozmieszczone w tekście odnośniki do haseł zawierających opis danego stanowiska, np. hasło *миерничы гóрничы* (inaczej markszajder) będzie zawierało jedynie odesłanie do hasła *окреговы инжыnier гóрничы* itp. Same hasła składają się z: ogólnej charakterystyki (funkcja, data powołania i likwidacji, pozycja ustrojowa), opisu organizacji (zaplecze urzędowe i jego reformy, stanowiska podległe) i wyliczenia kompetencji (z późniejszymi zmianami). Hasła często zawierają tabele etatów, a czasem ilustracje, np. w postaci mundurów. Do hasła dołączamy informację o źródłach i literaturze.

---

¹⁰⁶ DPKP, t. 61, Postanowienie wprowadzające ulepszenia w zasadach egzekucji wszelkich należności ulegających egzekucji administracyjnej z 28 XII/9 I 1862/3 r. Szerzej patrz: А. Горак, К. Лятавец, *Секвестраторы в царстве Польском: должность, служебные обязанности и характеристика группы*, „Історія торгівлі, податків та мита”, 2010, nr 1(1), s. 151–165.

SŁOWNIK

Celny Punkt Komunikacyjny (Таможенный Переходный Пункт)

Organ administracji celnej utworzony ukazem carskim z 5/17 XI 1850 r. Był to najniższy w hierarchii urząd celny na obszarze Królestwa Polskiego. Do jego kompetencji należało prowadzenie nadzoru nad osobowym tzw. lokalnym ruchem granicznym, którym objęta była ludność terenów przygranicznych. Ludność tę obowiązywały przepisy pozwalające na przekraczanie granicy państwa na podstawie krótkoterminowych tzw. książek legitymacyjnych. Przez punkty komunikacyjne dopuszczano jedynie przejazdu osób z bagażem podręcznym, własnymi narzędziami rolniczymi i płodami rolnymi itp. Punktem komunikacyjnym kierował nadzorca. Ponadto na etacie każdego tego typu organu znajdował się: pisarz (urzędnik kancelaryjny) zajmujący się obsługą kancelarii urzędu oraz od 1 do 2 dozorców celnych przeprowadzających kontrolę osób i bagażu. W momencie tworzenia rosyjskiej administracji celnej na obszarze Królestwa Polskiego nie przewidziano etatów Celnych Punktów Komunikacyjnych. Ich liczba była uzależniona od Namiestnika Królestwa Polskiego i Ministra Finansów. Na początku 1866 r. funkcjonowało 21 punktów komunikacyjnych: 6 w Wierzbołowskim Okręgu Celnym, 11 w Kaliskim Okręgu Celnym i 4 w Zawichojskim Okręgu Celnym. Rok później w Królestwie Polskim istniały już 22 punkty komunikacyjne. W połowie 1905 r. na interesującym nas obszarze działały 24 punkty komunikacyjne: 6 w Wileńskim Okręgu Celnym (w guberni suwalskiej), 14 w Warszawskim Okręgu Celnym i 4 w Radomskim Okręgu Celnym. Ich powstawanie uzależnione było od takich czynników, jak: wzrost ruchu osobowego na danym odcinku granicy państwowej; budowa nowych szlaków komunikacyjnych; degradacja komór i przykomórek celnych rangi punktów komunikacyjnych itd. Stanowiska istniejące w punktach komunikacyjnych w bardzo dużym stopniu podległy rusyfikacji personalnej. Polacy zatrudnieni w tego typu organach administracji celnej należeli do rzadkości. Punkty komunikacyjne po wybuchu I wojny światowej zawiesiły działalność, a ich pracownicy zostali oddelegowani do pracy w urzędach celnych działających w innych częściach imperium.

Źródła i literatura: ГАРФ, zesp. 1633, inw. 1, sygn.: 1, 4, 7; ДАОО, zesp. 227, inw. 1, sygn. 2; LVIA, zesp. 1009, inw. 8, sygn. 396; inw. 12, sygn. 23; zesp. 1404, inw. 1, sygn.: 1–3; СЗПИ, t. VI, wyd. 1876, 1910; ЗР, t. 27, 1885; СУИРП, 1885, nr 15; *Ustawa celna dla Królestwa Polskiego*, Warszawa 1851, s. 14–15; *Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 1-го Апреля 1905 года*, Sankt Petersburg 1905;

*Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 25 Мая 1907 года, Санкт Петербург 1907; Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 20 Мая 1906 года, Санкт Петербург 1906; К. Лятавец, Таможенные учреждения в Царстве Польском в 50–60 гг. XIX века, [w:] *История торговли, податки и мита*, pod red. О. Дячка, Dniepropietrowsk 2007; tenże, *Место таможенных учреждений Царства Польского в финансовой системе Российской Империи в первой половине 70-х гг. XIX в.*, [w:] *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XIX вв.*, составил А. Раздорский, Kursk 2009.*

Centralna Komisja do Spraw Włościańskich Królestwa Polskiego (Центральная Комиссия по Крестьянским Делах Царства Польского)

Organ administracyjny powołany do życia w czerwcu 1865 r. Komisja ta działała w ramach Komitetu Urządzącego i znajdowała się pod jego nadzorem. Do jej zadań należało: przygotowywanie projektów rozporządzeń we wszystkich sprawach dotyczących stosunków między wsią a dworem, wynikających z realizacji ukazu uwłaszczeniowego oraz ich referowanie Komitetowi Urządzącemu; rozpatrywanie w trybie kasacyjnym i apelacyjnym zażaleń i skarg na decyzje podejmowane przez komisje do spraw włościańskich oraz zastrzeżeń wobec tabel likwidacyjnych; rozpatrywanie i zatwierdzanie tabel likwidacyjnych i nadawczych; określanie na podstawie tabel likwidacyjnych wynagrodzeń właścicielom majątków za utratę gruntów; opracowanie projektów w sprawach przymusowej likwidacji serwitutów i separacji gruntów itd. Na czele Centralnej Komisji do Spraw Włościańskich stał przewodniczący (zarządzający sprawami Komitetu Urządzącego). Ponadto w skład komisji wchodził: dyrektor główny Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, dwóch członków Komitetu Urządzącego, zastępca zarządzającego sprawami Komitetu Urządzącego oraz trzech członków spoza Komitetu Urządzącego mianowanych przez cara. Ponadto z głosem doradczym w posiedzeniach komisji mogli brać udział: dyrektorzy komisji rządowych, prezesi komisji do spraw włościańskich i ich zastępcy. Centralna Komisja do Spraw Włościańskich funkcjonowała do dnia 1/13 I 1871 r. Została zlikwidowana na mocy ukazu z 18/30 XI 1870 r., a jej kompetencje przejęła Tymczasowa Komisja do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego.

Źródła i literatura: APL, Lubelska Komisja do Spraw Włościańskich, sygn. 1; *Сборник правительственных распоряжений по Учредительному Комитету в Царстве Польском*, t. II; ПУКЦП, t. IV, art. 196; С. Охрышко-Влодарска, *Организация властв влоściańskich в Крѳлествѳе Польским и их позѳталѳсть актѳва (1864–1918)*, Warszawa 1973; К. Groniowski, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku*, Warszawa 1963; tenże, *Kwestia agrarna w Крѳлествѳе Польским 1871–1914*, Warszawa 1966.

Centralny Zarząd Opłat Akcyzowych w Królestwie Polskim
(Центральное Управление Акцизных Сборов в Царстве Польском)

Organ finansowej administracji specjalnej, powołany ukazem carskim z 7/19 VII 1866 r. na obszarze Królestwa Polskiego. Do jego kompetencji należało nadzorowanie procesu obliczania, nakładania oraz egzekwowania podatków akcyzowych od produkcji i dystrybucji wyrobów alkoholowych. Jego wprowadzenie było związane z przekształceniami, jakie dotknęły prawo o wyrobie i sprzedaży trunków alkoholowych na obszarze Królestwa Polskiego. Organ ten był traktowany jako Wydział Departamentu Dochodów Niestalych Ministerstwa Finansów. Został on utworzony w Warszawie, a swoje prace rozpoczął z dniem 15/27 VII 1866 r. Organem tym kierował dyrektor. W centralnym zarządzie zatrudnieni byli również: pomocnik dyrektora, rewizor, sekretarz, buchalter, pomocnik buchaltera, referent oraz kilkusobowa grupa urzędników kancelaryjnych.

Centralny Zarząd Opłat Akcyzowych

Nazwa stanowiska	Wysokość pensji zasadniczej w rublach	Dodatek na wyjazdy służbowe	Ogółem
Dyrektor	5000	–	5000
Pomocnik dyrektora	2400	–	2400
Rewizor	2000	1000	3000
Sekretarz	1200	–	1200
Buchalter	1500	–	1500
Pomocnik buchaltera	900	–	900
Referent	1400	–	1400

Stanowisko dyrektora omawianego organu do dnia 31 XII 1869/12 I 1870 r. sprawował Siemienow. Urzędnicy, którzy zostali skierowani na pozostałe funkcje, przybyli z głębi imperium lub też reprezentowali miejscową grupę zatrudnioną wcześniej w strukturach podległych Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. W Królestwie Polskim wprowadzono urzędy administracji akcyzowej zorganizowane na wzór działających w imperium od 1863 r. Zdecydowano się więc na wykorzystanie doświadczonej kadry urzędniczej obeznanej z zasadami działania tego typu organów administracyjnych. Centralny Zarząd Opłat Akcyzowych w Królestwie Polskim działał do dnia 1/13 I 1870 r. Nadzór nad poborem podatku akcyzowego z produkcji i sprzedaży cukru został przekazany gubernialnym zarządom akcyzy, zaś sprawy odnoszące się do polityki fiskalnej wobec soli i tabaki trafił pod jurysdykcję zarządzającego poborem akcyzy w guberni warszawskiej i siedleckiej. Urzędnicy dotąd zatrudnieni w Centralnym Zarządzie

trafli do struktur terenowych administracji akcyzowej lub zostali potraktowani jako pozbawieni stanowisk.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 574, inw. 6, sygn. 148; inw. 7, sygn. 887–889; СУиРП, 1870, poz. 82; ДПКР, t. 65; УПРМФ, 1866, nr 36; „Седлецкия Губернския Ведомости”, 1870, nr 16; J. Bloch, *Finanse Królestwa Polskiego za cały czas istnienia Królestwa od dnia 1 czerwca 1815 do 31 grudnia 1866 r. Zarząd, władze skarbowe i reforma podatkowa w Królestwie Polskim*, [w:] *Finanse Rosji w XIX wieku na tle ogólnych dziejów państwa*, t. 3, Warszawa 1883; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 1, Warszawa 1880; J. Szumski, *Akta urzędów skarbowych północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego jako źródło historyczne (1815–1914)*, „Archeion”, t. 85, 1988; K. Łatawiec, *Administracja akcyzowa na terenie Królestwa Polskiego 1866–1915*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. I, pod red. A. Górnika, I. Łucia i D. Magiera, Lublin–Siedlce 2008.

Chełmski Duchowny Konsystorz Grecko-Unicki (Холмская Греко-Униатская Духовная Консисто́рия)

Organ administracyjny swoimi korzeniami sięgający XVII stulecia. Był ciałem doradczym biskupa kierującego unicką diecezją chełmską. Na mocy ukazu z 18/30 VI 1866 r. został przez władze rosyjskie zreformowany. Członków tego organu mianowała Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Biskupowi diecezjalnemu pozostało prawo do mianowania na stanowiska kancelaryjne. Został on zorganizowany na wzór konsystorza działającego w zarządzie diecezjalnym rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Przejął rzeczywistą władzę w diecezji kosztem biskupa i kapituły katedralnej. Stan tej instytucji przedstawiał się następująco:

Nazwa stanowiska	Liczba stanowisk	Wysokość wynagrodzenia
Oficjał	1	600
Sekretarz	1	450
Protokolant	1	200
Kancelista	1	150
Surogat	2	do 365
Asesor	2	do 365

Na stanowiska ustanowione w konsystorzu skierowano przedstawicieli duchowieństwa soboru unickiego w Chełmie. Byli to księża reprezentujący miejscowe duchowieństwo oraz wywodzący się z Galicji. Chociaż Chełmski Konsystorz Grecko-Unicki został zlikwidowany ukazem z 7/19 V 1875 r., to zdecydowano się na tymczasowe jego pozostawienie (do 1/13 III 1876 r.) pod mianem Chełmskiego Konsystorza Duchownego do chwili utworzenia Chełmskiego Zarządu Duchownego.

Źródła i literatura: APL, Chelmski Konsystorz Grecko-Katolicki, sygn.: 32, 40; Chelmski Zarząd Duchowny, sygn.: 83, 131; Chelmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny, sygn. 16; ДПКР, t. 65; ПСЗРИ, собрание II, t. 50, 1875, nr 54670; *Памятная Книжка Люблинской Губернии на 1873 год*, Lublin 1873; Г. Ольховский, *О высшем церковно-административном управлении в западно-русской церкви и в частности в Холмской епархии во времена унии с Римом (1596–1875)*, Warszawa 1896; J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*, Lublin 1996; A. Korobowicz, *Stosunek władz świeckich do obrządku greckokatolickiego w świetle prawa Królestwa Polskiego (1815–1875)*, „Annales UMCS”, sectio F, XX, 1965; tenże, *Stanowisko prawne obrządku greckokatolickiego w Królestwie Polskim (1815–1875)*, Lublin 1966, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej UMCS; *Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [1525] 1596–1875 [1905]. Inwentarz analityczny archiwum*, opracowała M. Trojanowska, Warszawa 2003.

Chełmski Zarząd Duchowny (Холмское Духовное Правление)

Organ administracyjny rosyjskiej Cerkwi prawosławnej, powołany do życia ukazem z 7/19 V 1875 r., ale jego zadania i zakres kompetencji określił ukaz z 2/14 II 1876 r. Został stworzony w miejsce tymczasowego Chełmskiego Konsystorza Duchownego, który wyewoluował z Chełmskiego Konsystorza Grecko-Katolickiego. Zajmował się przygotowaniem spraw celem wniesienia pod obrady konsystorza lub dla władzy diecezji chełmsko-warszawskiej. Bardzo często zarząd duchowny pełnił rolę konsystorza w kwestiach, które mogły być rozpatrzone przez wikariusza wspomnianej diecezji. Swoją działalność rozpoczął z dniem 1/13 III 1876 r. W jego skład wchodziło trzech członków otrzymujących wynagrodzenie w wysokości 300 rubli rocznie. Tworzyli oni kolegium tej instytucji. Członkowie podejmowali stosowne decyzje, opierając się na zasadzie kolegialności. Na swoje stanowiska byli powoływani przez wikariusza, zaś zatwierdzani przez arcybiskupa chełmsko-warszawskiego. W skład kancelarii wchodził: referent, pomocnik referenta, archiwista-skarbnik, 1–2 etatowych urzędników kancelaryjnych oraz kilku pisarzy wolnonajemnych. Zakres kompetencji Chełmskiego Zarządu Duchownego był określony przez: ustawę o konsystorzu prawosławnym (z 24 III/5 IV 1841 r.), instrukcję wydaną dla wikariusza diecezji chełmsko-warszawskiej (z lutego 1876 r.) oraz akty prawne wydawane przez konsystorz prawosławnej diecezji chełmsko-warszawskiej. Chełmski Zarząd Duchowny był zobowiązany do dokumentowania swojej działalności. Na każdym posiedzeniu kolegium prowadzono dzienniki i protokoły. Organizacja wewnętrzna i tryb pracy kancelarii Chełmskiego Zarządu Duchownego zostały określone w ukazie carskim z 1841 r. regulującym zasady działania konsystorza w rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Zgodnie z tym aktem prawnym wszelkie sprawy rozpatrywane w omawianym organie administracyjnym były dzielone na trzy kategorie. Każdy z członków kolegium miał więc

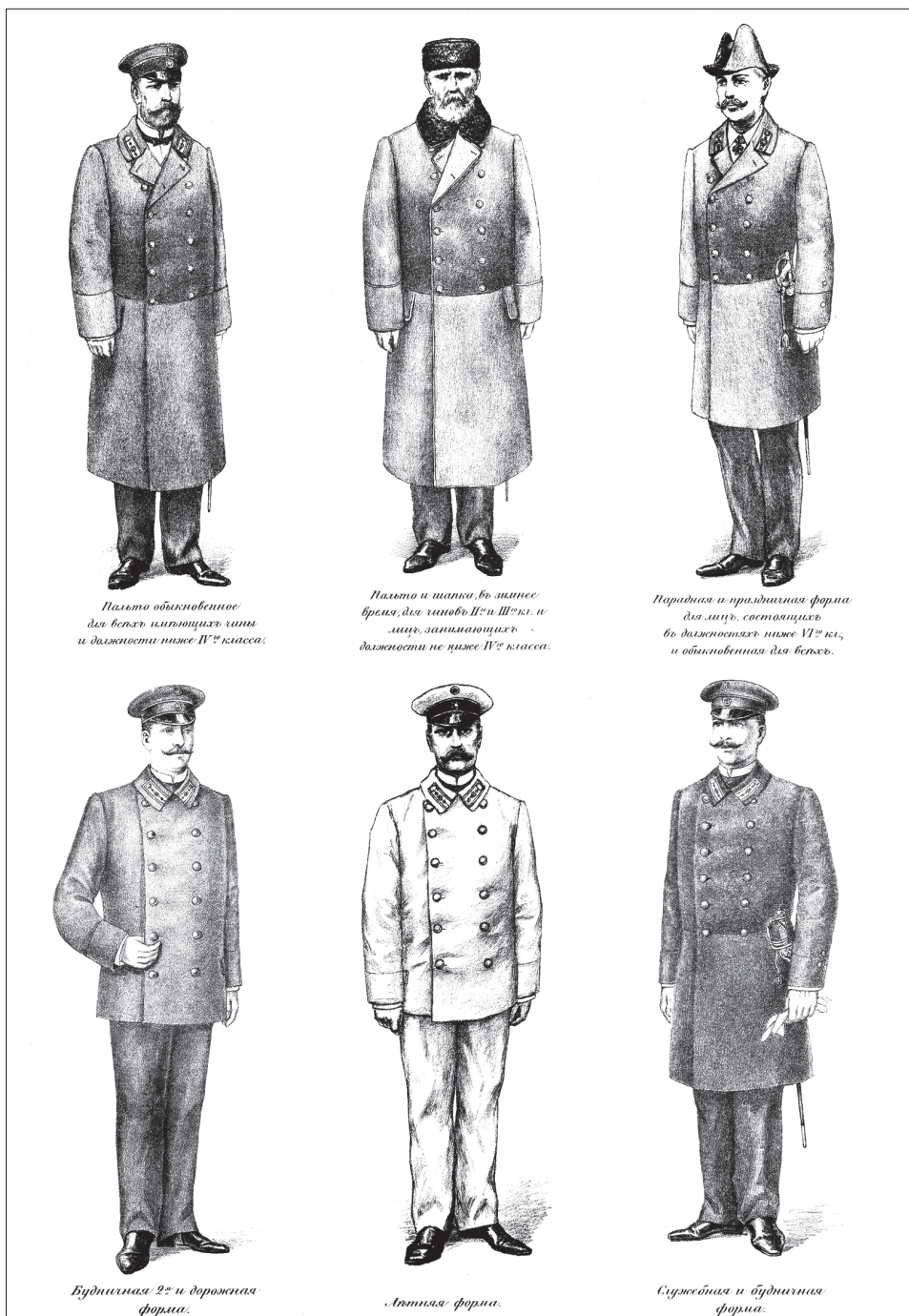

Рис. 1. Mundury urzędników administracji wyznania prawosławnego.

Źródło: PSZRI III, t. 24, cz. 2, nr 25069

przyporządkowaną jedną kategorię spraw. Taki podział wpłynął na wyodrębnienie trzech wydziałów. Pierwszy z nich zajmował się sprawami szeroko pojętego zarządu, a zatem kwestiami budowy i remontu cerkwi, sprawami majątkowymi (stan majątku ruchomego i nieruchomego, sprawy serwitutów, uposażenia, ofiary), wyposażenia cerkiewnego itd. Drugi wydział prowadził sprawy związane z naruszeniem prawa kanonicznego, kwestiami nieprzestrzegania zasad wiary itd. Szczególne zadanie przypadło temu wydziałowi na polu wikariatu ze względu na dużą liczbę tzw. opornych, którzy nie akceptowali faktu przynależności do struktur rosyjskiego Kościoła prawosławnego. Ostatni z wydziałów zajmował się organizacją zarządu administracyjnego struktur Cerkwi prawosławnej. Trafiły tu sprawy związane z mianowaniem i zwalnianiem przedstawicieli struktur administracji dekanalnej, duchowieństwa parafialnego, psalmistów oraz duchowieństwa klasztornego. Wydział ten zajmował się także kwestiami przeprowadzania święceń kapłańskich i diakońskich. Każdy z członków kolegium, poza zajmowaniem się przyporządkowanym zakresem spraw, zobowiązany był do sprawowania nadzoru nad obiegiem pism w obszarze swojego wydziału. Ponadto zobligowano ich do równomiernego rozkładania obowiązków kancelaryjnych, tak aby nie komplikowało to pracy urzędników (zbyt dużym obciążeniem obowiązków poszczególnych pracowników kancelarii).

Źródła i literatura: ЦДИАУЛ, zesp. 693, inw. 1, sygn. 1; APL, Chełmski Zarząd Duchowny, sygn.: 40, 54 II, 83, 131, 479, 1525; Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny, sygn. 8075; Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Chełmie, Notariusz Władysław Zajdler w Chełmie, sygn. 68; „Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник”, 1877, nr 2; ПСЗРИ, собрание II, t. 50, 1875, nr 54670; СУиРП, 1905, nr 184, poz. 1640; K. Latawiec, *Duchowieństwo soboru prawosławnego w Chełmie w latach 1876–1905*, „Rocznik Chełmski”, t. 11, 2007; tenże, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007; tenże, *Chełmski Zarząd Duchowny, jego kancelaria oraz personel w latach 1876–1905*, [w:] *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym od XV do XIX wieku*, pod red. H. Gmitera i J. Łosowskiego, Kraków 2010.

Duchowny Konsystorz Prawosławny (Духовная Православная Консистория)

Lokalny diecezjalny organ administracyjno-sądowy podległy arcybiskupowi diecezjalnemu oraz Synodowi Świętobliwemu. Pierwszy tego typu organ pojawił się na terenie Rosji w 1722 r. Na obszarze Królestwa Polskiego został utworzony w 1840 r. konsystorz w związku z utworzeniem samodzielnej prawosławnej diecezji warszawskiej. Dnia 30 I/11 II 1873 r. ukazem carskim zatwierdzono nowy stan osobowy konsystorza. Przedstawiał się on następująco:

Nazwa stanowiska	Liczba stanowisk	Wysokość wynagrodzenia
Członek konsystorza	3	500
Sekretarz	1	1700
Referent	2	700
Sekretarz przy arcybiskupie	1	700
Archiwista-kasjer	1	600
Pisarz	nieokreślona liczba stanowisk	do 300

Chełmski Duchowny Konsystorz Prawosławny działał w oparciu o ustawę prawosławnego konsystorza duchownego z 1883 r. Konsystorz był organem w systemie zarządu diecezjalnego. Działał pod bezpośrednim nadzorem arcybiskupa. Organ ten posiadał następujący zakres kompetencji: ochrona i propagowanie wiary prawosławnej; nadzór nad odprawianiem nabożeństw w cerkwiach; urządzanie i utrzymywanie cerkwi; kontrolowanie działalności duchowieństwa i stanu parafii; rozpatrywanie kwestii gospodarczych w diecezji; pełnienie roli sądu diecezjalnego, któremu podlegało duchowieństwo i wierni. Organ ten był zobowiązany do wykonywania ukazów Synodu Świętobliwego lub ich przekazywania do wiadomości podległym mu strukturom dekanalnym i parafialnym. Konsystorz duchowny składał się z urzędu (присутствия) i kancelarii. Urząd działał na zasadzie kolegiałności i składał się z 3 członków etatowych oraz niekiedy 1–3 członków ponadetatowych. Rekrutowali się oni spośród duchowieństwa soborów prawosławnych w Chełmie i Warszawie, protojerejów zatrudnionych na etatach katechetów w chełmskich i warszawskich gimnazjach czy też przedstawicieli kadry pedagogicznej Seminarium Duchownego w Chełmie czy Szkoły Duchownej w Warszawie. Członkowie urzędu nie mogli piastować funkcji dziekanów oraz nie mogli ingerować w zakres kompetencji diecezjalnego zjazdu duchowieństwa. Na terenie Królestwa Polskiego w latach 1840–1917 funkcjonowały 4 tego typu organy: Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny (1840–1875 oraz 1905–1918), Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny (1875–1905), Chełmski Duchowny Konsystorz Prawosławny (1905–1918). Do 9/22 VIII 1905 r. obszar Królestwa Polskiego stanowił terytorium działania jednego konsystorza. Ukaz z 16/29 VI 1905 r. dokonał podziału tego obszaru na dwie diecezje: chełmską i warszawską, co wpłynęło na utworzenie dwóch interesujących nas organów o następującej strukturze etatowej:

Etat	Liczba etatów	Pensja	Ogółem
Członek konsystorza	3	500	1500
Sekretarz	1	1700	1700
Referent	3	700	2100

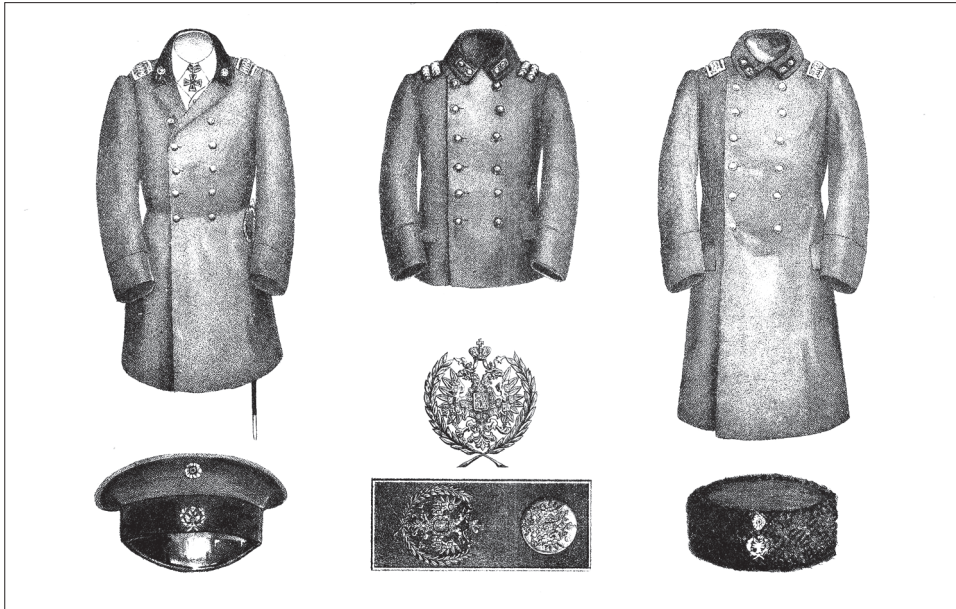
Skarbnik-kurator domu	1	600	600
Archiwista	1	600	600
Rejestrator	1	600	600
Sekretarz przy arcybiskupie	1	700	700
Urzędnik kancelaryjny	nieokreślona liczba etatów	do 300	–

Przy konsystorzu działała kancelaria. W jej obrębie istniały 3 referaty: administracyjny, gospodarczy oraz spraw sądowych i rozwodowych. Ponadto działało archiwum. Oba konsystorze zostały w 1915 r. ewakuowane w głąb Rosji. Działały tam do wiosny 1918 r. Chełmski Duchowny Konsystorz Prawosławny został przekształcony w Chełmską Radę Diecezjalną w 1918 r., zaś struktury konsystorza diecezji warszawskiej zostały rozwiązane.

Źródła i literatura: ЦДИАУЛ, zesp. 693, inw. 1, sygn.: 1, 5, 8, 9, 13, 23, 35, 39, 65, 75, 88, 89, 91, 93, 95; LVIA, zesp. 1009, inw. 1, sygn. 258; inw. 7, sygn. 118; APL, Chełmski Konsystorz Prawosławny, sygn.: 4391, 4392, 4399, 4403, 4409, 4411, 4416; Archiwum Parafii Prawosławnej w Piotrkowie Trybunalskim, Akta Parafii Prawosławnej w Piotrkowie Trybunalskim, sygn.: Rok 1858, Rok 1875, Rok 1905; ПСЗРИ, собрание II, t. 16, 1841, nr 14409; t. 50, 1875, nr 54670; СУиРП, 1873, nr 37; 1884, nr 67, poz. 495; 1905, nr 184, poz. 1640; *Устав Духовных Консисторий*, Sankt Petersburg 1878; „Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник”, 1905, nr 18; „Варшавский Епархиальный Листок”, 1912, nr 2; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1913 год*, Warszawa 1913; K. Latawiec, *W służbie imperium...*; tenże, *Chełmski Zarząd Duchowny...*

Дирекция Наукова (Учебная Дирекция)

Organ administracji szkolnej, powołany do życia ukazem z 30 VIII/11 IX 1864 r. Z dniem 19 IX/1 X 1864 r. zaczęło działać 10 takich organów. Do jego zadań należało sprawowanie nadzoru szkolnego na podległym mu obszarze. Nadzór ten przejawiał się poprzez: wizytowanie miejskich, gminnych i wiejskich szkół elementarnych; dbanie o ich rozwój i stan materialny; sporządzanie planów rozbudowy sieci szkół elementarnych; informowanie kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego o liczbie szkół, powstawanie nowych tego typu placówek oświatowych, występujących tam problemach, stanie szkolnictwa prywatnego i wyznaniowego (żydowskie chedery i ewangelickie kantoraty), stanie bibliotek, organizowanych wyjazdach i wycieczkach naukowych; dokonywanie kontroli istniejących szkół, biorąc pod uwagę: proces dydaktyczny, obecność uczniów, stan pomocy dydaktycznych, warunki lokalowe szkół, zabezpieczenie materialne szkół i nauczycieli, postawę kadry pedagogicznej itd. Naczelnicy dyrekcji naukowych podejmowali decyzję o zatrudnieniu kadry pedagogicznej w szkołach elementarnych. W latach 1864–1885 zatwierdzali oni kandydatury przedstawione

Ryc. 2. Mundury urzędników resortu oświaty.

Źródło: PZRRI III, t. 17, 1897, nr 14591

przez pracowników samorządu wiejskiego (wójt, członkowie zebrania gminnego), o ile dany nauczyciel posiadał odpowiednie kwalifikacje zawodowe oraz legitymował się pozytywną opinią gubernatora i żandarmerii. Jednak wydaje się, że nominacje nauczycieli szkół elementarnych, szczególnie na terenie zamieszkanym przez ludność unicką, były odgórnie narzucane i nie uwzględniano opinii samorządu gminnego. Od 5/17 III 1885 r., na podstawie najwyżej zatwierdzonej opinii Rady Państwowej, naczelnicy dyrekcji naukowych posiadali nieograniczone możliwości mianowania kadry pedagogicznej. Szefowie dyrekcji naukowych posiadali dość duże możliwości kreowania polityki finansowej w stosunku do szkół elementarnych i szkół rzemieślniczo-niedzielnych. Decydowali o udzieleniu dotacji do budżetu danej szkoły, udzieleniu zapomogi na budowę lub remont szkoły. Mogli ingerować w ustalenie wysokości wynagrodzenia nauczyciela. Poprzez różne formy nacisku mogli kreować politykę szkolną danego zarządu gminnego, wykorzystując prawo do zatwierdzania budżetów szkół elementarnych. Dyrekcje naukowe realizowały postanowienia i rozporządzenia Ministerstwa Oświecenia Publicznego oraz kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego. Zgodnie z postanowieniem Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim z dnia 22 II/6 III 1865 r. naczelnicy dyrekcji naukowych zostali zobowiązani do wizytowania szkół podległych władzom duchownym. Ukaz powołujący do życia dyrekcje naukowe przewidywał istnienie 5 stanowisk naczelnika

dyrekcji naukowej z uposażeniem rocznym 3000 rubli i dodatkiem na podróże służbowe w wysokości 1000 rubli oraz 5 stanowisk naczelnika z wynagrodzeniem rocznym 2000 rubli i dodatkiem na wyjazdy służbowe 1000 rubli. Ponadto powołał do życia stanowisko inspektora szkół miasta Warszawy z wynagrodzeniem 2500 rubli, który na obszarze stolicy Królestwa Polskiego posiadał analogiczne prerogatywy co naczelnicy dyrekcji naukowych. Wysokość wynagrodzenia naczelników dyrekcji naukowych ulegała zmianie np. dnia 16/28 II 1887 r. doszło do obniżenia wynagrodzenia naczelnika Radomskiej Dyrekcji Naukowej z 3000 do 2000 rubli, zaś naczelnikowi Siedleckiej Dyrekcji Naukowej podwyższono wynagrodzenie z 2000 do 3000 rubli, analogicznie postąpiono z dniem 25 I/6 II 1894 r. z naczelnikami Łódzkiej (z 2000 do 3000) i Kaliskiej Dyrekcji Naukowej (z 3000 do 2000). Tak duży zakres obowiązków nałożony na naczelników dyrekcji naukowych wymagał stworzenia odpowiednich struktur zajmujących się stroną kancelaryjno-buchalteryjną nadzoru szkolnego. Struktura etatowa kancelarii dyrekcji naukowych w Królestwie Polskim została określona ukazem z dnia 15/27 IV 1866 r. i przedstawiała się następująco:

Nazwa stanowiska	Liczba stanowisk	Wysokość rocznego wynagrodzenia	Klasa stanowiska
Etat Warszawskiej Dyrekcji Naukowej			
Referent	1	900	VIII
Pomocnik referenta	1	600	IX
Buchalter	1	500	IX
Urzędnik kancelaryjny p.o. archiwisty	1	360	X
Pisarz z wyższym wynagrodzeniem	1	300	XII
Pisarz z niższym wynagrodzeniem	1	225	XII
Woźny	2	150	–
Etat kancelarii pozostałych 9 dyrekcji naukowych			
Referent	1	900	VIII
Buchalter	1	500	IX
Urzędnik kanc. p.o. archiwisty	1	360	X
Pisarz z wyższym wynagrodzeniem	1	300	XII
Pisarz z niższym wynagrodzeniem	1	225	XII
Woźny	1	120	–
Etat kancelarii inspektora szkół miasta Warszawy			
Referent	1	750	IX
Pisarz	1	300	XII
Woźny	1	150	–

Na mocy ukazu z 30 VIII/11 IX 1864 r. utworzono w Królestwie Polskim 10 dyrekcji naukowych: warszawską – obejmującą powiaty: warszawski, włocławski, stanisławowski, łowicki, rawski i gostyński; łódzką – dla powiatów: łączyckiego, konińskiego, kaliskiego, piotrkowskiego, sieradzkiego i wieluńskiego; radomską – dla powiatów: radomskiego, opatowskiego, opoczyńskiego i sandomierskiego; kielecką – dla powiatów: kieleckiego, stopnickiego, miechowskiego i olkuskiego; lubelską – dla powiatów: lubelskiego i łukowskiego; siedlecką – dla powiatów: siedleckiego, radzyńskiego i bialskiego; suwalską – dla powiatów: sejneńskiego, kalwaryjskiego, mariampolskiego i połowy augustowskiego; łomżyńską – dla powiatów: łomżyńskiego i połowy augustowskiego; płocką – dla powiatów: płockiego, mławskiego, przasnyskiego, pułtuskiego, lipnowskiego i ostrołęckiego. Taka struktura dyrekcji naukowych przetrwała do momentu wprowadzenia nowego podziału administracyjno-terytorialnego Królestwa Polskiego z dniem 1/13 I 1867 r. Utworzono wtedy 10 guberni. Postanowiono w każdej z guberni umieścić jedną dyrekcję szkolną. Stąd też w guberni lubelskiej pozostawiono jedynie Chełmską Dyrekcję Naukową, zaś z jurysdykcji Łódzkiej Dyrekcji Naukowej wyodrębniono Kaliską Dyrekcję Naukową. Zmieniono zakres władzy terytorialnej poszczególnych naczelników, dostosowując ją do granic powstałych guberni. Ustalona w 1867 r. nowa struktura dyrekcji naukowych przetrwała do 1912 r. Wtedy też doszło do ograniczenia jurysdykcji terytorialnej Chełmskiej Dyrekcji Naukowej do obszaru przyszłej guberni chełmskiej, która zresztą trafiła pod zwierzchność kuratora Kijowskiego Okręgu Naukowego. W 1912 r. powołano do życia Lubelską Dyrekcję Szkolną, a zlikwidowano jej odpowiednik w Siedlcach. Z dniem 1/13 I 1899 r. w etacie dyrekcji naukowych pojawiły się stanowiska inspektorów szkół. Ich działalność skupiała się na wizytowaniu istniejących szkół elementarnych, szkół rzemieślniczo-niedzielnych, szkół cerkiewno-parafialnych i szkół gramoty, chederów, kantoratów oraz szkół prywatnych. W zakresie przeprowadzania wizytacji przejęli oni szereg obowiązków wykonywanych przed 1899 r. przez naczelników dyrekcji naukowych. Działali na obszarze rejonów, na które podzielone były terytoria znajdujące się w jurysdykcji danej dyrekcji naukowej. Początkowo w Warszawskiej i Łódzkiej Dyrekcji Naukowej utworzono 2 etaty inspektorów szkół, zaś w pozostałych ośmiu dyrekcjach po jednym stanowisku. Jednak już od 1900 r. nastąpiła rozbudowa tych struktur. Przed wybuchem I wojny światowej w każdej z dyrekcji ich liczba wahała się od 2 do 4. Działali oni na obszarze rejonów wytyczonych przez władze Warszawskiego Okręgu Naukowego. Otrzymywali 1500 rubli rocznego wynagrodzenia i 500-rublowy dodatek na wyjazdy służbowe. Dyrekcje naukowe funkcjonowały do momentu likwidacji ewakuowanych struktur administracji państwowej w Rosji jesienią 1917 r. Wszystkie stanowiska naczelników dyrekcji naukowych były powierzane wyłącznie osobom narodowości rosyjskiej oraz

wyznania prawosławnego. Analogiczna procedura była stosowana wobec obsady etatów inspektorów szkół. Inaczej kształtowała się polityka kadrowa w kancelariach diecezji naukowych. Najbardziej zrusyfikowana obsada była zauważalna w Chełmskiej i Siedleckiej Dyrekcji Naukowej. Inspektorzy szkół byli wyłącznie narodowości rosyjskiej. W pozostałych dyrekcjach dopuszczano możliwość zatrudniania Polaków na mało eksponowanych stanowiskach w kancelariach dyrekcji.

Źródła i literatura: ГАРФ, zesp. 1358, inw. 1, sygn.: 2, 4; zesp. 1546, inw. 1, sygn.: 1, 13; LVIA, zesp. 1010, inw. 1, sygn. 2553; AGAD, Komitet Urządzący w Królestwie Polskim, sygn. 2; APK, Kielecka Dyrekcja Szkolna, sygn. 11a; APR, Radomska Dyrekcja Szkolna, Generalia, sygn.: 10, 12, 51; APŁ, Dyrekcja Szkolna w Łodzi, sygn.: 156, 157; DPKP, t. 62 i t. 64; Zbiór Praw, t. 27, 1885; t. 33, 1887; t. 49, 1894; СУиПП, 1885, nr 43, poz. 740; 1887, nr 25, poz. 457; 1894, nr 27, poz. 204; „Люблинская Губернская Ведомости”, 1867, nr 52; *Памятная Книжка Радомской Губернии на 1870 год*, Lublin 1869; *Циркуляр по Варшавскому Учебному Округу*, 1899, nr 1; 1912, nr 10–12; R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Lublin 1982; E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polski (od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968; A. Wrzyszczyk, *Chełmska Dyrekcja Naukowa (1864–1918)*, [w:] *Polska lat dziewięćdziesiątych. Przemiany państwa i prawa*, t. III, pod red. M. Mozgawy, Lublin 1997; tenże, *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin 1997; D. Szewczuk, *Chełmska Dyrekcja Naukowa*, Lublin 2003, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej UMCS; tenże, *Funkcjonowanie rosyjskiego nadzoru szkolnego na terenie Lubelszczyzny (1864–1914)*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. I, pod red. A. Górnika, I. Łucja i D. Magiera, Lublin–Siedlce 2008; tenże, *Urzednicy Chełmskiej Dyrekcji Naukowej (1864–1918)*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. II, pod red. A. Górnika i D. Magiera, Lublin–Siedlce 2009; tenże, *Chełmska Dyrekcja Naukowa*, Lublin 2012; tenże, *Działalność rosyjskiego nadzoru szkolnego w guberni radomskiej – Radomska Dyrekcja Naukowa (1864–1914)*, [w:] *Szkie z dziejów radomskiej oświaty*, pod red. A. Duszyka i K. Latawca, Radom 2014; tenże, *Spolecznosc rosyjska na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2004, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej UMCS; G. Smyk, *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011; S. Bogdanov, *Naczelnicy Radomskiej Dyrekcji Szkolnej. Analiza grupy*, tłum. K. Latawiec, [w:] *Szkie z dziejów radomskiej oświaty*, *Studia*, pod red. A. Duszyka i K. Latawca, Radom 2014.

Gubernialna Kasa Skarbowa (Губернское Казначейство)

Urząd administracji skarbowej powołany do życia ukazem z 19/31 XII 1866 r. Utworzono go w 10 miastach gubernialnych. Gubernialne kasy skarbowe podlegały Warszawskiemu Wydziałowi Kas Skarbowych. Do ich kompetencji należało dokonywanie operacji finansowych w postaci przyjmowania podatków i innych opłat skarbowych oraz przeprowadzanie wypłaty środków finansowych. Ponadto w celu przyjmowania opłat z zarządu celnego i górniczego

w Aleksandrowie Kujawskim, Sandomierzu (przy okręgowej kasie skarbowej), Dąbrowie Górniczej i Suchedniowie powołano do życia tzw. Oddziały Płatnicze Gubernialnych Kas Skarbowych. Skarbników gubernialnych mianował i zwalniał ze stanowiska Minister Finansów, zaś nominacje pozostałych urzędników leżały w gestii dyrektora Warszawskiego Wydziału Kas Skarbowych. Kasy były kontrolowane przez Izby Skarbowe. Kasy gubernialne, chociaż niepodporządkowane zarządom gubernialnym, były zmuszone do utrzymywania z nimi nasilonych kontaktów. Z zarządów gubernialnych uzyskiwano informacje na temat: wysokości podatków i innych opłat nałożonych na miejscową ludność; zmian zachodzących w obciążeniach podatkowych; wymierzonych egzekucji i umorzonych zaległych podatków.

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość rocznego wynagrodzenia
Kasa Gubernialna w Warszawie		
Skarbnik gubernialny	1	1800
Pomocnik skarbnika gubernialnego	1	1000
Starszy kasjer	1	700
Młodszy kasjer	1	600
Główny buchalter	1	1200
Starszy buchalter	1	700
Młodszy buchalter	1	600
Referent	1	500
Archiwista	1	450
Pisarz	nieokreślona liczba etatów	4500
Stróż i przysięgły	nieokreślona liczba etatów	1800
Kasy Gubernialne w Kaliszu, Kielcach, Lublinie, Łomży, Piotrkowie, Płocku, Radomiu Siedlcach i Suwałkach		
Skarbnik gubernialny	1	1500
Pomocnik skarbnika gubernialnego	1	750
Kasjer	2	500
Główny buchalter	1	900
Starszy buchalter	2	700
Młodszy buchalter	4	500
Sekretarz	1	400
Pisarz	nieokreślona liczba etatów	1500
Stróż i przysięgły	nieokreślona liczba etatów	600

Oddział Płatniczy Gubernialnej Kasy Skarbowej w Aleksandrowie Kujawskim, Dąbrowie Górniczej i Suchedniowie		
Naczelnik oddziału	1	900
Pisarz	1	300
Stróż	1	120

Stanowiska skarbników gubernialnych zostały początkowo powierzone Polakom, ale z czasem na tych etatach pojawili się Rosjanie. Pozostałe funkcje zostały zajęte przez Polaków. W gubernialnych kasach skarbowych różnie postępował proces rusyfikacji kadry urzędniczej. Do wybuchu I wojny światowej we wszystkich tego typu organach eksponowane stanowiska były obsadzone przez Rosjan. Gubernialne Kasy Skarbowe funkcjonowały do późnej jesieni 1917 r.

Źródła i literatura: APL, Lubelska Izba Skarbowa, sygn. 42; APS, Kasa Skarbowa w Siedlcach, sygn. 2; ПСЗРИ, собрание II, t. 45, nr 48523; nr 49088; t. 49, 1874, nr 53802; СУиПИ, 1876, nr 59; ZP, t. 5, 1875; t. 9, 1876; DPKP, t. 66; УПМФ, 1869, nr 32; J. Bloch, dz. cyt.; A. Okolski, dz. cyt.; J. Szumski, dz. cyt.; R. Ślusarska, *Lubelska Izba Skarbowa 1869–1915. Organizacja i funkcjonowanie instytucji*, Lublin 2002, maszynopis pracy doktorskiej przechowywanej w Bibliotece Głównej UMCS; A. Wrzyszczy, *Gubernia chełmska...*

Gubernialne Biuro Pocztowe (Губернская Почтовая Контора)

W każdym mieście gubernialnym z dniem 1/13 I 1871 r. zaczęło działać gubernialne biuro pocztowe. Miało ono określony etat, uwarunkowany umiejscowieniem stanowiska zarządzającego częścią pocztową oraz ilością korespondencji przepływającej przez dany organ pocztowy. Zajmowało się przyjmowaniem i rozprawdaniem różnego rodzaju korespondencji (zwykłej, ubezpieczonej, finansowej i przesyłek). Składało się z 9 ekspedycji, kasy głównej i tzw. części egzekucyjnej. Stąd też w guberni warszawskiej stan gubernialnego biura pocztowego przedstawiał się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyższenie	Ogółem wynagrodzenie	Klasa etatu wg funkcji	Klasa etatu wg mundur
Ekspedycja przyjmowania i odprawiania korespondencji prostej i estafet, a także sprzedaży znaczków i ostemplowanych kopert						
Ekspedytor	1	600	300	900	VII	VII
Pomocnik ekspedytora	1	343,10	142,96	486,06	VIII	VIII
Starszy odbierający	7	350	–	2450	X	X

Młodszy odbierający	10	250	–	2500	XII	–
Ekspedycja przyjmowania i odprawiania korespondencji finansowej i ubezpieczeniowej						
Ekspedytor	1	600	300	900	VII	VII
Odbierający	3	428,88	–	1286,64	IX	IX
Starszy odbierający	3	350	–	1050	X	X
Młodszy odbierający	3	250	–	750	XII	–
Ekspedycja przyjmowania i odprawiania korespondencji wysyłkowej						
Ekspedytor	1	600	300	900	VII	VII
Pomocnik ekspedytora	1	343,10	142,96	486,06	VIII	VIII
Starszy odbierający	1	350	–	350	X	X
Młodszy odbierający	3	250	–	750	XII	–
Ekspedycja przyjmowania i odprawiania, sortowania oraz dystrybuowania korespondencji obcej						
Ekspedytor	1	600	300	900	VII	VII
Pomocnik ekspedytora	1	343,10	142,96	486,06	VIII	VIII
Starszy odbierający	1	350	–	350	X	X
Młodszy odbierający	1	250	–	250	XII	–
Ekspedycja sortowania i dystrybuowania korespondencji i przesyłek						
Ekspedytor	1	600	300	900	VII	VII
Pomocnik ekspedytora	2	343,10	142,96	972,12	VIII	VIII
Starszy sortujący	2	350	–	350	X	X
Młodszy sortujący	2	250	–	260	XII	–
Starszy odbierający	1	350	–	350	X	X
Młodszy odbierający	1	250	–	250	XII	–
Ekspedycja sortowania i dystrybuowania korespondencji finansowej i ubezpieczeniowej						
Ekspedytor	1	600	300	900	VII	VII
Pomocnik ekspedytora	1	343,10	142,96	486,06	VIII	VIII
Starszy sortujący	1	350	–	350	X	X
Młodszy sortujący	2	250	–	500	XII	–
Starszy odbierający	2	350	–	700	X	X
Młodszy odbierający	4	250	–	1000	XII	–
Ekspedycja po części obrotowej, gospodarczej i śledczej						
Ekspedytor	1	600	300	90	VII	VII
Pomocnik ekspedytora	2	343,10	142,96	972,12	VIII	VIII
Urzędnik do szczególnych poruczeń	1	450	150	600	VIII	VIII

Dziennikarz	1	428,88	–	428,88	IX	IX
Urzędnik kancelaryjny I kategorii	2	214,44	–	428,88	XII	–
Urzędnik kancelaryjny II kategorii	2	114,395	–	114,395	XIV	–
Urzędnik kierujący archiwum	1	350	100	450	IX	IX
Urzędnik kancelaryjny archiwum	1	214,44	–	214,44	XII	–
Ekspedycja rachunkowa						
Ekspedytor-buchalter	1	600	300	900	VII	VII
Pomocnik ekspedytora-buchaltera	2	343,10	142,96	972,12	VIII	VIII
Urzędnik rachunkowy	2	400	–	800	IX	IX
Urzędnik kancelaryjny	2	214,44	–	428,88	XII	–
Ekspedycja gazet						
Ekspedytor	1	600	300	900	VII	VII
Pomocnik ekspedytora	1	343,10	142,96	486,06	VIII	VIII
Starszy odbierający	2	350	–	700	X	X
Młodszy odbierający	6	250	–	1500	XII	–
Kasa główna						
Skarbnik	1	600	150	750	VII	VII
Urzędnik kancelaryjny	1	214,44	–	214,44	XII	–
Dział egzekucyjna						
Egzekutor	1	500	200	700	VII	VII
Pomocnik egzekutora	1	343,10	–	343,10	IX	IX
Podoficer	2	100	–	100	–	–

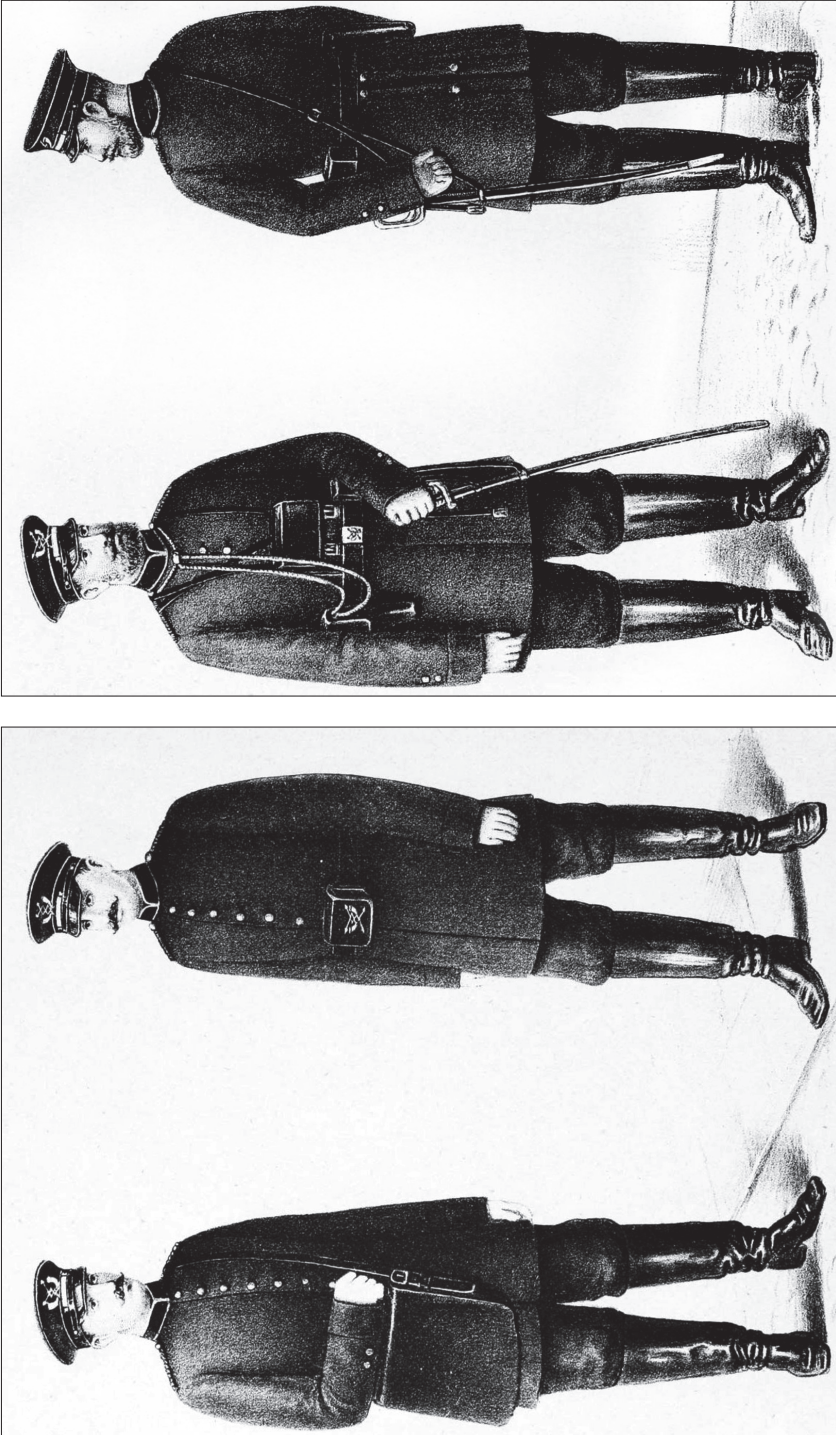
Gubernialne biuro pocztowe w Warszawie pełniło zarazem rolę centralnego urzędu pocztowego Królestwa Polskiego. Wskazuje na to bez wątpienia obsada etatowa i struktura wewnętrzna urzędu. Zupełnie inaczej zorganizowano gubernialne biura pocztowe w Lublinie, Łomży i Piotrkowie. Ulokowanie w nich stanowiska zarządzającego działem pocztowym i jego pomocnika bezpośrednio wpłynęło na strukturę biura. Poza wymienionymi posadami stan tych urzędów przedstawiał się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Ogółem wynagrodzenie	Kl. etatu wg funkcji	Kl. etatu wg mundur
Starszy pom. ekspedytora	1	300	50	350	IX	IX
Mł. pom. ekspedytora	1	250	50	300	X	X
Starszy odbierający	1	225	–	225	XII	–
Młodszy odbierający	1	175	–	175	XIV	–
Ekspedytor działu obrotów	1	450	150	600	VIII	VIII
Urzędnik kancelaryjny	2	200	–	400	XII	–
Buchalter	1	400	–	400	VIII	VIII
Urzędnik rachunkowy	2	250	–	500	X	X
Urzędnik do szczególnych poruczeń	1	450	150	600	VIII	VIII

W miastach gubernialnych, gdzie nie przewidziano istnienia stanowiska zarządzającego pocztową częścią, a więc w: Kaliszu, Kielcach, Płocku, Radomiu, Siedlcach i Suwałkach, zdecydowano się radykalnie zawęzić obsadę kadrową biur pocztowych. Przedstawiała się ona następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Ogółem wynagrodzenie	Klasa etatu wg funkcji	Klasa etatu wg mundur
Pocztmistrz	1	700	200	900	VI	VI
Pomocnik pocztmistrza	1	400	100	500	VIII	VIII
Recypient (odbierający)	2	250	100	700	IX	IX
Starszy odbierający	2	225	–	450	XII	–
Młodszy odbierający	1	175	–	175	XIV	–

Etaty wprowadzone w 1870 r. we wszystkich pocztowych biurach gubernialnych uległy w trakcie 15 lat nieznacznym modyfikacjom. Zwiększano głównie liczbę niższych stanowisk, takich jak: pomocników ekspedytorów lub listonoszy. W omawianym organie rusyfikacja kadry urzędniczej postępowała dość wolno. Wyższe stanowiska zostały zajęte przez Rosjan, lecz większość personelu nadal była narodowości polskiej. Gubernialne biura pocztowe działały do chwili reorganizacji struktur poczt i telegrafów w 1885 r. Zostały zastąpione przez gubernialne biura pocztowo-telegraficzne.

Ryc. 3. Mundury funkcjonariuszy poczty. Źródło: PSZRJ III, t. 5, 1885, nr 3122

Źródła i literatura: APL, KGL, sygn.: 1871:255, 1871:257, 1878:111, 1876:69, 1876:250, 1879:15; ПСЗРИ, собрание II, t. 45, 1870, nr 49016; ZP, t. 28, 1885; СУиПП, 1885, nr 64; W. Grądkowski, *Pocztą Królestwa Kongresowego (1815–1914)*; tenże, *Pocztą w systemie administracyjnym i gospodarczym Królestwa Polskiego*, „Studia Historyczne”, R. XIX, 1976, z. 4; tenże, *Z badań nad organizacją poczty Królestwa Polskiego 1915–1914*, „Annales UMCS”, sectio G, XXII, 1975; tenże, *Pocztą Królestwa Polskiego 1815–1914. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1974, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej UMCS.

Gubernialne Kolegium do Spraw Fabrycznych (i Górniczych) (Губернское Присутствие по Делах Фабричным (и Горнозаводским))

Ustawa z 3/15 VI 1886 r. *O nadzorze nad zakładami przemysłowymi i o wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami* wprowadza zmianę w organizacji i trybie działania inspekcji fabrycznej. Nadzór nad realizacją ustawy powierzono gubernatorowi, który realizował go w postaci przewodniczenia w nowo powołanym organie kolegialnemu o składzie mieszanym – gubernialnym kolegium ds. fabrycznych. Przepisy ustawy wprowadzono 1/13 X w guberniach petersburskiej, moskiewskiej i włodzimierskiej, a z dn. 11/23 VII 1891 r. w Królestwie Polskim, co oznaczało utworzenie gubernialnych kolegiów ds. fabrycznych w Warszawie i Piotrkowie. Kolegium warszawskie zajmowało się sprawami nadzoru nad zajęciami i nauką małoletnich pracujących w zakładach przemysłowych, fabrykach i manufakturach guberni: warszawskiej, płockiej, łomżyńskiej, suwalskiej i siedleckiej, zaś kolegium piotrkowskie: piotrkowskiej, radomskiej, kaliskiej, kieleckiej i lubelskiej. W 1897 r. utworzono *kolegia* w każdej guberni Królestwa. Górnictwo i hutnictwo włączono do ich kompetencji w 1899 r., co spowodowało zmianę nazwy na *Губернское по фабричным и горнозаводским делам присутствие*. Wtedy funkcję kolegiów określono jako nadzór nad zachowaniem porządku i bezpieczeństwa w prywatnych zakładach fabrycznych, górniczych i hutniczych.

W skład kolegium poza gubernatorem wchodził: wicegubernator, prokurator sądu okręgowego, gubernialny naczelnik żandarmerii, inspektor fabryczny i dwaj przedstawiciele fabrykantów zatwierdzanych na wniosek gubernatora (okólnik departamentu handlu i przemysłu z 20 VI/2 VII 1897 r.), inaczej niż w imperium, gdzie zamiast fabrykantów uczestniczyli w posiedzeniach delegacji *ziemstw* i zarządów miejskich. W Warszawie zastępowali ich dwaj członkowie z komitetu manufaktur. Taki skład został zatwierdzony przez Ministerstwo Finansów na wniosek general-gubernatora warszawskiego. Później powoływano czterech przedstawicieli fabrykantów. Po rozciągnięciu kompetencji na górnictwo w skład *kolegium* wszedł okręgowy inżynier górniczy oraz dwaj przedstawiciele przemysłowców górniczych. Ponadto w Warszawie podczas omawiania

spraw zakładów miejskich przewodniczył oberpolicmajster, a wicegubernatora zastępował pomocnik oberpolicmajstra. Kolegium powinno się zbierać raz w miesiącu, ale w praktyce posiedzenia odbywały się rzadziej, nawet tylko raz w roku. Wykonawcą postanowień kolegium oraz stałym i jedynym referentem na jego posiedzeniach był inspektor fabryczny. Obsługę kancelaryjną i archiwalną kolegium zapewniał referent przy inspektorze fabrycznym. Decyzje podejmowane przez kolegium wpisywano do *żurnala postanowienij*.

Kompetencje kolegiów stopniowo się rozszerzały i zawierały: 1) omawianie okólników Ministerstwa Finansów i wydawanie zarządzeń i decyzji o ich opublikowaniu w „Wiadomościach Gubernialnych”; 2) wydawanie decyzji na podst. wniosków st. inspektora fabrycznego w sprawie kwalifikowania fabryk i zakładów do nadzoru IF oraz rozpatrywanie skarg właścicieli fabryk i przedsiębiorstw w tej sprawie; 3) wydawanie przepisów dotyczących ochrony życia, zdrowia i moralności robotników zarówno w zakładzie pracy, jak i w mieszkaniach fabrycznych; 4) wydawanie decyzji w sprawach o naruszenie przepisów ustawy; 5) rozpatrywanie skarg na zarządzenia inspektorów fabrycznych z prawem ich uchylania; 6) wydawanie przepisów dodatkowych w sprawie tzw. podręcznych robotników, arteli; 7) rozstrzyganie wątpliwości, na jakie napotyka inspekcja w zakresie stosowania przepisów prawa; 8) nadzór nad organizowaniem pomocy lekarskiej dla robotników fabryk i przedsiębiorstw oraz otwieraniem kas zapomogowych; 9) opracowywanie przepisów o zabezpieczeniu maszyn, 10) zatwierdzanie taryfy płac robotniczych (uchwała Komitetu ministrów z 8 V 1898 r. ograniczyła to prawo jedynie do zaświadczenia taryf płac); 11) rozpatrywanie podań zarz. fabryk i zakładów przem. o zezwolenie na zatrudnianie robotników w godz. nadliczbowych oraz o wypłacanie nagród i premii i podejmowanie decyzji w tych sprawach; 12) sprawy zatrudnienia małoletnich; 13) sprawy wypadków przy pracy; 14) rozpatrywanie podań zarz. fabryk o zezwolenie na zwłokę w wypłacie zarobków robotniczych i wydawanie decyzji w tych sprawach; 15) rozpatrywanie wniosków st. inspektora w sprawach nakładania kar na zarządy fabryk i zakładów przemysłowych za niedostosowanie się do obowiązujących przepisów i ustalanie wymiaru kar pieniężnych za te wykroczenia.

W sprawach górniczo-hutniczych: a) wydawanie postanowień obowiązujących komentujących i dostosowujących do prawa Królestwa przepisów wydawanych przez Główną Komisję ds. Fabrycznych i Górniczo-Hutniczych, b) rozstrzyganie spraw o wykroczenia przeciw art. 153–155 ustawy o przemyśle oraz art. 1359 kodeksu karnego, c) rozpatrywanie skarg na rozporządzenia inżynierów okręgowych i ich pomocników w przedmiotach art. 128–155 i 156 ustawy przemysłowej i art. 93 ustawy górniczej oraz uchylanie tych rozporządzeń, d) wydawanie przepisów uzupełniających dotyczących stosunków pomiędzy zarządami zakładów górniczych i hutniczych a robotnikami, e) rozstrzyganie

wątpliwości napotykanych przez inżynierów okręgowych i ich pomocników przy stosowaniu art. 128–155 ustawy przemysłowej oraz art. 93 ustawy górniczej, f) I instancja apelacyjna wobec skarg na rozporządzenia inżynierów okręgowych w kwestiach robotniczych, g) sprawy doraźne i specjalne.

Szczegółowe kompetencje i procedury określał *Nakaz organam fabrycznej inspekcji*; pierwszy wydawany przez Ministerstwo 11/23 VI 1894 r., drugi w 1900 r. wydany przez Główny Urząd ds. Fabrycznych i Górniczych. Od decyzji kolegiów przysługiwało odwołanie do Głównego Kolegium ds. Fabrycznych i Górniczo-Hutniczych, z wyjątkiem przypadków decydowania ostatecznego.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание III, t. 6, 1886, nr 3769; t. 11, 1891, nr 7817; t. 17, 1897, nr 14232; СУиП, 1886, poz. 639; 1891, poz. 799; 1897, poz. 792; ZP, t. 49, 1894; A. Кобеляцкий, *Справочная книга для чинов Фабричной Инспекции*, Sankt Petersburg 1898; H. Altman, *Ustawodawstwo fabryczne i inspekcja fabryczna*, „Archeion”, t. 21, 1952; W. Suchodolski, *Akta kancelarii starszego inspektora fabrycznego guberni warszawskiej*, „Archeion”, t. 21, 1952; P. Bańkowski, *Łomżyńska Inspekcja Fabryczna i jej akta, organizacja i zakres działalności*, „Archeion”, t. 21, 1952; W. Prawdzik, *Odnaleziony fragment akt Radomskiej Inspekcji Fabrycznej*, „Archeion”, t. 26, 1956; tenże, *Materiały archiwalne do Kieleckiej Inspekcji Fabrycznej w Wojewódzkim AP w Kielcach*, „Archeion”, t. 21, 1952; K. Konarski, *Akta Płockiej Inspekcji Fabrycznej w AGAD w Warszawie*, „Archeion”, t. 21, 1952; M. Zakrzewska [-Dubasowa], *Materiały do Inspekcji Fabrycznej w AP w Lublinie*, „Archeion”, t. 21, 1952; S. Rosiak, *Inspekcja Fabryczna guberni piotrkowskiej*, „Archeion”, t. 23, 1954.

Gubernialne Kolegium do Spraw Podatku Przemysłowego (Губернское по Промысловому Налогу Присутствие)

Kolegialny organ nadzoru o składzie mieszanym, działający w latach 1899–1918. W wyniku wprowadzenia w życie ustawy o podatku przemysłowym z dniem 1/13 I 1899 r. zaczęto tworzyć organy powołane do jej realizacji. Zarząd zwierzchni w guberniach nałożono zaś na zarządzających izbami skarbowymi. Sprawy dodatkowego podatku przemysłowego rozpatrywano w ogólnym kolegium izby skarbowej, w skład którego weszli też przedstawiciele innych urzędów oraz różnych kategorii płatników. Natomiast do rozpatrywania skarg na decyzje izb skarbowych i ich kolegiów ogólnych powołano gubernialne kolegia ds. podatku przemysłowego. Ponadto pod przewodnictwem inspektorów podatkowych powołano w ich rewirach kolegia do rozdziału podatku przemysłowego (раскладочные по промысловому налогу присутствия). Wysokość podatku określonego dla guberni dzielono co roku na rewiry podatkowe w oparciu o założone obroty handlu i przemysłu oraz przewidywane zyski zakładów. W jego skład wchodził: gubernator-przewodniczący, wicegubernator, zarządzający izbą skarbową, zarządzający urzędem akcyzy, prokurator sądu okręgowego (lub jego

zastępca), stały członek kolegium ds. włościańskich, w Warszawie pomocnik prezydenta, a w innych miastach jeden z radców rządu gubernialnego z nominacji gubernatora, przedstawiciele płatników z nominacji gubernatora. Do jego kompetencji należało: 1) rozpatrywanie skarg przemysłowców i handlowców na decyzje izby skarbowej i jej kolegium ogólnego w sprawach wymiaru podatku przemysłowego i nakładanych kar, 2) prowadzenie rejestrów naruszenia przepisów, 3) przysyłanie raportów senatowi rządzącemu.

Obsługę kancelaryjną posiedzeń kolegium (prowadzenie *żurnałów* posiedzeń) dotyczących nałożenia grzywny za naruszenie przepisów ustawy prowadził urzędnik delegowany przez gubernatora z kancelarii gubernatora lub rządu gubernialnego, a w innych sprawach naczelnik wydziału izby skarbowej odpowiedzialnego za podatek przemysłowy. Kolegia zbierały się nieregularnie, w zależności od potrzeby. Od ich decyzji przysługiwało odwołanie do Senatu Rządzącego.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание III, t. 18, 1898, nr 15601; СЗРИ, t. V, wyd. 1912; СУиРП, 1898, poz. 964.

Gubernialne Kolegium do Spraw Powinności Wojskowej (Губернское по Воинской Повинности Присутствие)

Organ utworzony w 1874 r., po wprowadzeniu w życie ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej na terenie imperium. Zajmował się nadzorem nad poborem rekruta na obszarze danej guberni. Działał pod przewodnictwem gubernatora. W jego skład wchodził: wicegubernator, członek stały gubernialnego urzędu do spraw włościańskich, lubelski powiatowy naczelnik wojskowy, jeden z komisarzy do spraw włościańskich oraz prokurator sądu okręgowego. Do ich kompetencji należało: nadzorowanie przebiegu poboru rekruta na terytorium całej guberni; rozpatrywanie odwołań od decyzji powiatowych urzędów do spraw powinności wojskowej odnoszących się do określenia kategorii poborowej; rozpatrywanie skarg i zażaleń na tryb prowadzenia poboru rekruta przez wspomniane urzędy powiatowe; sporządzanie sprawozdania dla Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwa Wojny z odbytego poboru; sporządzanie spisów osób skierowanych do odbywania służby wojskowej, zakwalifikowanych do rezerwy oraz całkowicie zwolnionych od odbycia tej powinności; omawianie i akceptowanie sprawozdań powiatowych urzędów do spraw włościańskich. W każdej z guberni funkcjonowało gubernialne kolegium do spraw powinności wojskowej. Swoją działalność rozpoczęły od maja 1874 r. Zostały rozwiązane w styczniu 1918 r.

Źródła i literatura: APK, Urząd Gubernialny Kielecki do Spraw Powinności Wojskowej, sygn. 18 (cały poszyt); ZP, t. 4, 1874; J. Legieć, *Urzędy ds. Powinności Wojskowej w Królestwie Polskim*

w latach 1874–1914, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. I, pod. red. A. Górnika, I. Łucja i D. Magiera, Lublin–Siedlce 2008; tenże, *Urzędy naczelników wojskowych w Radomiu po powstaniu styczniowym*, [w:] *Wojsko w Radomiu od średniowiecza po czasy współczesne*, pod red. D. Kupiśa, Radom 2008.

Gubernialne Kolegium do Spraw Stowarzyszeń (Губернское по Делам об Обществах Присутствие)

Organ utworzony w 1906 r. na podstawie *Временных правил об обществах и союзах* z 4/17 III 1906 r. Działał w resorcie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Kolegium przeprowadzało rejestrację organizacji społecznych: związków zawodowych, kółek rolniczych, towarzystw kredytowych, stowarzyszeń politycznych, towarzystw kulturalno-oświatowych, dobroczynnych, straży pożarnych, towarzystw sportowych, bractw religijnych itp. W Królestwie Polskim można było organizować stowarzyszenia, które podlegały obowiązkowi rejestracji, z wyjątkiem stowarzyszeń i związków o charakterze religijnym oraz towarzystw naukowych i szkolnych, zakładanych z upoważnienia władz zwierzchnich. Tryb rejestracji był zgłoszeniowy – jeśli stowarzyszenie w ciągu dwóch tygodni nie otrzymało odpowiedzi na zgłoszenie, uważano je za zalegalizowane. Toteż kolegia musiały zbierać się często nawet przy niewielkiej ilości spraw. W skład kolegium wchodził: gubernator (przewodniczący), wicegubernator, zarządzający izbą skarbową (lub pełnomocnik), prokurator sądu okręgowego, trzech przedstawicieli sądów gminnych zatwierdzonych przez generał-gubernatora. Do jego kompetencji należały: 1) rejestracja dokumentów programowych stowarzyszeń (statutów) 2) kontrola ich działalności w guberniach i miastach, 3) prowadzenie ewidencji organizacji istniejących na terenie guberni, 4) prowadzenie korespondencji w sprawach związków i stowarzyszeń, 5) gromadzenie informacji na temat ich działalności: spisów członków, protokołów z zebrań, wykazów oddziałów terenowych, raportów policyjnych, 6) kontrola stowarzyszeń i prowadzenie księgi kontroli stowarzyszeń i związków, 7) zawieszanie stowarzyszenia w przypadku uznania jego działalności za nieprawomysłną. Jednemu z członków zlecano wstępne zbadanie i referowanie sprawy utworzenia towarzystwa. Urząd nie posiadał odrębnej kancelarii, obsługę kancelaryjną prowadziła kancelaria gubernatora. Decyzja negatywna o utworzeniu towarzystwa mogła być zaskarżona do senatu. Także gubernator mógł wstrzymać decyzję, gdy się z nią nie zgadzał i przedstawić sprawę ministrowi spraw wewnętrznych, który z kolei mógł wносить do senatu o zmianę decyzji kolegium.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание III, t. 26, 1906, nr 27479; СУиРП, 1906, nr 48.

Gubernialne Kolegium do Spraw Ubezpieczeń Robotników (Губернское Присутствие по Делам Страхования Рабочих)

Kolegia utworzono na podstawie pakietu ustaw o ubezpieczeniu robotników z 1912 r., które zmuszały do utworzenia kas z funduszem w postaci 1–2% wynagrodzenia pracowników i dopłaty wpłacanej przez właściciela. Każde przedsiębiorstwo zatrudniające więcej niż dwieście osób miało obowiązek założenia oddzielnej kasy chorych, podlegającej nadzorowi kolegium. Kasy gwarantowały zasiłki na wypadek choroby czy nieszczęśliwego wypadku lub śmierci. Członkami kasy byli wszyscy zatrudnieni w danym zakładzie, którzy wybierali pełnomocników uczestniczących w zebraniach ogólnych. W Królestwie kolegia powstały w 1913 r. W ich skład pod przewodnictwem gubernatora wchodził: wicegubernator, zarządzający izbą skarbową, prokurator sądu okręgowego, starszy inspektor fabryczny, dwóch lub trzech przedstawicieli fabrykantów i tyle samo przedstawicieli kas czyli robotników; w niektórych guberniach do kolegium wchodził inżynier górniczy i zapraszano jako specjalistów inspektora lekarskiego i inżyniera gubernialnego. Apelację można było kierować do I Departamentu Senatu i do Rady ds. Ubezpieczeń. Obsługę kancelaryjną i archiwalną zapewniał inspektor fabryczny. Teoretycznie kolegia miały przeprowadzić obowiązkowe ubezpieczenia robotników od wypadków przy pracy lub śmierci. Jednak zbierały się nieregularnie, a ich działalność wobec nieufności robotników i niechęci fabrykantów oraz konkurencji prywatnych towarzystw ubezpieczeniowych często nie wyszła poza sferę organizacji przed ewakuacją administracji rosyjskiej. Kolegia zajmowały się całością spraw związanych z powołaniem i działalnością kas chorych: wydawaniem pozwoleń na otwarcie kasy chorych i ich łączenie; rozpatrywaniem skarg na ich działalność i wydawaniem zgody na odstępowania od zasad zaleconych ustawą (minimalna liczba członków); pomocą lekarską i zaopatrzeniem ofiar wypadków przy pracy, nadzorem nad wykonaniem zarządzeń i instrukcji wydawanych przez centralną radę ds. ubezpieczonych, wydawaniem zarządzeń wykonawczych w tych sprawach; rozpatrywaniem skarg.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание III, t. 32, 1912, nr 37444–37447; СУиРП, 1912, poz. 1227–1230; H. Altman, dz. cyt.; P. Wańkowski, dz. cyt.; В. Литвинов-Фалевский, *Как страхуются рабочие*, Sankt-Petersburg 1913; И. И. Шельмагин, *Фабрично-трудовое законодательство в России (второй половины XIX в.)*, Moskwa 1947.

Gubernialny Komitet Ochrony Lasów (Губернский Лесоохранительный Комитет)

Organ terenowy Ministerstwa Dóbr Państwowych, a od 1894 r. Ministerstwa Rolnictwa i Majątku Państwowego, utworzony na podstawie *Положения о сбережении лесов* celem ochrony lasów prywatnych i społecznych. Na obszarze Królestwa komitety takie zostały powołane ukazem z 8/20 VI 1898 r. Zaczęły funkcjonować od końca sierpnia 1898 r. w każdej guberni. Podstawowym zadaniem komitetu było ustanowienie nadzoru nad lasami i pociągnięcie do odpowiedzialności winnych naruszenia ustawy. W jego skład wchodził: gubernator (przewodniczący), wicegubernator, prezes sądu okręgowego (lub jeden z jego członków), zarządzający dobrami państwowymi (lub jego przedstawiciel), pomocnik zarządzającego dobrami państwowymi (lub jeden z rewizorów leśnych), stały członek gubernialnego kolegium ds. włościańskich, prezes Gubernialnej Dyrekcji Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego i dwóch przedstawicieli właścicieli lasów, czasem też jeden z leśniczych. Do zakresu kompetencji należało: 1) uznanie lasów za chronione i zatwierdzanie planów gospodarowania nimi, 2) uznanie potrzeby ochrony lasów dla zachowania rzek, 3) wydawanie pozwoleń na wykorzystanie placów leśnych na inne cele, 4) wstrzymanie i zmiana decyzji właścicieli o masowym wyrębie, 5) określanie terminu na zalesienie wyrębów, 6) zatwierdzanie planów gospodarki leśnej dla lasów niechronionych, 7) przedstawianie do nagród za wzorową ochronę lasów, 8) rozpatrywanie skarg i próśb chłopów dotyczących spraw leśnych (serwitutów), 9) nadzór nad działalnością organów ochrony lasów. Do funkcji administracyjno-zarządczych należy zaliczyć: 1) podział lasów do celów nadzoru, 2) wydawanie pełnomocnictw przedstawicielom administracji lasów państwowych na wszczęcie śledztw, skarg i apelacji na wyroki sądów, 3) instruowanie osób sprawujących nadzór nad lasami i in. Decyzje komitetu były obowiązujące dla wszystkich właścicieli lasów. Swoje kompetencje realizował przy pomocy funkcjonariuszy zarządów lasów państwowych (najczęściej rewizorów, którym podlegali leśnicy i pomocnicy leśników Wydziału Leśnego oraz urzędnicy policji), policji i powiatowych organów ds. włościańskich. Obsługę kancelaryjną zapewniał zarząd dóbr państwowych lub rewizor leśny, np. technik i konduktor leśny. Nadzór nad miejscowymi organami ochrony lasów sprawowali rewizorzy. Skargi na ich czynności można było kierować do ministra dóbr państwowych, który rozpatrywał je w porozumieniu z MSW. Komitety z gubernialnymi kolegiami ds. włościańskich obradowały wspólnie celem rozpatrywania spraw dotyczących serwitutów leśnych.

Źródła: APR, Zarząd Dóbr Państwowych, Komitet Ochrony Lasów, sygn. 1; APS, Siedlecki Komitet Ochrony Lasów, sygn. 1–2; ПСЗРИ, собрание III, t. 8, 1888, nr 5120; СЗРИ, t. VIII, cz. 1, wyd. 1893 i wyd. 1910; ZP, t. 35, 1888; СУиРП, 1888, poz. 847; 1916, poz. 592; „Варшавский

Дневник”, 1898, nr 211; „Люблинская Губернская Ведомости”, 1898, nr 19; „Седелецкия Губернская Ведомости”, 1898, nr 39; „Радомския Губернская Ведомости”, 1898, nr 39; В. Кривенко, *Сборник кратких сведений о правительственных учреждениях*, Sankt Petersburg 1889.

Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich (Губернское Присутствие по Крестьянским Дела́м)

Organ administracyjny utworzony na mocy ukazu z 18/30 XI 1870 r. Został on wprowadzony w miejsce zlikwidowanych komisji do spraw włościańskich. Urzędy te przejęły wszystkie kompetencje komisji do spraw włościańskich (zob. Komisja do Spraw Włościańskich) z wyjątkiem rozpatrywania apelacji od wyroków sędziów gminnych. Wraz z upływem lat rozszerzono zakres kompetencji omawianego organu o: opiekę nad lasami obciążonymi serwitutami, zatwierdzanie poświadczonych przez komisarzy do spraw włościańskich uchwał zebrzań gromadzkich w przedmiocie gruntów należących do wspólnoty; kierowanie pomiarami gruntów; decydowanie w sprawach zajmowania przez przemysł górniczy gruntów chłopskich; rozpatrywanie spraw związanych ze zmianą granic okręgów sądów gminnych; wyznaczanie miejsca stałego pobytu sądu gminnego oraz ustalanie terminów wyborów ławników sądów gminnych; udzielanie zezwoleń na utworzenie i zamknięcie kas oszczędnościowo-pożyczkowych; decydowanie w przedmiocie dopuszczania do wyborów osób na urząd sołtysa; decydowanie w sprawie przemieszczania siedziby zarządu gminnego z jednej wsi do drugiej; kierowanie akcją przesiedlania chłopów z Królestwa Polskiego w głąb Rosji w latach 1909–1912; od 1898 r. członkowie omawianego organu wchodziłi w skład tzw. Połączonego Urzędu, który wraz z urzędnikami miejscowego komitetu ochrony lasów czuwał nad przestrzeganiem ustawy chroniącej lasy na terenie imperium rosyjskiego itd. Gubernialne Urzędy do Spraw Włościańskich działały pod przewodnictwem gubernatora (prezes) lub zastępującego go wicegubernatora. Ponadto w skład tego organu wchodziłi: członek stały (непременный член), wicegubernator, zarządzający izbą skarbową oraz jeden komisarz do spraw włościańskich. W dość wyjątkowych przypadkach w posiedzeniach Gubernialnego Urzędu do Spraw Włościańskich brali udział: rewizor pomiarów znajdujący się na etacie urzędu – w sprawach odnoszących się do pomiarów gruntów chłopskich; przedstawiciel Głównego Zarządu Urządzeń Rolnych i Rolnictwa – w sprawach roszczeń chłopów odnośnie do serwitutów z majątków donacyjnych oraz naczelnik Zarządu Rolnictwa i Dóbr Państwowych – w sprawach sprzedaży działek chłopom z gruntów majorackich i poduchownych. Decyzje były podejmowane kolegialnie. Decyzja, by mogła uzyskać moc prawną, musiała być głosowana w obecności członka stałego (w razie jego nieobecności

komisarza pełniącego jego obowiązki) i komisarza do spraw włościańskich. W każdym gubernialnym urzędzie do spraw włościańskich funkcjonował także tzw. osobny urząd (особое присутствие), który składał się z członka stałego oraz dwóch komisarzy powoływanych na kolejne posiedzenia. Urząd ten zajmował się apelacjami od wyroków sądów gminnych oraz rozpatrywał skargi i odwołania na działalność zarządów gminnych w zakresie ustalania podatków gminnych, składek szkolnych jak i zobowiązań wieczysto-czynszowych. Oddzielny urząd zajmował się również sprawami działalności wiejskich kas oszczędnościowo-pożyczkowych. W każdym z gubernialnych urzędów znajdowała się kancelaria, którą kierował sekretarz. Zatrudniano w niej również kilku etatowych urzędników kancelaryjnych (pisarzy). Cała korespondencja była prowadzona w imieniu prezesa tego organu. Członkowie stali byli powoływani i zwalniani ze stanowiska przez Ministra Spraw Wewnętrznych. Dość wyjątkowa sytuacja miała miejsce w Warszawskim Gubernialnym Urzędzie do Spraw Włościańskich, gdzie istniała możliwość zatrudnienia dwóch członków stałych. Drugi etat miał być zajmowany przez jednego z komisarzy do spraw włościańskich. Powołano 10 Gubernialnych Urzędów do Spraw Włościańskich z dniem 1/13 I 1871 r. Powstały one w: Kaliszu, Kielcach, Lublinie, Łomży, Piotrkowie Trybunalskim, Płocku, Radomiu, Siedlcach (do 1/14 IX 1913 r.), Suwałkach i Warszawie. Po utworzeniu guberni chełmskiej z dniem 1/14 IX 1913 r. analogiczny organ został utworzony w Chełmie, zaś zlikwidowany w Siedlcach. Funkcje członków stałych pełnili wyłącznie urzędnicy narodowości rosyjskiej. Był to jeden z najbardziej zrusyfikowanych organów administracyjnych działających na obszarze Królestwa Polskiego. W latach 1914–1915 zostały one ewakuowane. Po upadku caratu Rząd Tymczasowy przygotowując reformę rolną już 23 VI/6 VII 1917 r. zapowiedział likwidację organów administracji do spraw włościańskich. Ostatecznie uległy rozwiązaniu na przełomie 1917 i 1918 r. Wyjątek stanowił Chełmski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, który rozwiązano w kwietniu 1918 r.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 1291, inw. 86, sygn.: 142, 153, 162, 217, 262; inw. 28, rok 1884, sygn. 11; rok 1885, sprawa 10; LVIA, zesp. 1052, inw. 1, sygn.: 393, 531, 554; APB, Łomżyński Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, sygn.: 1, 23, 51; APBoŁ, Zarząd Powiatu Łomżyńskiego, sygn. 37; APL, Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, sygn.: 58–62; ПСЗРИ, собрание II, t. 43, 1868, nr 48927; собрание III, t. 1, 1881, nr 78; t. 12, 1892, nr 8544; t. 14, 1894, nr 10457; t. 23, 1903, nr 22600; t. 30, 1910, nr 33628; СУИРП, 1879, poz. 104; 1894, nr 124, poz. 961; 1913, poz. 1333 i poz. 1495; ПУКЦП, t. VII; ЗР, t. 8, 1876; t. 16, 1879; t. 50, 1894; *Сборник узаконений и правительственных распоряжений по крестьянским делам в губерниях Царства Польскаго (с 19 февраля 1864 по 31 марта 1871 г.)*, t. I, Sankt Petersburg 1874; „Радомская Губернская Ведомости”, 1867, nr 51; *Zbiór ustaw włościańskich obowiązujących w Królestwie Polskim*, opracowali F. Brodowski i J. Kaczkowski, Warszawa 1918; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt.; A. Wrzyszczyk, *Gubernia chełmska...*; K. Groniowski, *Kwestia agrarna...*; K. Latwicz, *W służbie imperium...*

Gubernialny Zarząd Akcyzy (Губернское Акцизное Управление)

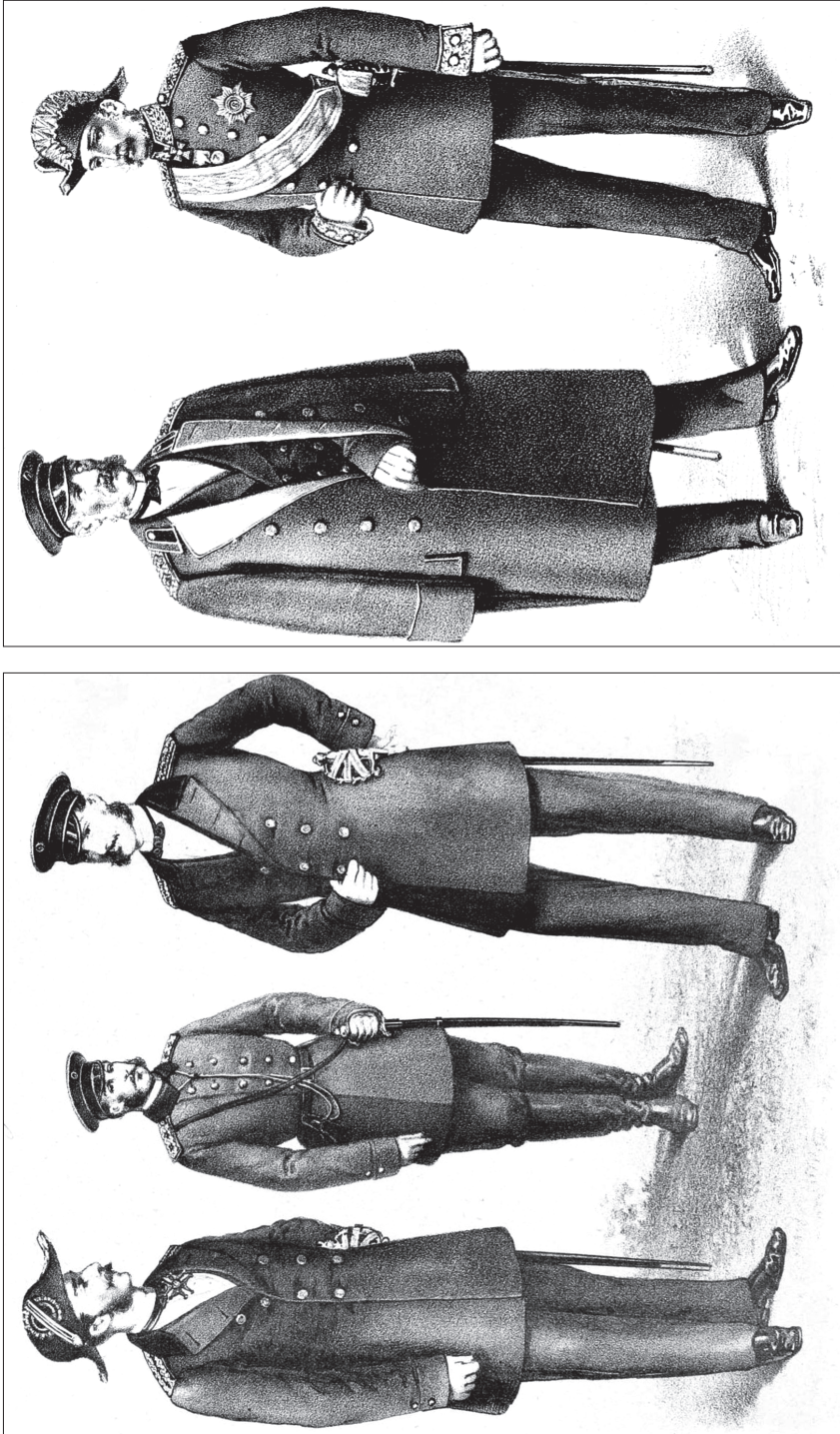
Organ administracji finansowej, utworzony w Królestwie Polskim na mocy ukazu carskiego z 7/19 VII 1866 r. Z dniem 15/27 VII 1866 r. zaczęło działać 10 Okręgowych Zarządów Akcyzy. Utworzono je w ośrodkach miejskich, w których zaplanowano zainstalowanie gubernialnych władz administracji ogólnej. Wprowadzenie reformy podziału administracyjnego w Królestwie Polskim z 19/31 XII 1866 r. spowodowało zmianę nazewnictwa okręgowych zarządów na gubernialne zarządy akcyzy. Stworzono je w: Kaliszu, Kielcach, Lublinie, Łomży, Piotrkowie Trybunalskim, Płocku, Radomiu, Siedlcach, Suwałkach i Warszawie. Zajmowały się nadzorowanie procesu obliczania, nakładania oraz egzekwowania podatków akcyzowych od produkcji i dystrybucji wyrobów alkoholowych soli, wyrobów tytoniowych oraz cukru. Każdy gubernialny zarząd został utworzony na terytorium danej guberni określonym ukazem carskim z 19/31 XII 1866 r. Gubernialnym zarządem akcyzy kierował zarządzający (управляющий). Ponadto w organie tym zatrudnieni byli: rewizor, sekretarz, buchalter i pomocnik buchaltera, którzy otrzymywali wynagrodzenie w następującej wysokości:

Gubernialny Zarząd Akcyzy

Nazwa stanowiska	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Dodatek na wyjazdy służbowe	Ogółem
Zarządzający	2400	600	3000
Rewizor	1200	600	1800
Sekretarz	800	–	800
Buchalter	900	–	900
Pomocnik buchaltera	600	–	600
Urzędnik kancelaryjny	od 150 do 300	–	od 150 do 300

Gubernialne Zarządy Akcyzy działały do dnia 1/13 VII 1869 r., do chwili wprowadzenia w życie reformy administracji akcyzowej.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 574, inw. 7, sygn. 831; DPKP, t. 65; J. Bloch, dz. cyt.; A. Okolski, dz. cyt.; J. Szumski, dz. cyt.; K. Latawiec, *Administracja akcyzowa...*

Ryc. 4. Mundury urzędników akcyzy. Źródło: PSZRI III, t. 4, 1884, nr 2362

Gubernialny Zarząd Przychodami Akcyzy (Губернское Управление Акцизными Сборами)

Organ administracji finansowej, powołany do życia z dniem 1/13 VII 1869 r. ukazem carskim z 14/26 V 1869 r. Przejął on wszystkie kompetencje zlikwidowanych gubernialnych zarządów akcyzy, czyli: nadzorowanie procesu obliczania, nakładanie oraz egzekwowanie podatków akcyzowych od produkcji i dystrybucji wyrobów alkoholowych, soli, wyrobów tytoniowych oraz cukru. Organem gubernialnym kierował zarządzający. Ponadto w składzie zarządu znajdowali się: starsi rewizorzy (od 1 do 2), młodszy rewizorzy (od 2 do 4), sekretarz, pomocnicy sekretarza (od 1 do 2), buchalter, pomocnicy buchaltera (od 1 do 4) oraz urzędnicy kancelaryjni. Na podstawie ukazu carskiego z 7/19 V 1885 r. doszło do reorganizacji tych organów. Utworzono stanowiska starszych i młodszych techników oraz urzędników do spraw działu sądowego. Do obowiązków techników należało: sprawowanie nadzoru nad aparatami kontrolującymi, procesami produkcyjnymi oraz nad kwestiami technicznymi fabryk, które uiszczają ze swojej produkcji podatek akcyzowy. Urzędnicy do spraw działu sądowego zajmowali się nadzorem nad biegiem spraw i kierowaniem do instytucji sądowych nowych dotyczących naruszenia ustawy o akcyzie. Do ich obowiązków należała również obrona tych spraw przed sądami oraz prowadzenie wszystkich innych powierzonych przez Ministra Finansów. Techników i urzędników do spraw działu sądowego mianował i zwalniał minister na wniosek dyrektora Departamentu Przychodów Niestałych. Nowy stan przedstawiał się następująco:

Nazwa etatu	Wymiar wynagrodzenia	Dodatek na wyjazdy służbowe	Ogółem
Zarządzający przychodami akcyzowymi	3500	1000	4500
Starszy rewizor	1400	1000	2400
Młodszy rewizor	1000	1000	2000
Starszy technik	1400	1000	2400
Młodszy technik	1000	1000	2000
Urzędnik do spraw działu sądowego	1400	1000	2400
Sekretarz	1400	–	1400
Pomocnik sekretarza	500	–	500
Buchalter	1400	–	1400
Pomocnik buchaltera	500	–	500
Urzędnik kancelaryjny	do 300	–	do 300

Gubernialnym zarządom z dniem 1/13 I 1898 r. podporządkowano również wszystkie instytucje (państwowe składy wyrobów alkoholowych, państwowe sklepy monopolowe) związane z wprowadzeniem w Królestwie państwowej sprzedaży napojów. Stworzono 4 zarządy akcyzy, których jurysdykcja wykraczała poza obszar jednej guberni. Było to rozwiązanie oparte na wzorcu analogicznej administracji funkcjonującej w głębi imperium. Utworzono 4 ponadgubernialne zarządy akcyzy w: Warszawie (dla guberni warszawskiej i siedleckiej), Lublinie (dla guberni kieleckiej, lubelskiej i radomskiej), Łomży (dla guberni łomżyńskiej, płockiej i suwalskiej) oraz w Piotrkowie (dla guberni kaliskiej i piotrkowskiej). Obszar działalności każdego z zarządów został podzielony na okręgi. Ustalona struktura ulegała niewielkim zmianom np. w 1893 r. w związku z przesunięciem powiatu płońskiego (z guberni płockiej) i powiatu pułtuskiego (z guberni łomżyńskiej) do guberni warszawskiej, wprowadzono Zarząd Przychodami Akcyzy Guberni Łomżyńskiej, Płockiej, Suwalskiej i części Warszawskiej. Poważniejsze zmiany wystąpiły tuż przed wybuchem I wojny światowej. Z dniem 1/14 I 1914 r. w związku z wydzieleniem guberni chełmskiej doszło do poważnych zmian w istniejącej strukturze. Został zlikwidowany zarząd gubernialny z siedzibą w Łomży. Gubernia suwalska została objęta jurysdykcją Suwalsko-Kowieńskiego Gubernialnego Zarządu Przychodami Akcyzy. Gubernia łomżyńska (bez powiatu mazowieckiego) i płocka została objęta nadzorem akcyzowym zarządu warszawskiego, a zachodnie powiaty guberni siedleckiej (niewłączone do guberni chełmskiej) objął zarząd z siedzibą w Lublinie. Powiat mazowiecki z guberni łomżyńskiej znalazł się w jurysdykcji Grodzieńskiego Gubernialnego Zarządu Przychodami Akcyzy. W guberni chełmskiej stworzono odrębny gubernialny zarząd akcyzy, do którego trafiła kilkunastoosobowa grupa urzędników ze zlikwidowanego zarządu w Łomży. Kluczowe funkcje w zarządach zostały powierzone urzędnikom narodowości rosyjskiej. Pozostałe stanowiska były zajmowane przez Polaków. Omawiane struktury w latach 1914–1915 zostały ewakuowane w głąb imperium. Urzędnicy byli tymczasowo przydzieleni do tamtejszych urzędów akcyzowych. Ewakuowane struktury z Królestwa zlikwidowano na przełomie lat 1917/1918.

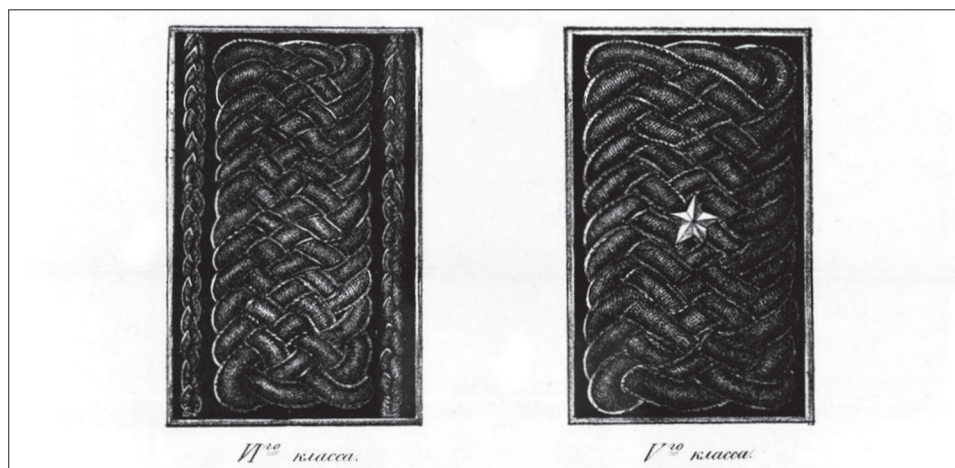
Źródła i literatura: ПГИА, zesp. 560, inw. 16, sygn.: 277, 296; zesp. 574, inw. 5, sygn.: 1263–1266, 1321–1324; inw. 6, sygn. 148; inw. 7, sygn.: 12, 79, 81, 851, 859, 875, 831; LVIA, zesp. 697, inw. 2, sygn. 150; zesp. 1017, inw. 1, sygn. 1; inw. 2, sygn.: 685, 1246, 1228 poszyt; zesp. 1239, inw. 1, sygn.: 3, 4; zesp. 1293, inw. 1, sygn. 90; KAA, zesp. I-49, inw. 1, sygn. 14006; APB, Zarząd Akcyzy Guberni Łomżyńskiej, Płockiej i Suwalskiej, sygn.: 70–75, 163–166; APBoŁ, I Okręg Łomżyńskiego Zarządu Akcyzy, sygn. 1; APP, Płocka Izba Skarbowa, sygn. 8; Archiwum Państwowe w Suwałkach, VI Okręg Łomżyńskiego Gubernialnego Zarządu Akcyzy, sygn. 3; ПСЗРИ, собрание II, t. 44, 1869, nr 47088; СЗРИ, t. V, wyd. 1876, 1892, 1910; ЗР, t. 28, 1885; t. 51, 1895; СУИРП, 1885, nr 56, poz. 987; „Седлецкия Губернския Ведомости”, 1869, nr 27; 1870,

nr 1–4, 6, 7; „Варшавския Губернска Вѣдомости”, 1914, nr 3; *Памятная Книжка Калишской Губернии на 1872 год*, Lublin 1871; J. Szumski, dz. cyt.; K. Latawiec, *Administracja akcyzowa...*

Inspektor Fabryczny (Фабричный Инспектор)

W Imperium Rosyjskim inspekcja fabryczna pojawiła się w wyniku wydania ukazu *O małoletnich pracujących w przedsiębiorstwach, fabrykach i manufakturach* z 1/13 VI 1882 r. W celu nadzoru nad stosowaniem tych przepisów w przedsiębiorstwach prywatnych (poza górnictwem) utworzono 1/13 VII 1882 r. specjalną inspekcję fabryczną, złożoną z głównego inspektora i podległych mu 4 inspektorów okręgowych działających w specjalnych okręgach. Wedle tej ustawy inspektorzy mieli być niezależni od władz miejscowych, a ich głównym obowiązkiem było sporządzanie protokołów z naruszenia ustawy (lub zlecenie tego funkcjonariuszom policji) oraz wnoszenie i reprezentowanie tych spraw przed sądem. Wobec rozszerzenia uprawnień opinią Rady Państwowej z 12/24 VI 1884 r. obszar imperium rosyjskiego podzielono na 9 okręgów, każdy z inspektorem i pełnoprawnym pomocnikiem inspektora. Inspektorzy działali na podstawie specjalnej instrukcji zatwierdzonej w dniu 19/31 XII 1884 r. przez Ministra Finansów w porozumieniu z resortem spraw wewnętrznych i oświaty.

Gubernie Królestwa Polskiego weszły w skład okręgu IX (warszawskiego). Utworzono stanowisko inspektora fabrycznego okręgu warszawskiego z siedzibą w Warszawie oraz pomocnika inspektora w Łodzi, z wydzielonym rejonem w postaci guberni piotrkowskiej, kaliskiej, radomskiej i kieleckiej. W guberniach oddalonych inspektorzy mogli realizować swoje kompetencje poprzez gubernatorów

Ryc. 5. Pagony funkcjonariuszy inspekcji fabrycznej

Ryc. 6. Mundur funkcjonariuszy inspekcji fabrycznej

i naczelników powiatów (straż ziemską). Ukazem z 11/23 VI 1891 r. obszar Królestwa Polskiego (terytorium Warszawskiego Okręgu Fabrycznego) podzielono z dniem 1/13 IX 1891 r. pod względem nadzoru nad pracą i nauką małoletnich robotników na dwa okręgi: warszawski (gubernie: warszawska, płocka, łomżyńska, siedlecka i suwalska) i piotrkowski (gubernie: kielecka, kaliska, piotrkowska, lubelska i radomska). Jednocześnie w każdym okręgu pod zwierzchnictwem inspektora okręgowego powołano pomocników inspektora (dwóch do okręgu warszawskiego i trzech do okręgu piotrkowskiego). Pomocnicy Inspektora Okręgu Piotrkowskiego mieli siedziby: I rejonu w Piotrkowie (w 1893 r. przeniesiony do Częstochowy, sprawował nadzór także nad gubernią lubelską), II rejonu w Łodzi, III rejonu w Tomaszowie. Temu ostatniemu powierzono nadzór również nad gubernią radomską i kielecką. Kolejną reorganizację przyniósł ukaz z 14/26 III 1894 r. *O przekształceniu inspekcji fabrycznej i stanowisk mechaników gubernialnych i o rozciągnięciu działania przepisów o nadzorze nad zakładami fabrycznymi i o wzajemnych stosunkach fabrykantów i robotników*. Inspekcja zaczęła nadzorować całość stosunków między przemysłowcem a robotnikiem. Zlikwidowano stanowisko głównego inspektora fabrycznego, a inspekcję podporządkowano bezpośrednio Departamentowi Handlu i Przemysłu w Ministerstwie Finansów.

Jednocześnie inspektorów okręgowych przemianowano na starszych inspektorów i utworzono stanowiska ich pomocników. Ponadto zlikwidowano stanowiska mechaników gubernialnych, a ich obowiązki włączono do kompetencji inspekcji fabrycznej. Tym samym na inspektorów spadł techniczny i fiskalny

nadzór nad kotłami parowymi. Do dyspozycji starszego inspektora pozostawał referent prowadzący kancelarię oraz kandydat na stanowisko inspektora. W tym czasie w imperium było 5 okręgów, w tym warszawski i piotrkowski, w którym utworzono kolejny rejon z siedzibą w Kielcach, obejmujący gubernie kielecką i radomską.

Następnie ukaz z 2/14 VI 1897 r. rozciągnął organizację inspekcji fabrycznej na pozostałe gubernie Królestwa Polskiego (kaliską, kielecką, łomżyńską, lubelską, radomską, suwalską i siedlecką), tworząc w nich stanowiska starszych inspektorów i pomocników. W guberniach warszawskiej i piotrkowskiej, jako

Ryc. 7. Mundur funkcjonariuszy inspekcji fabrycznej. Źródło: PSZRI III, t. 15, 1895, nr 11955

najbardziej uprzemysłowionych, wydzielono rejony dla kilku inspektorów fabrycznych pod kierunkiem starszego inspektora. Powstała w ten sposób sieć inspekcji równoległa do sieci gubernialnych kolegiów ds. fabrycznych. W 1899 r. nastąpiło włączenie dotychczas odrębnej inspekcji górniczej do fabrycznej i przywrócenie stanowiska okręgowych inspektorów fabrycznych jako zwierzchników okręgów inspekcji fabrycznej, w tym warszawskiego obejmującego Królestwo. W 1900 r. liczbę rejonów w guberni piotrkowskiej zwiększono do 9. Ukaz z 7/20 VII 1913 r. zwiększył liczbę etatów inspekcji fabrycznej w imperium: gubernię piotrkowską podzielono na 13 rejonów, a warszawską na 9. Stan inspekcji fabrycznej zatwierdzonej 14/26 III 1894 r. przedstawiał się następująco:

	Liczba osób	Uposażenie roczne			
		na jednego			ogółem
		pensja	dodatek na wyżywienie	dodatek na mieszkanie	
		ruble			
Starszych inspektorów fabrycznych w guberniach: petersburskiej, moskiewskiej, włodzimierskiej, warszawskiej i piotrkowskiej	5	1200	900	900	15 000
Starszych inspektorów fabrycznych w guberniach: wołyńskiej, grodzieńskiej, kijowskiej, kostromskiej, inflanckiej, niżegrodzkiej, podolskiej, riazańskiej, twerskiej, charkowskiej, chersońskiej, estlandzkiej i jarosławskiej	13	1200	900	900	39 000
Inspektorów fabrycznych	125	800	600	600	250 000
Kandydatów na urząd inspektora fabrycznego	10	600	–	–	6000
Referentów przy starszych inspektorach fabrycznych	10	300	150	150	6000
Na podróże i rozchody kancelaryjne dla urzędników inspekcji fabrycznej, na referaty dla urzędów gubernialnych ds. fabrycznych oraz na najem lokali na kancelarie inspektorów fabrycznych	–	–	–	–	173 800

Starszy (okręgowy) inspektor był przedstawicielem inspekcji w gubernialnym kolegium ds. fabrycznych. Na posiedzeniach referował sprawy poddawane pod obrady oraz zapewniał obu organom obsługę kancelaryjną i archiwalną. Ponadto nadzorował wykonanie zarządzeń władz przez inspektorów rejonowych. Od 1900 r. w Królestwie organizowane były zjazdy konsultacyjne inspektorów rejonowych okręgu, a w 1905 r. w Petersburgu odbył się zjazd starszych funkcjonariuszy inspekcji fabrycznej, poprzedzający jej przeniesienie pod zwierzchnictwo

Ministerstwa Handlu i Przemysłu. Zakres działalności inspektorów był określony w art. 39 Ustawy przemysłowej: „1. Nadzór nad wykonywaniem postanowień o pracy małoletnich robotników i o uczęszczaniu ich do szkoły; 2. Nadzór nad utworzeniem specjalnych szkół dla udostępnienia tym robotnikom wykształcenia początkowego, a także nad przystosowaniem do tego celu istniejących szkół ludowych, przy współpracy w razie potrzeby miejscowych władz szkolnych; 3. Sporządzanie przy udziale miejscowej policji protokołów o naruszaniu przepisów o nauczaniu i pracy małoletnich; 4. Oskarżanie winnych tego przestępstwa w sądzie”. Po rozszerzeniu kompetencji zaliczano do nich: nadzór nad pracą młodocianych i kobiet; zbieranie, sprawdzanie i wstępne opracowywanie materiałów z dziedziny statystyki fabrycznej; przeprowadzanie na zlecenie władz inwentaryzacji i opisów fabryk; fiskalny i techniczny nadzór nad kotłami, a ponadto: nadzór nad zachowaniem w zakładach przemysłowych „spokoju i porządku”; nad przestrzeganiem przez fabrykantów i robotników ich praw i obowiązków. Do Inspekcji należała też działalność wykonawcza w związku z wprowadzeniem w życie wydawanych przez kolegia ds. fabrycznych postanowień, rozpatrywanie i zatwierdzanie taks, tabel rozkładów i przepisów o porządku wewnętrznym, opracowywanych przez władze fabryczne; stosowanie środków dla zapobieżenia sporom i nieporozumieniom między fabrykantami i polubownego ich załatwiania; wszczynanie dochodzeń w podlegających ich kompetencji sprawach i oskarżanie w sądzie winnych naruszania przepisów o najmie robotników i o wzajemnych stosunkach między robotnikami a fabrykantami. Dnia 30 V/12 VI 1903 r. car zatwierdził wniosek ministrów spraw wewnętrznych i finansów o trybie podporządkowania inspektorów gubernatorom oraz niektórych zmianach w wewnętrznej organizacji inspekcji fabrycznej, co oznaczało, jak zapowiadano, tymczasowe służbowe podporządkowanie gubernatorom. Odtąd inspekcja fabryczna miała działać „pod kierunkiem” gubernatora, który miał opiniować wszelkie przemiany służbowe, a inspektorowie zostali zobowiązani do sporządzania sprawozdań okresowych i na żądanie. W uzasadnionych wypadkach gubernator mógł nawet unieważnić decyzję inspektora. Dnia 23 XI/6 XII 1906 r. zostały zatwierdzone przez Ministra Handlu i Przemysłu zasady przeprowadzania egzaminów na stanowiska w inspekcji fabrycznej. Ostatnią zmianę kompetencji spowodowało wprowadzenie w życie dwóch ustaw w 1912 r. o ubezpieczeniach robotniczych, które nałożyły na inspektorów obowiązek zorganizowania kas chorych w zakładach przemysłowych. Jednocześnie inspektorzy weszli w skład nowo powołanego gubernialnego kolegium ds. ubezpieczeń robotników.

Źródła: Archiwum Państwowe w Łodzi, Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Piotrkowskiej, sygn. 2301–2312; ПСЗРИ, собрание III, t. 2, 1882, nr 931; t. 4, 1884, nr 2286 i 2316; t. 5, 1885, nr 3013; t. 6, 1886, nr 3769; t. 10, 1890, nr 6742; t. 11, 1891, nr 7817; t. 14, 1894, nr 10420; t. 17, 1897, nr 14232; t. 23, 1903, nr 23041, 23060 i nr 23122; t. 32, 1912, nr nr 37444–37447;

СУиРП, 1882, poz. 426 i poz. 560; 1884, poz. 76 i poz. 562; 1885, poz. 23; 1891, poz. 799; 1894, poz. 358; 1897, poz. 792; 1912, poz. 1227–1230; 1913, poz. 162; ZP, t. 27, 1885; t. 43, 1891; t. 46, 1894; H. Altman, dz. cyt.; P. Wańkowski, dz. cyt.; A. Кобеляцкий, dz. cyt.; K. Konarski, dz. cyt.; A. В. Куприянова, «Рабочий вопрос» в России во второй половине XIX-начале XX вв., [w:] *История предпринимательства в России*, ks. 2, *Вторая половина XIX-начало XX в.*, Moskwa 2000; В. П. Литвинов-Фалинский, *Фабричное законодательство и фабричная инспекция*, Sankt Petersburg 1904; А. А. Микулин, *Фабричная инспекция в России. 1882–1906*, Kijów 1906; W. Prawdzik, *Odnaleziony fragment...*; tenże, *Materiały archiwalne...*; S. Rosiak, dz. cyt.; W. Suchodolski, dz. cyt.; А. Ю. Володин, *Фабричная инспекция в России (1882–1904 гг.)*, „Российская История”, t. I, 2007; M. Zakrzewska[-Dubasowa], dz. cyt.; И. И. Шельмагин, *Фабрично-трудоное законодательство в России (второй половины XIX в.)*, Moskwa 1947.

Inspektor Podatkowy (Податной Инспектор)

Organ administracji finansowej utworzony na mocy opinii Rady Państwowej z 30 IV/12 V 1885 r. Inspektorzy działali pod kuratelą izb skarbowych. Mieli pracować na obszarze rewirów, które obejmowały terytorium od 1 do 3 powiatów w guberni. W każdej z guberni Królestwa Polskiego działało od 4 do 8 inspektorów podatkowych. Wraz z upływem lat zauważalna była tendencja przydzielania jednego inspektora do obszaru jednego powiatu. Inspektorów podatkowych mianował Minister Finansów. Do kompetencji inspektorów, łączących funkcje wykonawczo-kontrolująco-nadzorcze, należało: sprawowanie stałego nadzoru nad handlem w podległych im rewirach; branie udziału w kontrolach handlowych; udział w ustalaniu nowego rozkładu opłaty dodatkowej od handlu i przemysłu; szacowanie wartości i zyskowności majątków, które podlegały opodatkowaniu; wykonywanie odgórnych zaleceń ministra i izb skarbowych; wykrywanie wszelkich nieprawidłowości w przedmiocie pobierania i rozdziału opłat skarbowych, o których był zobligowany do informowania izb skarbowych. Inspektorzy podatkowi otrzymywali 1500 rubli wynagrodzenia, z czego 900 rubli stanowiło wynagrodzenie zasadnicze, 300 rubli dodatek na wyżywienie oraz 300 rubli dodatek na zakwaterowanie. Zakres obowiązków inspektorów podatkowych stopniowo ulegał rozszerzeniu. Wpływ na to miała ewolucja polityki podatkowej Ministerstwa Finansów. Nadzorowali oni proces obliczania i egzekucji podatku od nieruchomości miejskich oraz podatku przemysłowego. Etaty inspektorów podatkowych funkcjonowały do momentu likwidacji ewakuowanych urzędów z terenu Królestwa Polskiego na mocy dekretu Rady Komisarzy Ludowych z 11/24 XI 1917 r.

Źródła i literatura: KAA, zesp. I-106, inw. 1, sygn.: 591, 666, 668; РГИА, zesp. 387, inw. 26, sygn.: 2542–2544; APL, Lubelska Izba Skarbowa, sygn.: 100, 199, 220; ПСЗРИ, собрание III, t. 5,

1885, nr 2907; ZP, t. 28, 1885; СУиРП, 1885, nr 52, poz. 905; УПРМФ, 1885, nr 24–32; *Журнал февральского 1912 года Съезда Податных Инспекторов Люблинской Губернии*, Lublin 1912; R. Ślusarska, *Lubelska Izba...*; A. Wrzyszczyk, *Gubernia chełmska...*; K. Latawiec, *W służbie imperium...*

Izba Kontrolna (Контрольная Палата)

Organ lokalny Kontroli Państwowej, powołany w Królestwie Polskim ukazem z dnia 28 XII 1866/9 I 1867 r. Tworzył on z dniem 1/13 I 1867 r. 3 izby kontrolne w: Warszawie (dla guberni: kaliskiej, piotrkowskiej i warszawskiej), Lublinie (dla guberni: kieleckiej, lubelskiej, radomskiej i siedleckiej) i Łomży (dla guberni: łomżyńskiej, płockiej i suwalskiej). Do obszaru Królestwa Polskiego zostały zastosowane przepisy zawarte w ukazie z 3/15 I 1866 r., organizujące wspomniane organy na terytorium Rosji. Izby kontrolne utworzono w miejsce: Najwyższej Izby Obrachunkowej, wydziałów rewizyjnych Komisji Rządowej Finansów i Wydziału Pocztowego, Komisji Umorzenia Długu oraz Kontroli Stempla. Do zadań izb kontrolnych należało: nadzorowanie i rewidowanie rachunkowości gubernialnych, okręgowych i powiatowych kas skarbowych; analogiczne postępowanie wobec innych urzędów administracji państwowej działającej na wspomnianym obszarze; kontrolowanie stanu majątku organów administracji państwowej itd. Nowe struktury Kontroli Państwowej podlegały Wydziałowi Kontroli Państwowej w Petersburgu. Każda z izb składała się z tzw. urzędu ogólnego, składającego się z zarządzającego, pomocnika zarządzającego oraz dwóch rewizorów, w którym decyzje podejmowane były kolegialnie. Ponadto funkcjonowały kancelarie kierowane przez sekretarzy oraz zatrudniano szereg urzędników rachunkowych. Wobec nowych organów zarysowała się dość jasna polityka kadrowa. Stanowiska zarządzających, pomocników oraz rewizorów zostały powierzone od 1867 r. urzędnikom narodowości rosyjskiej. Na pozostałych etatach Rosjanie pojawili się w różnym czasie, jednak nigdy nie doszło do całkowitego zrusyfikowania wszystkich posad. W izbach kontrolnych występowały następujące stanowiska:

Nazwa etatu	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Ogółem
Zarządzający Warszawską Izbą Kontrolną	2400	1600	4000
Zarządzający Lubelską lub Łomżyńską Izbą Kontrolną	2100	1400	3500
Pomocnik zarządzającego Warszawską Izbą Kontrolną	1500	1000	2500

Starszy rewizor	1200	600	1800
Młodszy rewizor	900	500	1400
Pomocnik rewizora	600	300	900
Urzędnik rachunkowy	350	150	500
Sekretarz Warszawskiej Izby Kontrolnej	900	400	1300
Sekretarz Lubelskiej lub Łomżyńskiej Izby Kontrolnej	700	300	1000
Dziennikarz-archiwista	400	200	600

Na podstawie opinii Rady Państwowej z dnia 1/13 II 1883 r. dokonano zmian w wysokości uposażeń urzędników izb kontrolnych. Nowe wymiary wynagrodzeń pracowników izb kontrolnych w Królestwie Polskim przedstawiały się następująco:

Nazwa etatu	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Ogółem
Zarządzający Warszawską Izbą Kontrolną	3000	1500	4500
Zarządzający Lubelską lub Łomżyńską Izbą Kontrolną	2500	1500	4000
Pomocnik zarządzającego Warszawską Izbą Kontrolną	1700	800	2500
Starszy rewizor	1300	700	2000
Młodszy rewizor	1000	500	1500
Pomocnik rewizora I kat.	800	400	1200
Pomocnik rewizora II kat.	600	400	1000
Pomocnik rewizora III kat.	600	200	800
Urzędnik rachunkowy I kat.	500	200	700
Urzędnik rachunkowy II kat.	400	200	600
Urzędnik rachunkowy III kat.	300	200	500
Sekretarz Warszawskiej Izby Kontrolnej	600	600	1200
Sekretarz Lubelskiej lub Łomżyńskiej Izby Kontrolnej	600	400	1000
Dziennikarz-archiwista	500	200	700

Izby kontrolne działały do wiosny 1918 r. Zostały zlikwidowane w chwili rozwiązywania wszystkich organów administracyjnych ewakuowanych z obszaru Królestwa Polskiego.

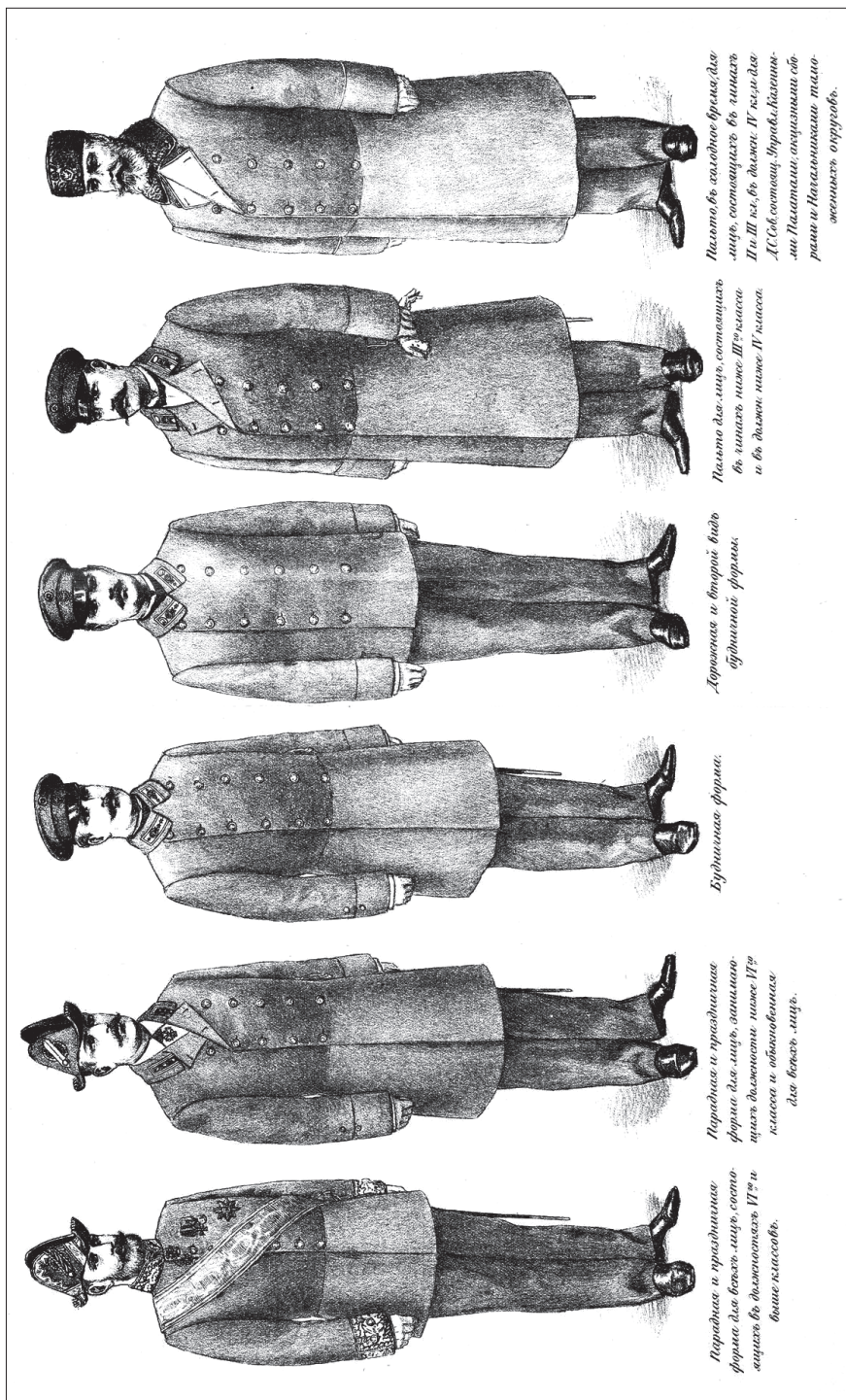

Рис. 8. Mundury urzędników kontroli państwowej. Źródło: PSZRI III, t. 20, cz. 2, 1900, nr 19082

Źródła i literatura: ГАРФ, зesp. 1228, inw. 1, sygn.: 1, 2; РГИА, зesp. 576, inw. 2, sygn. 868; inw. 25, sygn.: 159, 185, 227, 424, 590; АPL, Lubelska Izba Kontrolna, sygn. 3; KGL, sygn. 1885:36t; Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, sygn. 62; Lubelska Izba Skarbowa, sygn. 44; AP w Warszawie ekspozytura w Nidzicy, Warszawska Izba Kontrolna, sygn.: 1–4; ПСЗРИ, собрание II, t. 41, 1866, nr 42861; ДПКР, t. 66; ЗР, t. 23, 1883; СУИРП, 1883, nr 24; *Сборник циркуляров изданных по Государственной Контролю в 1865–1873 гг.*, Sankt Petersburg 1874; *Сборник циркуляров изданных по Государственной Контролю в 1884–1889 гг.*, Tambow 1890; „Радомская Губернская Ведомости”, 1867, nr 2, nr 4, nr 8; „Kurier Lubelski”, 1867, nr 29/30; 1869, nr 36; 1872, nr 2; „Люблинская Губернская Ведомости”, 1891, nr 7; „Gazeta Lubelska”, 1876, nr 52, nr 93; А. Коняев, *Финансовая Контроль в дореволюционной России*, Moskwa 1959; А. Пулжановски, *Najwyższa Izba Obrachunkowa Królestwa Polskiego (1808–1866)*, Warszawa 1880; J. Żarnowski, *Organizacja Kontroli Państwowej*, Warszawa 1926; S. Wiech, *Rosyjski korpus administracyjny w dziele likwidacji odrębności Królestwa Polskiego (1866–1896)*. Ogląd w świetle materiałów żандармерии, [w:] *Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody*, cz. II, pod red. T. Stegnera, Gdańsk 2000; K. Latawiec, *W służbie imperium...*; G. Smyk, *Administracja publiczna...*

Izba Skarbowa (Казенная Палата)

Organ administracji finansowej, powstały na mocy ukazu z 26 III/7 IV 1869 r. Stworzył on, z dniem 1/13 VII 1869 r., w każdej z dziesięciu guberni jedną izbę skarbową. Przejęły one obowiązki po wydziałach skarbowym i dóbr

Ryc. 9. Mundury urzędników resortu finansów. Źródło: PSZRI III, t. 24, cz. 2, 1904, nr 25192

państwowych zarządów gubernialnych. W zakresie kompetencji izb skarbowych znalazło się: zarządzanie rachunkowością i sprawozdawczością dochodów i wydatków państwowych; zawieranie umów w imieniu skarbu państwa; przeprowadzanie przetargów na dostawy i roboty; wymierzanie kar za przekroczenie przepisów skarbowych; zarząd podatkami bezpośrednimi; kontrolowanie działalności kas skarbowych; zabezpieczanie sum finansowych celem zabezpieczenia należności skarbowych przy sprzedaży drogą licytacji dóbr prywatnych; czuwanie nad spłatami pożyczek skarbowych zabezpieczonych na nieruchomościach; upoważnianie do sprzedaży papieru stemplowego oraz wszelkie sprawy związane z opłatami stemplowymi; obliczanie opłat od spadków i procesów sądowych; nadzór nad propinacjami na gruntach chłopskich; nadzorowanie egzekucji przepisów o handlu i przemyśle; nadzorowanie personelu podległych im organów administracji skarbowej. W kompetencjach izb skarbowych do 1880 r. znalazły się: kierowanie administracją leśną i nadzór nad jej czynnościami; sporządzanie planów zagospodarowania lasów rządowych; nadzorowanie kwestii służebności w lasach rządowych; nadzorowanie kwestii związanych z polowaniami, wypasem bydła, przewozem i spławem materiałów leśnych; obliczanie podatków z osad leśnych; zawiadywanie sprawami powstałymi z powodu naruszenia ustawy leśnej. Izby skarbowe w latach 1869–1885 administrowały również dobrami należącymi do skarbu państwa. Z tego tytułu do ich obowiązków należało: przejmowanie na skarb państwa majątków nieruchomości i zabezpieczonych na nich kapitałów; nadzorowanie stanu majątków państwowych oraz urządzenie dla nich hipotek; realizowanie wszystkich rozporządzeń dotyczących się majątków skarbowych, wydawanych przez instytucje zwierzchnie; zarządzanie strukturami administracyjnymi istniejącymi w dobrach rządowych; kontrolowanie granic dóbr państwowych; przekazywanie gruntów skarbowych na potrzeby różnych instytucji państwowych; administrowanie i rejestracja budynków wznoszonych w dobrach rządowych.

Od 1879 r. izby skarbowe przejęły od zarządów gubernialnych prawa dotyczące wydawania zapomóg żołnierzom niższych stopni wojskowych. Omawiany organ pełnił także rolę sądu karno-administracyjnego w stosunku do osób dokonujących przestępstw skarbowych. Izbami kierowali zarządzający. Zakres ich kompetencji można było podzielić na kilka grup: nadzór nad podległym personelem administracyjnym; funkcje nadzorcze, które zauważalne były poprzez czuwanie nad prawidłowym biegiem spraw skarbowych (sprawowane osobiście lub poprzez naczelników wydziałów); prowadzenie sprawozdawczości dla Ministerstwa Finansów. Niektóre sprawy w izbach skarbowych rozstrzygano kolegialnie (zarządzający i naczelnicy wydziałów). W ten sposób rozpatrywano: wymierzanie kary przekraczającej 300 rubli za przestępstwo skarbowe; umarzanie zaległości podatkowych; wyznaczanie śledztw i oddawanie pod sąd

osób służących w izbie skarbowej; przenoszenie omyłkowo zaksięgowanych sum finansowych; omawianie rezultatów rewizji kas skarbowych; zatwierdzanie licytacji na różne dostawy dla państwa; niszczenie papieru stemplowego; odraczanie opłat stemplowych. Każda z izb skarbowych w latach 1869–1885 składała się z 3 wydziałów i kancelarii. W 1878 r. doszło do ich pierwszej reorganizacji poprzez nadanie im numeracji cyframi rzymskimi: I, II i III oraz uformowanie tzw. tymczasowego wydziału dóbr państwowych. Po utworzeniu 3 okręgowych urzędów leśnych w 1880 r. sprawy dotyczące lasów państwowych zostały przekazane tym instytucjom. Analogicznie postąpiono w 1885 r., gdy zaczęły działać zarządy dóbr państwowych (przekształcone z okręgowych urzędów leśnych). Tym razem przestał funkcjonować jeden samodzielny wydział dóbr państwowych. W 1880 r. dokonano jeszcze kosmetycznych zmian odnośnie do organizacji kancelarii, której nazwę zmieniono na „dział sekretarza”. Na początku lat 90. XIX w. z izb skarbowych wyodrębniono referat propinacyjny, który trafił do gubernialnych zarządów akcyzy. Z dniem 1/13 VII 1869 r. rozkład stanowisk w 10 izbach skarbowych przedstawiał się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Wysokość dodatku na wyjazdy służbowe	Ogółem
Warszawska Izba Skarbowa					
Zarządzający	1	2000	900	–	2900
Pomocnik zarządzającego	1	1400	600	–	2000
Wydział Kas Skarbowych					
Naczelnik	1	1000	600	–	1600
Referent	4	400	250	–	650
Pomocnik referenta	4	280	180	–	460
Buchalter	4	500	250	–	750
Pomocnik buchaltera	10	400	200	–	600
Wydział Podatków Państwowych i Opłat Skarbowych					
Naczelnik	1	1000	600	–	1600
Referent	3	400	250	–	650
Pomocnik referenta	3	280	180	–	460
Buchalter	1	500	250	–	750
Pomocnik buchaltera	1	400	200	–	600
Kancelaria					
Starszy referent	1	600	400	–	1000

Referent	2	400	200	–	600
Pomocnik referenta	1	280	180	–	460
Archiwista	1	280	180	–	460
Egzekutor	1	280	180	–	460
Urzędnicy do szczególnych poruczeń					
Starszy urzędnik	2	600	400	300	1300
Młodszy urzędnik	2	500	300	300	1100
Pisarz	nieokreślona liczba	do 150	–	–	do 150
Urzędnik nadzoru nad handlem i przemysłem	3	600	400	666	1666

Etaty 9 izb skarbowych							
Nazwa etatu	Wy- kość wynagro- dzenia zasadni- czego	Wy- kość dodatku na wyży- wienie	Wy- kość do- datku na wyjazdy służbowe	Ogółem	Kaliska, Lubelska	Piotr- kowska, Siedlec- ka, Ra- domska	Kielecka, Łom- żyńska, Płocka, Suwalska
Zarządzający	2000	600	–	2600	1	1	1
Wydział Kas Skarbowych							
Naczelnik	1000	400	–	1400	1	1	1
Referent	400	150	–	550	2	2	1
Pomocnik referenta	200	100	–	300	2	2	2
Buchalter	500	200	–	700	2	2	2
Pomocnik buchaltera	300	100	–	400	5	4	3
Wydział Podatków Państwowych i Oplat Skarbowych							
Naczelnik	1000	400	–	1400	1	1	1
Referent	400	150	–	550	2	2	2
Pomocnik referenta	200	100	–	300	3	2	1
Buchalter	500	200	–	700	1	1	1
Pomocnik buchaltera	300	100	–	400	1	1	–
Kancelaria							
Starszy referent	600	300	–	900	1	1	1
Referent	350	150	–	500	2	2	1
Archiwista	280	120	–	400	1	1	1
Urzędnicy do szczególnych poruczeń							
Starszy urzędnik	500	300	300	1100	1	1	1

Młodszy urzędnik	400	200	300	900	1	1	1
Pisarz	do 150	–	–	do 150	nieokreślona liczba	nieokreślona liczba	nieokreślona liczba
Urzędnik nadzoru nad handlem i przemysłem	500	350	1000	1850	1	1	1

Odmiennie przedstawiała się organizacja wydziałów dóbr państwowych. Wydziałem kierował asesor. Ponadto byli tam zatrudnieni: starszy referent, 2 młodszych referentów, 3 pomocników referenta, rewizor ekonomiczny, rewizor leśny, komisarz ekonomiczny, adiunkt leśny, 2 starszych geodetów i 2 adiunktów mierniczych. W kolejnych dekadach doszło do zwiększenia personelu urzędniczego zatrudnionego w izbach skarbowych. W 1915 r. wszystkie omawiane organy zostały ewakuowane w głąb Rosji. Likwidację izb skarbowych zapowiedziano na początku lutego 1918 r. Ostatecznie dnia 1 maja 1918 r. organy te przestały funkcjonować, a utrzymywani na stanowiskach urzędnicy zostali zwolnieni.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 560, inw. 16, sygn.: 273, 275–279, 296, 372, 462; inw. 18, sygn. 562; zesp. 574, inw. 7, sygn. 831; LVIA, zesp. 697, inw. 1, sygn.: 245, 534; inw. 2, sygn.: 126, 150; zesp. 1239, inw. 1, sygn. 4; APL, Lubelska Izba Skarbowa, sygn.: 85, 117, 230; APR, Radomska Izba Skarbowa, sygn. 2750, 2752, 2763, 2770, 4103a; Zarząd Dóbr Państwowych, Izba Skarbowa Siedlecka, sygn. 776; APS, Akta notariusza Władysława Krasowskiego w Siedlcach, sygn. Rok 1874, akt notarialny nr 56 z 1874 r.; APLoK, Akta notariusza Bolesława Wisłockiego w Biłgoraju, sygn. 15, akt notarialny nr 117 z 1875 r.; APLoR, Akta notariusza Juliana Holtza w Białej Podlaskiej, sygn. 4, akt notarialny nr 338 z 1875 r.; APZ, Akta notariusza Edwarda Bulińskiego w Krasnymstawie, sygn. 4, akt notarialny nr 506 z 1878 r.; APK, Izba Skarbowa Kielecka, sygn. 1; APKoS, Hipoteka Sandomierska, sygn. 113; Hipoteka Janowska, sygn.: 1, 188; APŁ, Kaliska Izba Skarbowa, sygn. 4; DPKP, t. 69; ZP, t. 14, 1878; УПРМФ, 1869, nr 16–17, nr 27; „Известия Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Солдатских Депутатов”, 1918, nr 30; „Седлецкия Губернския Ведомости”, 1869, nr 27; R. Ślusarska, *Lubelska Izba...*; A. Górak, *Reformy administracji lasów państwowych w Królestwie Polskim i ich geneza (1867–1880)*, [w:] *Lasy Królestwa Polskiego w XIX wieku. Struktura-administracja-gospodarka*, pod red. A. Duszyka i K. Latawca, Radom 2007; tenże, *Rosyjska kancelaria...*; tenże, *Kancelaria Gubernatora i Rząd...*; G. Smyk, *Administracja publiczna...*

Janowski Państwowy Zakład Koński (Яновский Государственный Конский Завод)

Po utworzeniu Królestwa Kongresowego Komisja Spraw Wewnętrznych i Policji opracowała projekt stadniny państwowej. W czasie pobytu Aleksandra I w Warszawie przedstawiono mu projekt i budżet. 6 X 1816 r. car podpisał dekret ustanawiający stado rządowe. 17 V 1817 r. decyzją Rady Administracyjnej

Ryc. 10. Zakład koński w Janowie. Źródło: *Памятная Книжка Седлецкой Губернии на 1883 год*

uloковано stadninę w Janowie Podlaskim (dawniej Biskupim). Oficjalną datą otwarcia stadniny jest 18 XII 1817 r., kiedy doprowadzono konie z Moskwy. Wkrótce, 20 IV 1819 r., stadninę janowską podporządkowano Dyrekcji Stad i Stacji Stadnych w Królestwie Polskim. Pierwszym dyrektorem stadniny (do 1832 r.) został wielki koniuszy koronny Aleksander hr. Potocki, który opracował statut organizacyjny.

26 VI 1832 r. Rada Administracyjna rozwiązała dyrekcję, przejmując na siebie zwierzchnictwo stadniny. Odtąd zakład działał pod kierownictwem inspektora generalnego stad i stacji stadnych w Królestwie. Następnie, na mocy ukazu z dnia 9 VIII 1848 r., zarząd stada oddano namiestnikowi Królestwa, pod bezpośrednim kierunkiem dyrektora stada, mającego swoje biuro w Warszawie. Do 1861 r. zarządzającym stadem był August hr. Potocki z Wilanowa, a właściwym kierownikiem inspektor Filip Eberhard. Janowskie stado w ciągu pierwszych trzydziestu lat wyhodowało szlachetny typ konia odpowiedniego pod wierzch lub do lekkiego zaprzęgu. Ustalił się wtedy genotyp i fenotyp janowskiego angloaraba półkrwi. Ogiery wysyłane na punkty kopulacyjne i kryjące zażrebiały co roku prawie 2 tysiące klaczy. Stadnina skutecznie przyczyniła się do odrodzenia i ulepszenia pogłowia koni w Polsce. W ciągu następnych dwudziestu lat hodowlą kierował lekarz weterynarii F. Eberhard. W 1862 r. zarząd stada przeszedł ponownie do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z pozostawieniem dyrekcji stadniny w Warszawie.

Po upadku powstania styczniowego w 1865 r. zarząd janowskiemu zakładowi powierzano Rosjanom. W 1867 r. zakład janowski stał się instytucją rosyjską. Na mocy ukazu z 6 IV 1867 r. (st.st.) podporządkowano dział hodowli koni w Królestwie Polskim władzy Głównego Zarządu Państwowej Hodowli Koni w Petersburgu. Od razu językiem urzędowym stał się rosyjski. Ośrodek janowski składał się ze wspomnianego zakładu hodowlanego, stajni rozplodowej i fermy rolno-gospodarczej z majątkiem ziemskim. Rozporządzenie mówi o włączeniu ośrodka do jednego z rosyjskich okręgów hodowli koni. Z późniejszych danych wynika że był to okręg drugi. W skład Zarządu Głównego wchodziła Rada złożona m.in. z zarządców okręgów, głównie o uprawnieniach nadzorczych.

W 1868 r. car zatwierdził nowy stan ośrodka janowskiego (zob. tabela poniżej). Tym razem wymienia się zakład i stajnię (depo). Roczny budżet ustalono w wysokości 16 622 rubli.

	Liczba osób	Jednemu na rok		Razem	Klasy i rangi	
		wynagrodzenia	stołowych		wg stanowiska	wg emerytury
		rubli srebrem				
Zarządzający zakładem i stajnią zakładową (depo)	1	1350	650	2000	VI	III art. 2
Jemu na rozjazd				1000		
Jego pomocnik	1	550	250	800	VII	V
Jemu na rozjazd				200		
Starszy weterynarz	1	400	200	600	VIII	ust. emer. wyd. 1857, art. 791
Jemu na rozjazd				200		
Młodszy weterynarz	1	240	120	360	X	
Jemu na rozjazd				140		
Starszy referent na zakład koni	1	360	140	500	X	VII
Młodszy referent na depo	1	240	120	360	XII	VIII
Wolnonajemni						
Pisarz starszy	1	180		180		
Pisarz młodszy	1	150		150		
Starszy dyspozytor	1	180		180		
Młodszy dyspozytor	4	120		480		
Dozorca	1	180		180		
Dozorca działu gospodarczego	1	120		120		
Kowal	1	120		120		

Stajenny-kowal	4	96		384		
Stajenny-sanitariusz	8	96		768		
Siodlarz	1	120		120		
Cieśla	1	120		120		
Stajenny	40	84		3360		
Stróże i sianowozy	5			400		
Na lekarza dla ludzi i chirurga				200		
Umundurowanie służby				700		
Ocieplenie i oświetlenie zakładowych budynków				300		
Zakup różnych stajennych, kancelaryjnych i innych materiałów i rzeczy jak i leków dla ludzi i koni oraz ich kucie, czyszczenie łąk, utrzymanie zagród i mostów, ogradzanie pastwisk, drobne wydatki i remont koni roboczych i wołów				1700		
Najem pomieszczeń na punkty kopulacyjne i konwój koni tam i na sprzedaż do Warszawy				1000		
Razem	75			16 622		

Przy tej okazji ustalono kilka zasad, a mianowicie: 1. Zarządzający zakładem i stajnią miał być mianowany w pierwszym rzędzie z grona wojskowych sztabs-oficerów, a jego pomocnik z grona wojskowych ober-oficerów służących w kawalerii. 2. Wymienieni w etacie urzędnicy mieli nosić mundury ustanowione dla funkcjonariuszy państwowych zakładów końskich (p. 244, zał. do art. 975, t. III Ustawy o służbie z mianowania władz, SZRI wyd. 1857 r.), a wojskowi mieli nosić mundury właściwe dla oficerów kawalerii. Ordynansi im nie przysługiwali. 3. Weterynarze posiadali prawa weterynarzy państwowych zakładów końskich. 4. Funkcjonariusze janowskich instytucji mieli otrzymywać emerytury zgodnie z Ogólną ustawą emerytalną (SZRI wyd. 1857 r., t. 3, Ustawa o emeryturach, rozdz. 1). 5. Zarządzający zakładem, jego pomocnik, weterynarze, referenci i starsza służba korzystali z kwater służbowych przy zakładzie. 6. Poza budżetem dopuszczano asygnowanie funduszy z polecenia rady państwowej hodowli koni, przy rzeczywistych potrzebach i w rozmiarze określonym w kosztorysie finansowym, na wydatki na nast. przedmioty: a) pieniądze na strawę dla 10 nadzorców po 15 kop. i 20 koniuszych po 10 kop. na dobę każdemu, w przeciągu czteromiesięcznego znajdowania się ich ze źrebakami na punktach kopulacyjnych, b) przygotowanie dla koni owsa i słomy poprzez zakup i sprzątanie siana z zakładowych

łąk przy pomocy najemnych, c) budowę i wykończenie państwowych budynków w zakładzie, d) na ustanowione opłaty, wydatki na ubezpieczenie budynków i podatki państwowe.

Ryc. 11. Mundury pracowników resortu państwowej hodowli koni.

Źródło: PSZRI III, t. 24, 1904, nr 24568

W 1874 r. zakłady janowskie wraz z całym resortem zostały podporządkowane Ministerstwu Dóbr Państwowych. Jednak funkcjonowanie w ramach tego ministerstwa nie wiązało się z żadnymi istotnymi zmianami dla ośrodka janowskiego. W 1881 r. Główny Zarząd Państwowej Hodowli Koni znów został wydzielony i odtąd stanowił samodzielny resort. 17 VIII 1876 r. (st.st.), wobec likwidacji drugiego okręgu państwowej hodowli koni, dokonano nowego podziału i zmiany nazw okręgów. Odtąd było trzy okręgi, a Janów należał do najbardziej prestiżowego, pierwszego, wraz ze stajnią aukcyjną w Petersburgu. Przy tej okazji także odrębnie wykazano państwowy zakład hodowli koni w Janowie i stajnię zakładowych źrebaków w Janowie. Okręg ten obejmował wszystkie gubernie położone na byłych terenach Rzeczypospolitej (nie wyłączając smoleńskiej, połtańskiej i czernichowskiej) oraz gubernie noworosyjskie z Besarabią, *ostziejskie* (kurlandzką, inflancką, estlandzką) oraz nowogródzką, pskowską i petersburską.

Po wydzieleniu resortu hodowli koni nadano mu nową ustawę, która weszła w życie 27 IV 1882 r. (st.st.). Jednocześnie wprowadzono nowy stan całego resortu, a w tym i stadniny janowskiej – zakładu i stajni:

	Liczba osób	Utrzymanie roczne			Klasy i rangi		
		wynagrodzenie	stołowe	kwaterekunkowe	razem	wg stanowiska	wg emerytury
Zarządzający	1	2000	1000	kwatery w naturze	3000	V	III art. 1
Jemu na rozjazdy					400		
Pomocnik zarządzającego	1	700	300		1000	VIII	VI
Jemu na rozjazdy					250		
Starszy weterynarz	1	500	200		700	VIII	wg ustawy lekarskiej
Jemu na rozjazdy					250		
Młodszy weterynarz	1	360	140		500	IX	
Jemu na rozjazdy					200		
Inspektor stajenny	1	350	150		500	XII	VIII
Referent	1	400	200		600	X	VII
Na opłacenie lekarza					300		
Na zakup stajennych, kancelaryjnych i in. materiałów, leki dla ludzi i koni, ich kucie, grodzień łąk, utrzymanie zakładu w czystości, remont narzędzi gaśniczych, koni roboczych i wołów, drobne naprawy w budynkach, utrzymanie w sprawności tam i mostów, karczunek łąk, oświetlenie pomieszczeń dla koni i in. drobne wydatki					3000		
Razem	6				10 700		

Jednocześnie utrzymano pierwszeństwo oficerów kawalerii przy obsadzie stanowiska zarządzającego. Ponadto zaznaczono, że szutmajstrów (inspektorów) i pisarzy można zatrudniać z najmu, a kwatery w naturze przysługują wraz z ogrzewaniem, ale bez oświetlenia.

Do ustawy dołączono także wykaz koni i wołów dla każdego z zakładów.

		Liczba koni i wołów
Żrebacków zakładowych 7 i próbny 1		8
Kobył-matek	żrebných	40
	niedopuszczonych	20
Przychówek		
Odsadzonych		36
Roczników		34
Dwułatków		32
Trzyłatków	żrebacków	15
	klaczek	16
Czterolatków	żrebacków	14
	kobył	15
Roboczych		10
Wołów		8 par
Razem		240 wołów 8 par

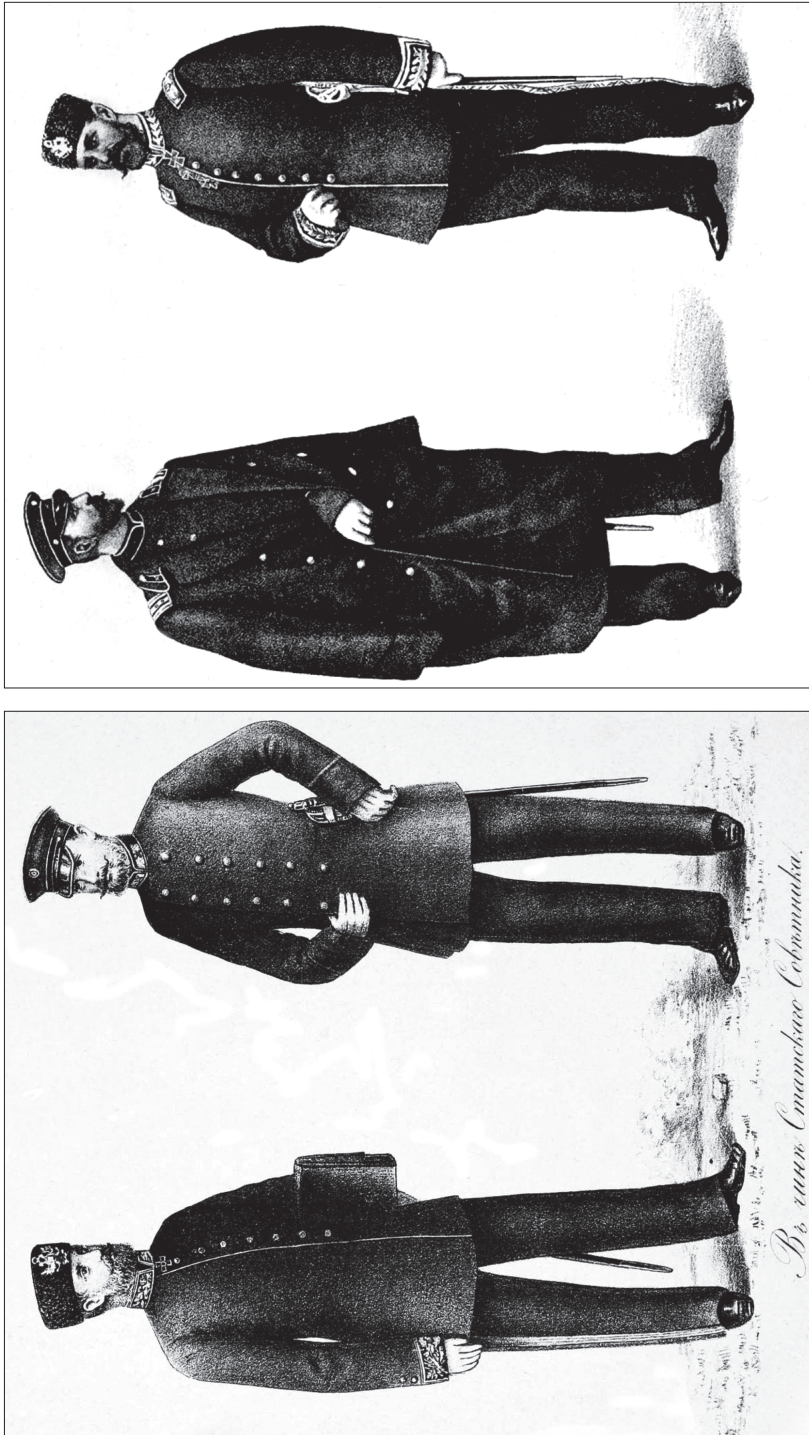
Po powstaniu styczniowym zarządzającymi zakładem janowskim byli Rosjanie – do 1874 r. Aleksander Aleksiejewicz ks. Mieszczerskij a następnie gen.-mjr Borys Fiodorowicz Sievers. 1 X 1881 r. zarządzającym został mianowany młody Kurlandczyk pochodzenia szwedzkiego Aleksander Nikołajewicz (Alexander Gustav Moritz) hr. Nieroth, który zajmował to stanowisko do swojej śmierci 3 XII 1913 r. w Janowie. Ostatnim kierownikiem stadniny janowskiej został mianowany pułkownik Andriej Nikołajewicz Czaplin, dotychczasowy naczelnik analogicznej placówki w Twerze. Po wybuchu I wojny światowej stadninę janowską ewakuowano (w sierpniu 1914 r.) do guberni charkowskiej. Część stada powróciła na początku 1915 r. do Janowa. Ponownie konie zostały ewakuowane w głąb Rosji w sierpniu 1915 r. Stado uległo rozproszeniu w wyniku wydarzeń związanych z wojną domową w Rosji.

Źródła: ПСЗРИ, собрание II, t. 42, 1867, nr 44440; t. 43, 1868, nr 45468; t. 49, 1874, nr 53375; t. 51 1876, nr 55708; nr 56206; nr 56741; ПСЗРИ, собрание III, t. 1, 1881, nr 120; nr 238; nr 427; t. 2, 1882, nr 827; S. Wotowski, *Stado janowskie*, cz. 1 „Gazeta Rolnicza”, R. LXI, 1921, nr 1–2, s. 29–31; cz. 2, „Gazeta Rolnicza”, R. LXI, 1921, nr 3, s. 61–65; W. Pruski, *Dzieje państwowej stadniny w Janowie Podlaskim 1817–1939*, Poznań 1948; tenże, *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815–1918*, t. I–III, Warszawa 1967–1969; tenże, *Dzieje wyścigów i hodowli koni pełnej krwi w Polsce. Królestwo Polskie 1815–1918*, Warszawa 1970.

Kantor (Biuro) Poczto-Telegraficzne (Почтово-Телеграфная Контора)

Na mocy ukazu z 14/26 VI 1885 r. doszło do przekształcenia istniejących urzędów telegraficznych i pocztowych na obszarze imperium Romanowów. Zdecydowano się na zespolenie w jednym urzędzie dwóch form łączności. Odtąd miały działać urzędy pocztowo-telegraficzne. Jednym z organów terenowej administracji pocztowo-telegraficznej były kantory (biura). Do ich kompetencji należało: przyjmowanie oraz wysyłanie korespondencji pocztowej i telegraficznej; analogiczne postępowanie z przesyłkami pocztowymi. Na obszarze Królestwa Polskiego utworzono je w miastach gubernialnych, miastach powiatowych, osadach oraz miejscach o wyjątkowym znaczeniu, np. twierdzach. Ze względu na wielkość obsady kadrowej oraz otrzymywane przez nią wynagrodzenia dzielono je na kilka klas. Najwyższą klasę posiadały biura pocztowe zlokalizowane w miastach gubernialnych (były pocztowe biura gubernialne). Znacznie niższą rangę posiadały te działające w miastach powiatowych. Każdym biurem pocztowo-telegraficznym kierował naczelnik, a jego zastępcą był pomocnik naczelnika. W zależności od potrzeb w biurach zatrudniano od 8 do 18 urzędników różnych klas. Wysokość wynagrodzeń urzędników pocztowo-telegraficznych kształtowała się następująco:

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Dodatek na wyżywienie	Ogółem
Naczelnik biura kl. I	1200	600	1800
Pomocnik naczelnika biura I kl.	1000	500	1500
Naczelnik biura kl. II	1000	500	1500
Pomocnik naczelnika biura kl. II	800	400	1200
Naczelnik biura kl. III	800	400	1200
Pomocnik naczelnika biura kl. III	600	300	900
Naczelnik biura kl. IV	600	300	900
Pomocnik naczelnika biura kl. IV	500	250	750
Naczelnik biura kl. V	500	250	750
Pomocnik naczelnika biura kl. V	400	200	600
Naczelnik biura kl. VI	400	200	600
Pomocnik naczelnika biura kl. VI	360	90	450
Naczelnik oddziału pocztowo-telegraficznego	360	90	450
Naczelnik oddziału pocztowego	360	–	360
Naczelnik oddziału telegraficznego	360	–	360
Urzędnik pocztowo-telegraficzny I kat.	800	400	1200

Ryc. 12. Mundury funkcjonariuszy pocztowo-telegraficznych. Źródło: PSZR III, t. 14, 1894, nr 10951

Urzędnik pocztowo-telegraficzny II kat.	600	300	900
Urzędnik pocztowo-telegraficzny III kat.	500	250	750
Urzędnik pocztowo-telegraficzny IV kat.	400	200	600
Urzędnik pocztowo-telegraficzny V kat.	360	90	450
Urzędnik pocztowo-telegraficzny VI kat. z wyższym wynagrodzeniem	360	–	360
Urzędnik pocztowo-telegraficzny VI kat. z niższym wynagrodzeniem	300	–	300

W latach 1885–1915 zauważalny był przyrost liczby biur pocztowo-telegraficznej. Najczęściej odbywało się to drogą podwyższania rangi oddziałów pocztowo-telegraficznych. Wpływ na taki stan miało szereg czynników, takich jak: przyrost demograficzny ludności, przekładający się na nasilenie korespondencji pocztowej i telegraficznej; wzrost rangi niektórych ośrodków miejskich lub powstawanie nowych itd. To też doprowadzało do rozrostu zatrudnienia urzędników. Funkcjonujące biura pocztowo-telegraficzne w latach 1914–1915 zostały ewakuowane w głąb Rosji. Przetrwały tam do jesieni 1917 r., kiedy zostały rozwiązane.

Źródła i literatura: ГАРФ, zesp. 1235, inw. 2, sygn.: 67, 73, 75; AGAD, Warszawski Okręg Wojskowy, sygn. 19; APL, KGL, sygn.: 1888:155, 1909:37 st. II, 1912:33 st. II, 1913:26 st. I; ZP, t. 28, 1885; СУиРП, 1885, nr 64; W. Grądkowski, *Pocztą Królestwa Kongresowego...*; tenże, *Pocztą w systemie...*; tenże, *Z badań nad...*; tenże, *Pocztą Królestwa Polskiego...*

Komisarz do Spraw Włościańskich (Коммисар по Крестьянским Делам)

Jednoosobowy organ administracyjny, powołany do życia ukazem carskim z dnia 19 II/2 III 1864 r. Do jego zadań należało wprowadzanie w życie tzw. ukazów uwłaszczeniowych ogłoszonych na obszarze Królestwa Polskiego. Zakres kompetencji komisarzy ds. włościańskich został sprecyzowany w postanowieniu Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim z dnia 3/15 VIII 1864 r. W ich gestii znalazły się następujące prerogatywy: rozpatrywanie sporów między dworem a wsią w kwestii gruntów użytkowanych przez chłopów podlegających uwłaszczeniu; przyznawanie chłopom pustek powstałych w osadach zarejestrowanych w 1846 r.; rozgraniczanie gruntów folwarcznych od włościańskich; określanie rodzaju i rozmiarów serwitutów opartych o tabele prestacyjne, kontrakty lub inne dokumenty pisane; przywracanie chłopom serwitutów, które utracili z różnych przyczyn; poświadczanie umów zawieranych między chłopami a dworem dotyczących wyżej wymienionych spraw. Decyzje komisarzy uzyskiwały moc

prawną po 3 miesiącach od ich ogłoszenia. Jeśli w tym czasie nastąpiło zaskarżenie decyzji, sprawa trafiała pod obrady komisji włościańskiej, a od 1/13 I 1871 r. gubernialnego urzędu do spraw włościańskich. Ponadto w latach 1864–1870 komisarze wchodzili w skład komisji do spraw włościańskich. Zobligowani byli do sprawowania nadzoru nad funkcjonowaniem samorządu gminnego, sądów gminnych oraz gminnymi instytucjami oszczędnościowo-pożyczkowymi. Komisarze do spraw włościańskich zajmowali się gromadzeniem materiałów na potrzeby wspomnianych organów zwierzchnich. Takie zadania dotyczyły m.in. ustalania wynagrodzenia za cofnięte serwituty; odbudowy pomieszczeń znajdujących się na pustkach; określania rozmiaru serwitutów; rozpatrywania regulacji oraz zamiany gruntów. Od kwietnia 1864 r. każdy komisarz miał działać na terenie rewiru, na które dzielił się obszar podległy komisji do spraw włościańskich. Początkowo utworzono 73 rewiry, jednak potrzeba zwiększenia efektywności działania komisarzy wymusiła w 1866 r. zwiększenie ich liczby do 116. Z dniem 1/13 I 1867 r. zaczął obowiązywać nowy podział administracyjno-terytorialny Królestwa Polskiego. Postanowiono ulokować w każdym z powiatów jednego komisarza. Stąd też ich liczba uległa redukcji do 85. Z upływem kolejnych dekad liczba komisarzy zmniejszała się. Jako pierwsza została zlikwidowana funkcja komisarza w powiecie górnokalwaryjskim w 1879 r. Spowodowane było to możliwością skupienia w rękach jednego komisarza do spraw włościańskich zadań związanych z administrowaniem np. w dwóch sąsiadujących ze sobą powiatach. W momencie wybuchu I wojny światowej w Królestwie Polskim funkcjonowało 79 etatów komisarzy do spraw włościańskich. Komisarze w latach 1864–1870 otrzymywali od 1500 do 3000 rubli rocznego wynagrodzenia. Z chwilą utworzenia gubernialnych urzędów do spraw włościańskich zaczęli otrzymywać po 2000 rubli pensji rocznej. Rekrutowali się wyłącznie spośród urzędników narodowości rosyjskiej wyznania prawosławnego i ewangelickiego. Stanowisko komisarza funkcjonowało do jesieni 1917 r., kiedy to uległy likwidacji struktury administracji włościańskiej ewakuowanej z obszaru Królestwa Polskiego.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 1291, inw. 28, rok 1884, sygn.: 3, 9, 17; inw. 30, rok 1865, sygn. 2; rok 1864, sygn. 1; rok 1866, sygn. 3a; rok 1874, sygn. 1; inw. 86, sygn.: 44, 142, 156, 216, 232; LVIA, zesp. 1052, inw. 1, sygn.: 393, 532, 554; APL, Siedlecki Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, sygn.: 110, 121; APP, Płocki Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, sygn. 1; СУиПІ, 1879, nr 104; ZP, t. 8, 1876; t. 16, 1879; ПУКЦП, t. I–XX; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt.; F. Brodowski, J. Kaczkowski, *Zbiór ustaw włościańskich obowiązujących w Królestwie Polskim*, Warszawa 1918; И. Костюшко, *Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском*, Moskwa 1962; K. Groniowski, *Realizacja reformy...*; tenże, *Kwestia agrarna...*; J. Godlewska, *Wstęp do zespołu Urzędu Spraw Włościańskich Guberni Lubelskiej*, s. 3, maszynopis przechowywany w pracowni naukowej Archiwum Państwowego w Lublinie; K. Latawiec, *W służbie imperium...*

Komisja do Spraw Włościańskich (Коммисия по Крестьянским Дела́м)

Organ administracyjny powołany do życia ukazem carskim z dnia 19 II/2 III 1864 r. w celu realizacji ukazów uwłaszczeniowych. Do jego kompetencji należało: sprawdzanie i poprawianie tabel likwidacyjnych i tabel nadawczych; wprowadzanie w życie wszelkich poprawek dokonanych we wspomnianych tabelach przez Komitet Urządzący; poświadczanie dobrowolnych umów między wsią a dworem, odnoszących się do likwidacji serwitutów, zamiany gruntów i użytków lub też przeniesienia osad; rozpatrywanie sporów między wsią a dworem o grunty i służebności; rozpatrywanie skarg wnoszonych przez wieś i dwór odnośnie do gruntów i służebności; podejmowanie decyzji w sprawie próśb o przeprowadzenie separacji gruntów chłopskich od dworskich, likwidacji serwitutów, rozdziału wspólnot wiejskich; rozpatrywanie skarg na działalność komisarzy do spraw włościańskich; wyjaśnianie chłopom znaczenia ukazów uwłaszczeniowych; załatwianie spraw dotyczących wyborów władz gminnych, rozkładanie podatku gruntowego oraz różnych powinności gminnych; rozpatrywanie apelacji od wyroków sądów gminnych; realizowanie poleceń Komitetu Urządzącego. Komitet ów postanowieniami z dnia 26 III/7 IV i 4/16 IV 1864 r. dokonał podziału Królestwa Polskiego na 14 obwodów. W każdym z nich miała działać jedna komisja, której obszar został podzielony na rewiry. W rewirach pracowali komisarze do spraw włościańskich. Od kwietnia 1864 r. do połowy 1867 r. działały następujące komisje: Bialska (powiaty: bialski i radzyński), Kaliska (powiaty: kaliski, koniński i sieradzki bez obszaru wchodzącego pod jurysdykcję naczelnika łódzkiego okręgu wojennego), Kielecka (powiaty: kielecki, opoczyński i stopnicki), Krasnostawska (powiaty: hrubieszowski, krasnostawski i okręg zamojski z powiatu zamojskiego), Lubelska (powiat lubelski oraz dwa okręgi z powiatu zamojskiego – tarnogrodzki i kraśnicki), Olkuska (powiaty: miechowski i olkuski), Ostrołęcka (powiaty: ostrołęcki, przasnyski i pułtuski), Piotrkowska (powiaty piotrkowski i wieluński oraz części powiatów łęczyckiego, rawskiego i sieradzkiego wchodzące w skład łódzkiego okręgu wojennego), Płocka (powiaty: lipnowski, mławski i płocki), Radomska (powiaty: opatowski, radomski i sandomierski), Siedlecka (powiaty: łukowski, siedlecki i stanisławowski), Warszawska (powiaty: łowicki, warszawski oraz część rawskiego niewchodząca w skład łódzkiego okręgu wojennego) i Włocławska (powiaty: gostyniński, włocławski i część łęczyckiego niewchodząca w skład łódzkiego okręgu wojennego). Dość wyjątkowa sytuacja panowała na terenie guberni augustowskiej. Tam działała Centralna Komisja Włościańska Guberni Augustowskiej (powiaty: augustowski, kalwaryjski, łomżyński, mariampolski i sejneński), całkowicie podporządkowana dowódcemu wojskami okręgu wileńskiego Michaiłowi Murawiewowi. Kontakty z Komitetem

Urządzącym utrzymywała ona poprzez tzw. Wydział tymczasowy funkcjonujący w Wilnie. Stan taki przetrwał do kwietnia 1865 r. Wtedy też nastąpił podział komisji augustowskiej na dwie równorzędne komisje: łomżyńską i suwalską. Wprowadzenie nowego podziału administracyjno-terytorialnego w Królestwie Polskim wpłynęło na ograniczenie liczby komisji. Od połowy 1867 r. w każdej z guberni działała jedna komisja. Zlikwidowano wtedy komisje: Białą, Krasnostawską, Olkuską, Ostrołęcką i Włocławską. Każdą komisją kierował prezes. Posiadał on swojego zastępcę w osobie towarzysza prezesa. Rozkład stanowisk typowej Komisji do Spraw Włościańskich przedstawiał się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia
Prezes	1	od 3000 do 4000
Towarzysz prezesa (wiceprezes)	1	od 2500 do 3500
Rewirowy (od 1867 r. powiatowy) komisarz do spraw włościańskich	liczba zależna od ilości rewirów lub powiatów	od 1500 do 3000
Rewizor pomiarów geodezyjnych	1	od 1500 do 2400
Sekretarz	1	od 800 do 1300
Sekretarz przy rewirowym (powiatowym) komisarzu do spraw włościańskich	liczba zależna od ilości rewirów lub powiatów	do 500
Geodeta przy rewirowym (powiatowym) komisarzu do spraw włościańskich	liczba zależna od ilości rewirów lub powiatów	od 900 do 1200
Urzędnik kancelaryjny	liczba zależna od prezesa komisji	do 300

Komisje do spraw włościańskich funkcjonowały do 1/13 I 1871 r. W ich miejsce utworzono gubernialne urzędy do spraw włościańskich.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 560, inw. 16, sygn.: 275, 278; APB, Łomżyński Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, sygn.: 2, 4; APBoŁ, Zarząd Powiatu Łomżyńskiego, sygn. 37; APL, Lubelska Komisja do Spraw Włościańskich, sygn. 1; Krasnostawska Komisja do Spraw Włościańskich, sygn.: 1–4; Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, sygn.: 1, 54, 57, 58; ПУКЦП, t. I–XX; ДПКР, t. 63; C. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt.; F. Brodowski, J. Kaczkowski, dz. cyt.; И. Костюшко, dz. cyt.; K. Groniowski, *Realizacja reformy...*; K. Latawiec, *W służbie imperium...*

Komisja Emerytalna w Guberniach Królestwa Polskiego (Эмеритальная Коммисия в Губерниях Царства Польского)

Organ decydujący o przyznawaniu oraz wysokości pensji emerytalnych dla urzędników państwowych służących na terenie Królestwa Polskiego, zorganizowany w 1817 r. Ukazem z 7/19 V 1863 r. ostateczną decyzję o przyznaniu emerytury miał wydawać Namiestnik Królestwa Polskiego. W 1874 r. Komitet

do Spraw Królestwa Polskiego zdecydował się na zreorganizowanie tego organu. Usankcjonował to ukaz z 18/30 XII 1874 r. Wprowadzał on nową strukturę etatów Komisji z dniem 1/13 I 1875 r. Została tak ustanowiona, by kwestie nadawania emerytur urzędnikom w Królestwie Polskim podporządkować osobom narodowości rosyjskiej oraz centralnym organom ministerialnym w Rosji. W skład Komisji Emerytalnej weszli: przewodniczący, zastępca przewodniczącego (oba mianowani przez cesarza na wniosek Ministra Finansów po konsultacji z general-gubernatorem warszawskim), 5 członków delegowanych przez ministerstwa: Spraw Wewnętrznych, Finansów, Oświecenia Publicznego, Komisję Rządową Sprawiedliwości (od 1876 r. Ministerstwa Sprawiedliwości) oraz Kontroli Państwowej (wydelegowani przez stosownych ministrów), zaś pracowników kancelarii mianowano na powszechnych zasadach, jak w imperium. Komisja działała kolegialnie. By podjąć wiążącą decyzję, wymagano obecności przewodniczącego i co najmniej 2 członków. Do jej kompetencji należało: zarządzanie kapitałami Towarzystwa Emerytalnego w guberniach Królestwa Polskiego; rozpatrywanie i określanie praw emerytalnych oraz zapomóg emerytalnych (jednorazowych i wielokrotnych). Przy Komisji Emerytalnej funkcjonowała kancelaria, która dzieliła się na dwa wydziały. Kierowali nimi naczelnicy. W każdym z wydziałów zatrudnieni byli: referenci, buchalter, pomocnicy referenta i buchaltera oraz archiwista. Struktura etatów Komisji Emerytalnej przedstawiała się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia
Przewodniczący	1	5000 (w tym 1000 dodatku mieszkaniowego)
Członek	5	wysokość według zajmowanego stanowiska
Naczelnik wydziału	2	1600
Referent	4	1000
Starszy pomocnik referenta	3	750
Młodszy pomocnik referenta	3	600
Buchalter	1	1000
Starszy pomocnik buchaltera	2	750
Młodszy pomocnik buchaltera	2	600
Archiwista	1	700
Pisarz	nieokreślona liczba etatów	do 300
Kurier	nieokreślona liczba etatów	do 150

Stanowiska kierownicze w Komisji Emerytalnej zostały powierzone urzędnikom narodowości rosyjskiej. Komisja została ewakuowana w głąb Rosji w sierpniu 1915 r.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 1284, inw. 82, rok 1874, sygn. 281; APP, Płocka Izba Skarbowa, sygn. 176; „Радомския Губернскаго Ведомости”, 1875, nr 26; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1899 год*, Warszawa 1898; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1911 год*, Warszawa 1911; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1913 год*; A. Okolski, dz. cyt.; G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867–1915*, Lublin 2004.

Komisja Likwidacyjna (Ликвидационная Коммисия)

Organ administracyjny utworzony z dniem 2/14 XII 1864 r. w Warszawie. Działał przy Komitecie Urządzającym. Do jego zadań należało zajmowanie się sprawami odszkodowań dla właścicieli majątków, którzy utracili grunty na rzecz uwłaszczanych chłopów na mocy ukazu z 19 II/2 III 1864 r. Komisja ta zajęła się: opracowaniem formy listów likwidacyjnych; ustalaniem wysokości wynagrodzeń likwidacyjnych; wydawaniem listów likwidacyjnych; kontrolowaniem funduszy, z których miały być wydawane listy likwidacyjne itd. Składała się ona z przewodniczącego (R. Braunszwejga) oraz trzech członków (rzeczywistych radców stanu Hurki i Ogolina oraz urzędnika do szczególnych poruczeń przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych Andriejewa). Wszystkie decyzje odnoszące się do listów likwidacyjnych były podejmowane kolegialnie. Przy Komisji Likwidacyjnej funkcjonowała kancelaria, a jej skład określił przewodniczący omawianego organu. Nadzór nad czynnościami komisji sprawował Komitet Urządzający. Organ ten został rozwiązany ukazem carskim z 2/14 I 1870 r. Jej kompetencje zostały rozdzielone między struktury Banku Polskiego, zarządy gubernialne i izby skarbowe.

Źródła i literatura: ПУКЦП, t. II–II; ДПКР, t. 62, t. 70; *Сборник узаконений и правительственных распоряжений по крестьянским...*; С. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt.

Komora Celna (Таможня)

Organ administracji celnej powołany do życia ukazem z 5/17 XI 1850 r. Rosyjskie komory celne zaczęły działać na terenie Królestwa z dniem 1/13 I 1851 r. Powstały z przekształcenia polskich urzędów celnych. W świetle ustawy celnej dla Królestwa Polskiego z 1850 r. przewidziano istnienie komory składowej w Warszawie oraz komór I klasy w: Wierzbołowie, Peplówku, Nieszawie, Pyzdrach, Szczypiornie, Praszce, Michałowicach, Zawichoście, Tomaszowie i Granicy; II klasy w: Wincencie, Zieluniu, Lubiczu, Słupcy, Wieruszowie, Herbach, Igołomi i Krzeszowie; III klasy w: Filipowie, Dobrzyniu, Służewie, Wilczynie,

Członochowie, Grodzisku, Podgrabowie, Bolesławcu, Niezdarach, Baranie i Dołhobyczowie. Komora składowa działała na wyjątkowych zasadach, gdyż bezpośrednio podlegała Departamentowi Handlu Zagranicznego (od 1864 r. Departamentowi Opłat Celnych) Ministerstwa Finansów. Komory celne zajmowały się: przyjmowaniem na teren imperium towarów przywożonych zza granicy, oszacowywaniem wysokości opłaty celnej od towarów, pobieraniem opłat celnych, przeprowadzaniem kontroli ruchu osobowego (odprawa paszportowa, rewizje osobiste), kontrolowaniem towarów wywożonych poza granice imperium itd. W zależności od posiadanej klasy komory celne mogły odprawiać różnorodne towary. Zostało to szczegółowo określone w kolejnych ustawach celnych. Liczba komór i etatów w poszczególnych okręgach celnych w 1851 r. przedstawiała się następująco:

		Wierzboliński Okręg Celny	Kaliski Okręg Celny	Zawichojski Okręg Celny
Komora celna I klasy	liczba organów	2	4	4
	ilość etatów	56	113	112
Komora celna II klasy	liczba organów	3	3	2
	ilość etatów	30	30	20
Komora celna III klasy	liczba organów	2	7	2
	ilość etatów	12	42	12

W komorach celnych III klasy istniały następujące stanowiska:

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Komory celne		
		I klasy	II klasy	III kl.
Sekretarz	285,92	1	–	–
Pisarz	114,39	6	2	1
Zarządzający komorą celną	I kl. 571,84; II kl. 428,88; III kl. 285,92	1	1	1
Członek i skarbnik	428,88	1	–	–
Skarbnik i pomocnik zarządzającego	II kl. 285,92; III kl. 214,44	–	1	1
Nadzorca pakhausu	228,67	1	–	–
Pomocnik nadzorcy pakhausu	171,58	–	1	–
Buchalter	171,58	1	–	–
Dozorca materiałów aptecznych	171,58	1	–	–
Urzędnik rachunkowy	171,58	1	–	–

Tłumacz	171,58	1	–	–
Dozorca celny	71,48	10	3	2
Stróż	57,18	4	2	1

W latach 1851–1914 wielokrotnie dochodziło to przekształceń struktury komór celnych. Ich powstawanie uzależnione było od takich czynników, jak: wzrost ruchu osobowego na danym odcinku granicy państwowej, budowa nowych szlaków komunikacyjnych itd. Często dochodziło do zmian klas komór celnych. Pociągało to za sobą również przebudowę etatów. W 1870 r. została utworzona komora celna I klasy w Grajewie na linii kolejowej Brześć-Grajewo-Ełk, zaś komora w Wincentowie została zdegradowana z I do III klasy. Od 1/13 VII 1886 r. zwiększono stan komory celnej w Warszawie o stanowiska: jednego członka, jednego starszego i dwóch młodszych pomocników dozorczy pakhausu i jednego pomocnika rachmistrza cel. Rozporządzeniem Ministra Finansów z 21 IX/3 XI 1887 r. utworzono następujące stanowiska:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Dodatek na wyżywienie	Dodatek na mieszkanie	Ogółem
Członek komory w Sosnowcu	1	600	600	300	1500
Pomocnik dozorczy pakhausu w Sosnowcu	1	250	250	100	600
Pomocnik sekretarza w Sosnowcu	1	250	250	100	600
Członek komory w Granicy	1	600	600	200	1500
Pomocnik nadzorcy pakhausu w Granicy	2	250	250	100	600
Pomocnik nadzorcy pakhausu w Nieszawie	1	250	250	100	600
Zlikwidowano					
Członek komory w Wierzbołowie	1	850	850	300	2000
Buchalter	1	600	600	200	1400
Pomocnik rachmistrza cel	1	350	350	100	800
Pomocnik nadzorcy pakhausu	1	350	350	100	800
Pomocnik sekretarza komory w Aleksandrowie	1	250	250	100	600

Zmiany w strukturze komór wprowadzone rozporządzeniami Ministra Finansów: z dniem 20 IV/2 V 1882 r. zmieniono klasę komory celnej w Michałowicach z I na III kl. Na jej etacie znaleźli się zarządzający, członek-skarbnik i nadzorca pakhausu; 5/17 XI 1894 r. dokonano redukcji następujących stanowisk: 1 członka

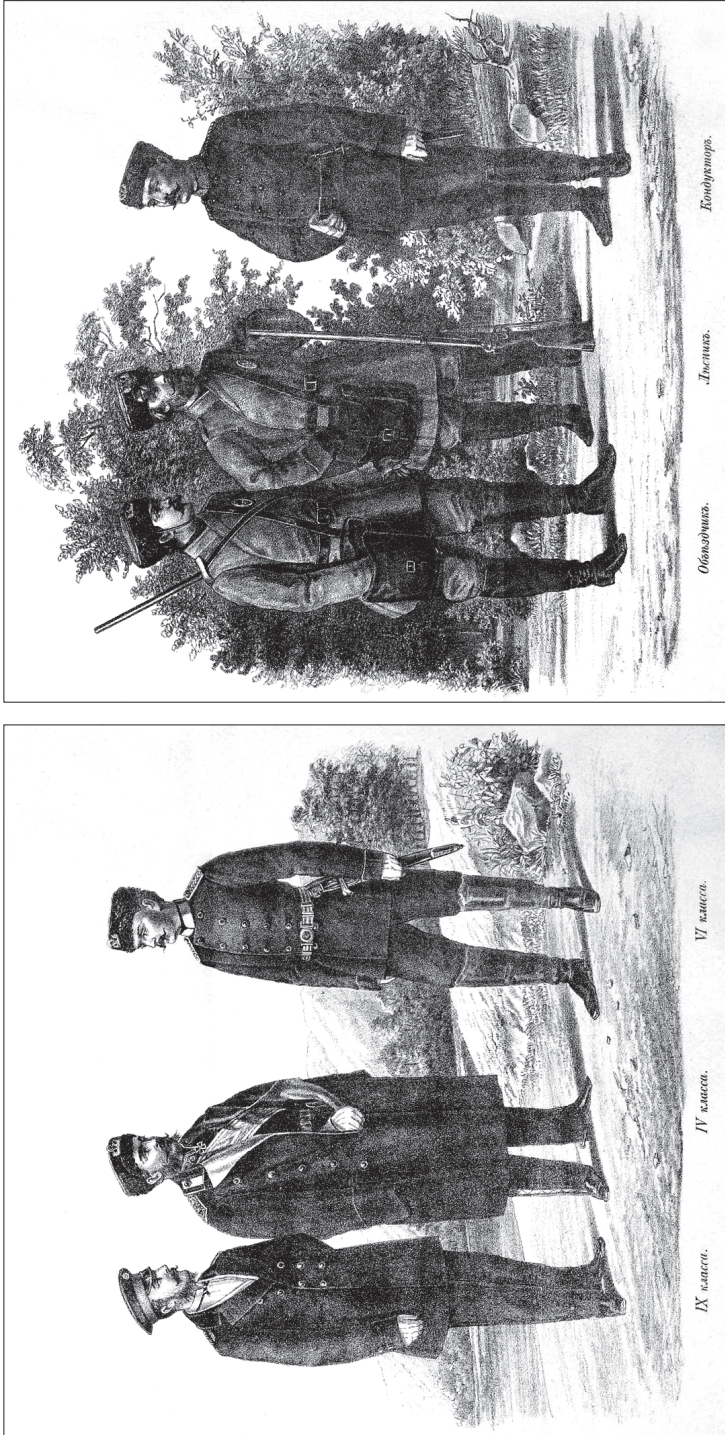
komory w Słupcy oraz 2 pomocników nadzorcy pakhauzu w Słupcy i Herbach; 9/21 I 1895 r. zlikwidowano stanowiska: członka i pomocnika nadzorcy pakhauzu w Praszce i pomocnika nadzorcy pakhauzu w Słupcy; 22 V/3 VI 1895 r. utworzono w Sosnowcu stanowisko członka komory (z uposażeniem 600 rubli wynagrodzenia zasadniczego, 600 rubli dodatku na wyżywienie, 300 rubli dodatku na mieszkanie i 460 rubli dodatku do pensji); w 1896 r. likwidacji uległy następujące etaty: członka komory w Herbach, nadzorcy pakhauzu w Piotrkowie i Osieku, pomocnika nadzorcy pakhauzu w Praszce, sekretarza komory w Wieruszowie, utworzono zaś etaty: pomocnika młodszego nadzorcy pakhauzu w komorze Warszawie; starszego członka, pomocnika nadzorcy pakhauzu i pomocnika skarbnika w Sosnowcu; członka i pomocnika nadzorcy pakhauzu w Aleksandrowie; pomocnika nadzorcy pakhauzu w Wierzbołowie; pomocnika nadzorcy pakhauzu-biegłego w Szczypiornie i Granicy oraz rachmistrza ceł w Granicy. Jak można zauważyć, Departament Opłat Celnych w interesującym nas okresie starał się dopasowywać strukturę etatów do bieżących potrzeb nadzoru granicznego. Kierownicy komór celnych oraz większość zatrudnionych tam urzędników była narodowości rosyjskiej. Nie do końca zrezygnowano z zatrudniania Polaków w tych strukturach. Komory celne zostały ewakuowane w sierpniu 1914 r. z terytorium Królestwa. Ostatecznie niektóre z nich zostały przekształcone w urzędy celne Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Rad.

Źródła i literatura: ГАРФ, zesp. 1263, inw. 1, sygn. 4; zesp. 1459, inw. 1, sygn. 2; zesp. 1777, inw. 1, sygn. 9; LVIA, zesp. 551, inw. 1, sygn.: 1, 2; Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Granicy, sygn. 1–12; Archiwum Parafii Prawosławnej w Sosnowcu, Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Sosnowcu, sygn. Lata 1891–1913; Archiwum Parafii Prawosławnej w Częstochowie, Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Częstochowie, sygn. Lata 1874–1914; ZP, t. 22, 1882; t. 26, 1884; t. 31, 1886; t. 34, 1887; t. 50, 1894; t. 52, 1895; t. 53, 1896; СУиРП, 1882, nr 93; 1884, nr 104; 1884, nr 106; 1887, nr 97, poz. 1839; 1894, nr 195, poz. 1337; 1895, nr 136, poz. 982; nr 146, poz. 1127; 1896, nr 31, poz. 401; *Памятная Книжка Радомской Губернии на 1870 год*, Radom 1869; УПРМФ, 1870, nr 25; *Ustawa celna dla Królestwa Polskiego*; *Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 1-го Апреля 1905 года*; *Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 25 Мая 1907 года*; *Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 20 Мая 1906 года*; *Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства (кроме застав и постов) по сведениям до 21 января 1914 г.*, Sankt Petersburg 1914; *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР*, Moskwa 1942; К. Лятавец, *Таможенные учреждения...*; tenże, *Место таможенных...*; tenże, *W służbie imperium...*; tenże, *Деятельность административных учреждений в Царстве Польском во время военных действий 1914 г.*, [w:] *Первая мировая война и российская провинция. Материалы Международной научной конференции, Орел, 29 апреля, 2014 г.*, pod red. А. С. Минакова, Орел 2014.

Leśnictwo (Лесничество)

Organ administracji leśnej, wzorowany na organie rosyjskim działającym w głębi imperium, wprowadzony w Królestwie Polskim z dniem 1/13 I 1887 r. Okres przekształceń miał trwać do 31 XII 1889/12 I 1890 r. Organ został powołany w miejsce polskiej administracji leśnej. Uległy wtedy likwidacji stanowiska: nadleśnych, podleśnych strażowych i kancelaryjnych, strażników kontrolujących i objazdowych, strzelców, pomocników strzelców, woźnych przy nadleśnych i podleśnych. Nowe etaty administracji leśnej zostały zapożyczone z ustawy rosyjskiej z dnia 7/19 V 1872 r. Leśnictwem kierował leśniczy, który by uzyskać wspomnianą posadę, musiał wylegitymować ukończeniem uczelni zawodowej (Akademia Leśna, Instytut Leśny, Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Nowej Aleksandrii). Zdarzały się przypadki delegowania do tymczasowego administrowania leśnictwem jednego z rewizorów leśnych. W zależności od rangi leśnictwa (I lub II kategorii) w każdym z nich przewidziane były stanowiska od 1 do 3 pomocników leśniczych. Zarówno leśniczy, jak i ich pomocnicy kierowali strażą leśną (konną i pieszą), działającą na obszarze lasów rządowych w tzw. objazdach i obejściach. Do kompetencji leśniczych należało: nadzorowanie podległego personelu straży leśnej; nadzorowanie wycinki lasów; dbanie o uzupełnianie stanu drzewostanu; niedopuszczanie do nielegalnego wyrębu podległych im lasów. Na podstawie najwyżej zatwierdzonej opinii Rady Państwowej z 26 II/9 III 1896 r. Zarządy Dóbr Państwowych otrzymały prawo dokonywania podziału leśnictw na objazdy i obejścia. Jako kryterium podziału przyjmowano wartość i wielkość powierzchni kompleksów leśnych na terenie danego leśnictwa. Granice leśnictw również mogły ulec zmianie. Same leśnictwa dzieliły się na objazdy w liczbie od 4 do 8, zaś te w dalszej kolejności na obchody (obejścia) w liczbie od 4 do 6. Objazdy znajdowały się pod zarządem leśnych strażników konnych, którzy otrzymywali do 250 rubli rocznego wynagrodzenia. Zobowiązani byli do utrzymania własnym kosztem konia wierzchowego. Obejściami opiekowali się leśnicy (strażnicy piesi), którzy otrzymywali 100 rubli wynagrodzenia. Urzędnicy zatrudnieni na terenie leśnictw zazwyczaj mieli zapewnione mieszkanie służbowe. W przypadku wzniesienia przez nich z własnych środków zabudowań mieszkalnych w razie przenoszenia się w inne miejsce przysługiwało im prawo sprzedaży zabudowań. Pracownicy leśnictw, tacy jak: leśniczy, pomocnik leśniczego, konduktor leśny czy leśny strażnik konny, posiadali prawo wydawania asygnat na zakup drewna.

Ryc. 13. Mundury funkcjonariuszy korpusu leśniczych. Źródło: PSZRI II, t. 51 cz. 3, 1876, nr 55487

Nazwa etatu	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Dodatek na wyjazd służbowe	Dodatek na mieszkanie
Leśniczy gubernialny	1500	500	400–600	–
Starszy rewizor leśny	1000	500	200–600	–
Młodszy rewizor leśny	800	400	200–600	–
Leśniczy I kategorii	700	350	200–400	100–250
Leśniczy II kategorii	600	300	200–400	100–250
Leśniczy III kategorii	400	200	200–400	100–250
Konduktor leśny p.o. leśniczego III kategorii	300	–	200–400	100–250
Konduktor leśny p.o. pomocnika leśniczego	240	–	50–150	–

W końcu 1912 r. doszło do zmian w wysokości uposażeń urzędników administracji leśnej na obszarze Królestwa. Przedstawiało się to następująco:

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Wysokość dodatku na mieszkanie	Ogółem
Starszy rewizor leśny	1360	1360	280	3000
Młodszy rewizor leśny	1260	1260	280	2800
Leśniczy I klasy	1270	1270	160	2700
Leśniczy II klasy	1070	1070	160	2300
Leśniczy III klasy	720	720	160	1600
Pomocnik leśniczego I klasy	470	470	60	1000
Pomocnik leśniczego II klasy	370	370	60	800
Pomocnik leśniczego III klasy	270	270	60	600
Konduktor leśny przy leśnictwie I kategorii	425	425	50	900
Konduktor leśny przy leśnictwie II kategorii	325	325	50	700
Konduktor leśny przy leśnictwie III kategorii	225	225	50	500
Technik leśny przy Komitecie Ochrony Lasów	675	675	150	1500

Administracja leśnictw została w latach 1914–1915 ewakuowana w głąb Rosji. Jej pracowników przydzielono do pracy w analogicznych strukturach działających na obszarach imperium niezagrożonych wojną.

Źródła i literatura: LVIA, zesp. 702, inw. 1, sygn.: 1, 6, 12, 15, 16, 24, 25, 31, 49, 57, 59–62, 66, 80–83; Archiwum Państwowe w Suwałkach, Leśnictwa Państwowe Guberni Suwalskiej, sygn. 2; APR, Zarząd Dóbr Państwowych, wydział leśny, referat egzekucyjny, sygn.: 20, 21, 25, 34; СЗРИ, t. VIII, wyd. 1910; ZP, t. 33, 1887; t. 53, 1896; СУиПП, 1887, nr 10, poz. 142; 1896, nr 32, poz. 413; 1898, nr 14, poz. 172; 1912, nr 58, poz. 1166; „Известия Министерства Земледелия и Государственных Имуществ”, 1899, nr 6; *Инструкция определяющая порядок исполнения чинами казенной лесной стражи служебных обязанностей*, Suwałki 1910; *Руководство для казенной Лесной Стражи Радомскаго Округа, составили Воронцов и Яницкий*, Radom 1902; K. Latawiec, *Rosjanie w korpusie pracowników leśnych Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Lasy Królestwa Polskiego w XIX wieku. Struktura-administracja-gospodarka*, pod red. A. Duszyka i K. Latawiec, Radom 2007.

Oddział Pocztowo-Telegraficzny (Почтово-Телеграфное Отделение)

Organ administracyjny powołany ukazem z 14/26 VI 1885 r. Zdecydowano się na zespolenie w jednym urzędzie dwóch form łączności, odtąd miały działać urzędy pocztowo-telegraficzne. Jednym z organów terenowej administracji pocztowo-telegraficznej były oddziały. Do ich kompetencji należało: przyjmowanie oraz wysyłanie korespondencji pocztowej i telegraficznej oraz analogiczne postępowanie z przesyłkami pocztowymi. Stanowiły jednostki nadzoru terenowego oraz świadczyły usługi pocztowo-telegraficzne. Na obszarze Królestwa Polskiego utworzono je w miastach powiatowych, osadach oraz miejscach o wyjątkowym znaczeniu, np. twierdzach. Oddziałami kierowali naczelnicy, którzy otrzymywali 360 rubli wynagrodzenia rocznego i 90 rubli dodatku na wyżywienie. W oddziałach zatrudniano od 3 do 8 urzędników, głównie IV, V i VI klasy. Z upływem lat postępował rozwój sieci oddziałów pocztowo-telegraficznych. Wpływ na to miał przyrost obsługiwanej korespondencji oraz przesyłek pocztowych. W drugiej połowie lat 80. XIX w. na posadach w oddziałach pocztowo-telegraficznych przeważały osoby narodowości polskiej. Najszybciej rusyfikacja stanowisk w tych organach nastąpiła w guberniach lubelskiej i siedleckiej, co było konsekwencją specyficznej polityki władz carskich na tym terytorium. Omawiane organy zostały ewakuowane w latach 1914–1917 w głąb Rosji, gdzie w drugiej połowie 1917 r. nastąpiła ich likwidacja.

Źródła i literatura: AGAD, Warszawski Okręg Wojskowy, sygn. 19; APL, KGL, sygn.: 1909:37 st. II, 1909:38 cz. II st. II, 1913:25 st. II, 1913:26 st. I; ZP, t. 28, 1885; СУиПП, 1885, nr 64; „Почтово-Телеграфный Журнал”, 1888–1914; W. Grądkowski, *Poczta Królestwa Kongresowego...*; tenże, *Poczta w systemie...*; tenże, *Z badań nad...*; tenże, *Poczta Królestwa Polskiego ...*

Oddział Pocztowy (Почтовое Отделение)

Organ administracyjny powołany ukazem z 14/26 VI 1885 r., decydującym o zespoleniu w jednym urzędzie dwóch form łączności. Odtąd miały działać urzędy pocztowo-telegraficzne. Jednym z organów terenowej administracji pocztowo-telegraficznej były oddziały pocztowe. Do ich kompetencji należało: przyjmowanie oraz wysyłanie korespondencji i przesyłek pocztowych. Był to organ najniższego szczebla. Kierował nim naczelnik, który otrzymywał 360 rubli rocznego wynagrodzenia. Oprócz niego zatrudnionych było od 1 do 2 urzędników V i VI klasy. Począwszy od 1886 r. stopniowo wzrastała liczba oddziałów pocztowych. Tworzono je przede wszystkim w miastach niemających statusu powiatowych, osadach, większych wsiach lub miejscach, gdzie widziano konieczność zlokalizowania takiej placówki. W drugiej połowie lat 80. XIX w. na posadach w oddziałach pocztowo-telegraficznych przeważały osoby narodowości polskiej. Najszybciej rusyfikacja stanowisk w tych organach nastąpiła na obszarze guberni lubelskiej i siedleckiej, co było konsekwencją specyficznej polityki władz carskich na tym terytorium. Oddziały pocztowej w latach 1914–1915 zawiesiły działalność z powodu ewakuacji. Ostatecznie zostały rozwiązane w drugiej połowie 1917 r.

Źródła i literatura: AGAD, Warszawski Okręg Wojskowy, sygn. 19; APL, KGL, sygn.: 1909:37 st. II, 1909:38 cz. II st. II, 1913:25 st. II, 1913:26 st. I; ZP, t. 28, 1885; СУиПП, 1885, nr 64; „Почтово-Телеграфный Журнал”: 1888–1914; W. Grądkowski, *Poczta Królestwa Kongresowe-go...*; tenże, *Poczta w systemie...*; tenże, *Z badań nad...*; tenże, *Poczta Królestwa Polskiego...*

Oddział Telegraficzny (Телеграфное Отделение)

Organ administracyjny powołany ukazem z 14/26 VI 1885 r., zgodnie z którymi zespolono w jednym urzędzie dwie formy łączności. Jednym z organów terenowej administracji pocztowo-telegraficznej były oddziały telegraficzne. Do ich kompetencji należało: przyjmowanie oraz wysyłanie korespondencji telegraficznej. Był to organ najniższego szczebla. Kierował nim naczelnik, który otrzymywał 360 rubli rocznego wynagrodzenia. Oprócz niego zatrudnionych było od 1 do 2 urzędników V i VI klasy. Tego typu organy działały na obszarze Królestwa Polskiego. Była ich niewielka liczba. Obsada personalna oddziałów telegraficznych została zrusyfikowana do połowy lat 90. XIX w. Oddziały telegraficzne w latach 1914–1915 zawiesiły działalność z powodu ewakuacji. Ostatecznie zostały rozwiązane w drugiej połowie 1917 r.

Źródła i literatura: AGAD, Warszawski Okręg Wojskowy, sygn. 19; APL, KGL, sygn.: 1909:37 st. II, 1909:38 cz. II st. II, 1913:25 st. II, 1913:26 st.I; ZP, t. 28, 1885, СУиРП, 1885, nr 64; W. Grądkowski, *Pocztą Królestwa Kongresowego...*; tenże, *Pocztą w systemie...*; tenże, *Z badań nad...*; tenże, *Pocztą Królestwa Polskiego ...*

Okręgowa Kasa Skarbowa (Окружное Казначейство)

Urząd administracji skarbowej powołany do życia ukazem z 19/31 XII 1866 r. W Królestwie Polskim utworzono 38 okręgowych kas skarbowych. Podlegały one Warszawskiemu Wydziałowi Kas Skarbowych. Do ich kompetencji należało dokonywanie operacji finansowych w postaci przyjmowania podatków i innych opłat skarbowych oraz przeprowadzanie wypłaty środków finansowych dla urzędników różnych organów administracyjnych czy też wojsk stacjonujących na danym obszarze. We wszystkich działaniach wypełniano odgórne zarządzenia Warszawskiego Wydziału Kas Skarbowych oraz gubernialnych kas skarbowych. Na terenie Królestwa Polskiego występowały dwa rodzaje etatów tego typu organu: okręgowa kasa skarbowa oraz okręgowa kasa skarbowa z oddziałem płatniczym gubernialnej kasy skarbowej (np. w Sandomierzu). Rozkład stanowisk okręgowych kas skarbowych przedstawiał się następująco:

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia w okręgowych kasach skarbowych	Wysokość wynagrodzenia w okręgowych kasach skarbowych z oddziałem płatniczym
Skarbnik	800	1000
Pomocnik skarbnika	450	500
Buchalter	600	700
Pomocnik buchaltera	400	400
Pisarz	350	500
Przysięgli i stróż	380	400

Okręgowe kasy skarbowe po utworzeniu izb skarbowych zostały im podporządkowane. Ich organizacja przetrwała do 1876 r., kiedy otrzymały miano powiatowych kas skarbowych.

Źródła i literatura: DPKP, t. 66; *Памятная Книжка Радомской Губернии на 1870 год*; R. Ślusarska, *Lubelska Izba...*; K. Latawiec, *W służbie imperium...*

Okręgowy inżynier górniczy (Окружный горный инженер)

Po likwidacji Wydziału Górniczego Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu przedsiębiorstwa państwowe od 1/13 VII 1870 r. podporządkowano Departamentowi Górniczemu Ministerstwa Finansów w Petersburgu, pozostawiając je w gestii naczelników i zarządów (wschodniego i zachodniego) górniczych. Ponadto do nadzorowania górnictwa prywatnego, na mocy ukazu z 16/28 VI 1870 r., powołano inżynierów górnictwa, podporządkowując ich bezpośrednio Departamentowi Górnictwa Ministerstwa Finansów. Początkowo powołano dwóch inżynierów okręgowych z siedzibami w Kielcach (dla guberni kieleckiej, radomskiej, lubelskiej, siedleckiej, łomżyńskiej i suwalskiej) i w Dąbrowie [Górnicej] (dla guberni piotrkowskiej, kaliskiej, warszawskiej i płockiej). Z dniem 1/13 V 1892 r. utworzono trzeci etat okręgowego inżyniera górnictwa, z siedzibą w Sławkowie, do nadzorowania górnictwa na terenie powiatów częstochowskiego, olkuskiego i południowo-wschodniej części powiatu będzińskiego. W 1893 r. obowiązywał następujący podział: okręg I gubernie: piotrkowska bez pow. częstochowskiego i cz. pld.-wsch. będzińskiego, warszawska, kaliska i płocka, siedziba inżyniera w osadzie Dąbrowa (pow. będziński); okręg II: radomska, lubelska, kielecka bez powiatu olkuskiego z gub. kieleckiej, siedziba inżyniera – Kielce; okręg III: powiaty częstochowski, olkuski i pld.-wsch. część będzińskiego, siedziba inżyniera – osada Sławków w gub. kieleckiej. Nigdzie nie włączono guberni łomżyńskiej, suwalskiej i siedleckiej, ale ponieważ podlegały ustawie o powołaniu zachodniego obwodu górniczego, zaliczono je do II okręgu na podstawie przepisów z 1870 r. i specjalnego ukazu ministra z 26 I/7 II 1895 r.

Inżynierom był podporządkowany szereg stanowisk inspekcji górniczej. Dnia 1/13 I 1872 r. utworzono dwa stanowiska mierniczych (markszajderów) im podległe, jednocześnie nadano ministrowi prawo samodzielnego powoływania nowych etatów mierniczych i wydawania dla nich instrukcji. Na podstawie opinii Rady Państwowej z 15/27 II 1883 r. utworzono w I okręgu górniczym Królestwa Polskiego etat pomocnika inżyniera okręgowego z wynagrodzeniem 1600 rubli i dodatkiem na wyjazdy służbowe w wysokości 600 rubli. Ponadto przy funkcji inżyniera okręgowego powołano kancelistę z wynagrodzeniem 900 rubli.

Kolejne przepisy dotyczące organizacji nadzoru nad górnictwem prywatnym wydano w 1892 r. Potwierdzono sprawowanie nadzoru przez inżynierów okręgowych i ich pomocników, jednak dodano prawo nadzoru ze strony policji i sprecyzowano kompetencje inżynierów. W końcu tego roku dokonano ostatecznej redakcji przepisów o stanowiskach inżynierów okręgowych, ich pomocników i nadzorców górniczych. Wszystko to weszło do nowego wydania C3PI z 1893 r., t. VII. W 1903 r. w znacznym stopniu podporządkowano (tymczasowo)

Ryc. 14. Mundury nadzorców górniczych i sztygarów. Źródło: PSZRI III, t. 20, 1900, nr 18733

inżynierów górniczych gubernatorom (podobnie jak inspektorów fabrycznych). Okręgowi inżynierowie i ich pomocnicy w okręgach podległym kolegiom ds. fabrycznych i górniczych mieli odtąd działać pod kierunkiem gubernatorów w zakresie stosowania przepisów dotyczących przestrzegania w prywatnych zakładach górniczych pożądanego spokoju. Ministrowie Rolnictwa i Dóbr Państwowych oraz Spraw Wewnętrznych mieli uzgadniać instrukcje oraz wyjaśniać

wątpliwości inżynierów okręgowych w tej sprawie. Gubernator mógł żądać od inżynierów i ich pomocników raportów o stanie porządku w kopalniach oraz kasować ich decyzje w uzasadnionych wypadkach. Gubernatorowie mogli zaskarżać czynności i decyzje przed zachodnim zarządem górniczym.

Do kompetencji inżynierów należało pośredniczenie w otrzymywaniu zgody na prowadzenie prywatnych robót górniczych oraz nadzorowanie prywatnego przemysłu górniczego. Ponadto inżynierowie mieli wdrażać postanowienia Departamentu Górnictwa (od 1895 r. Zarządu Zachodniego Obwodu Górnictwa) na podległych im obszarze i gromadzić informacje o rezultatach poszukiwań surowców mineralnych. Pod względem nadzoru nad bezpieczeństwem podziemne prace górnicze dzielono na dwie kategorie zgodnie z klasyfikacją zarządu górniczego. Gdy zarząd uznał prace za niebezpieczne, mógł wnioskować o przydzielenie specjalnych nadzorców górniczych (горный надсмотрщик) z nominacji ministra. Nadzorcy działali pod kierunkiem inżyniera okręgowego i jemu donosili o zagrożeniach bezpieczeństwa pracy. W pozostałych przypadkach inżynier nadzorował bezpieczeństwo prac bezpośrednio.

Do jego kompetencji zaliczano: zasiadanie w komisjach do egzaminowania odpowiedzialnych za prace; nadzór nad nabywaniem, przechowywaniem i rewidowaniem materiałów wybuchowych oraz wydawaniem i rewidowaniem ksiąg w tym celu ustanowionych; nadzór techniczny nad pewnymi pracami; nadzór nad kotłami parowymi; nadzór nad budowami hut i kopalń; nadzór nad stosowaniem przepisów o najmie robotników; nadzór nad zaopatrzeniem w plenipotencje i składaniem ich kopii władzom przez zawiadowców i dyrektorów robót górniczych; nad terminowym ściąganiem podatków górniczych z układaniem w tej sprawie sprawozdań i prawem egzekucji zaległości; odmierzanie i przekazywanie razem z mierniczym przyznanych nadań górniczych; sporządzanie protokołów o naruszeniu przepisów. Ponadto: udzielanie wskazówek i rad przemysłowi prywatnemu; zbieranie danych statystycznych do terminowych sprawozdań; nadzór nad wykonywaniem przez prywatnych posiadaczy zakładów rządowych warunków najmu, przyjmowanie i sprawdzanie zgłoszeń górniczych, wydawanie pozwoleń i wydzielanie pól poszukiwawczych, odmierzanie nadań górniczych; nadzór nad ochroną źródeł mineralnych zgodnie z ustawą lekarską; wydawanie świadectw celem uzyskania kredytu bankowego pod zastaw metali i czuwanie nad zastawionym majątkiem. W kwestiach porządku publicznego w fabrykach i zakładach inżynierowie: nadzorowali przestrzeganie przepisów o pracy kobiet oraz pracy i nauce małoletnich; wspierali tworzenie lub przystosowywanie istniejących szkół elementarnych dla robotników; nadzorowali przestrzeganie przepisów o stosunkach pracodawców i robotników; wykonywali polecenia komisji górniczej; rozpatrywali i zatwierdzali taksy, tabele i przepisy porządku wewnętrznego; zapobiegali i łagodzili spory między pracodawcami

i pracownikami; wszczynali śledztwa i postępowania sądowe przeciw naruszającym przepisy, w tym celu sporządzali protokoły i kierowali sprawy do sądu lub gubernialnego kolegium ds. górniczych. Inżynier był zobowiązany: przynajmniej dwa razy w roku wykonać objazd zakładów i kopalń z wpisaniem wizyty do zakładowej księgi inspektorskiej. Jego pozostałe obowiązki: obliczanie podatku od metalu; śledzenie bezprawnej działalności górniczej; określanie wymiarów calizn ochronnych w kopalniach; zbieranie informacji o nowych wynalazkach w technice górniczej; sporządzanie corocznych sprawozdań opisujących okręg pod względem górniczym i geologicznym; propagowanie środków wentylacji i oczyszczania powietrza w hutach cynku i kopalniach węgla samozapalnego; nadzór nad oczyszczaniem kopalń z gruzu i pyłu; nadzór na odprowadzaniem wody z kopalń; sprawdzanie czy podjęto określoną zezwoleniem działalność. Niewykonanie poleceń inżyniera pociągało odpowiedzialność sądową. Jednak zasadniczo zakazano inżynierom mieszania się do sfery ekonomicznej i technologicznej, choć w rzeczywistości mieli na nie duży wpływ. Rozporządzenia inżynierów okręgowych można było zaskarżać do zarządów. Inżynierów i pomocników mianował Minister Rolnictwa i Dóbr Państwowych na wniosek zarządu górniczego. W Królestwie ustanowiono wspólne narady trzech inżynierów i mierniczych dla wyjaśniania wątpliwości. Pomocnicy nie byli samodzielnymi funkcjonariuszami i działali na mocy i z upoważnienia inżyniera okręgowego. Także straż ziemską była zobowiązana do współdziałania z inżynierami pod względem nadzoru nad przestrzeganiem prawa w przedsiębiorstwach górniczych.

Mierniczy górniczy (stanowisko utworzone 30 XI/12 XII 1871 r.) zajmowali się działalnością nadzorczą i tzw. markszajderską (głównie sporządzaniem planów kopalnianych, w Rosji tylko sprawdzali ich poprawność), za którą pobierali opłatę od właściciela. Na ogół nie otrzymywali wynagrodzenia rządowego. W 1914 r. w Królestwie na pięciu rządowych mierniczych tylko dwóch dostawało pensję – 800 rubli rocznie. Sprawowali też nadzór nad prywatnymi kopalniami pod względem przestrzegania prawa o prowadzeniu i uzupełnianiu planów, a nawet ogólnego sposobu prowadzenia robót, i donosili inżynierowi o nadużyciach. Ponadto przeprowadzali kontrole okresowe jak i na żądanie właścicieli danej lub sąsiedniej kopalni, a także właściciela terenu. Prowadzili księgi swoich czynności. Wraz z inżynierem okręgowym naliczali procentowe wynagrodzenie należne właścicielowi gruntu od ilości wydobytego materiału.

Obowiązywanie w Królestwie odrębnego prawa górniczego powodowało konieczność wydawania też odrębnych dla Królestwa Polskiego instrukcji dla inżynierów okręgowych i mierniczych. Początkowo działali oni na podstawie instrukcji zatwierdzonej przez Ministra Finansów 13/25 XI 1871 r. Na mocy rozporządzenia Ministra Dóbr Państwowych z 18/30 X 1891 r. w Królestwie Polskim zastosowano nową instrukcję, która od 2/14 VII 1888 r. obowiązywała

na obszarze okręgów górniczych europejskiej części Rosji, Uralu i Kaukazu. Następnie Minister Dóbr Państwowych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych wydał szczegółową instrukcję dla inżynierów okręgowych, ich pomocników i mierniczych górniczych.

Źródła: СУиПІ, 1871, poz. 110; 1880, poz. 90; 1883, poz. 26; 1888, nr 73; 1892, poz. 617; 1893, poz. 161 i poz. 441; 1894, poz. 172; 1895, poz. 170; 1896, poz. 23; 1897, poz. 30; 1903, poz. 314 i poz. 1121; ZP, t. 23, 1883; t. 43, 1891; ПСЗРИ, собрание II, t. 45, 1870, nr 48322 i nr 48499, t. 48, 1873, nr 52288; t. 54, 1880, nr 60903; собрание III, t. 12, 1892, nr 8545; t. 13, 1893, nr 9347; t. 15, 1895, nr 11262; t. 19, 1899, nr 17122; t. 23, 1903, nr 22506, nr 23060 i nr 23122; СЗРИ, t. VII, wyd. 1893 i wyd. 1910; ДПКР, t. 70; УПРМФ, 1870, nr 24; A. A. Девер, В. Р. Бредов, *Свод постановлений о горнопромышленности*, Sankt Petersburg 1904; *Zbiór praw, instrukcyj i przepisów, obowiązujących dla prywatnego przemysłu górniczego w guberniach Królestwa Polskiego*, oprac. S. Bukowiecki, wyd. K. Srokowski, H. Hoffmann, Dąbrowa 1899; *Сборник русских фабричных законов*, pod red. М. А. Саблина, Moskwa 1885; *Сборник законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства*, pod red. М. Балабанова, Kijów 1905; *Сборник постановлений Главного по фабричным и горнозаводским делам присутствия за 1899–1914 гг.*, pod red. В. В. Громана, Piotrogród 1915; А. М. Лоранский, *Краткий исторический очерк административных учреждений горного ведомства в России. 1700–1900 года*, Sankt Petersburg 1901; J. Jaros, *Organizacja administracji górniczej w Królestwie Polskim (1815–1918)*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, t. 12, Warszawa 1968, tenże, *Organizacja rządowej administracji górniczej na Śląsku w latach 1769–1922*, „Archeion”, t. 26, 1956; tenże, *Stan badań nad historią górnictwa i hutnictwa na ziemiach polskich w latach 1870–1918*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, t. I, Warszawa 1957; M. Koczanowicz, *Prawo górnicze obowiązujące w Królestwie Polskim*, Warszawa, 1896; W. Łukasiewicz, *Korpus górniczy w Okręgu Zachodnim*, [w:] *Społeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 1966; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, t. II, Warszawa 1882; J. Pazdur, *Organizacja i polityka górnicza (1772 do 1918 r.)*, [w:] *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, pod red. J. Pazdura, Katowice 1961; S. Świętochowski, *Ustrój władz górniczych w Królestwie Polskim, Rosji, Niemczech, Austrii, Francji i innych państwach*, Warszawa 1918.

Оkręgowy Zarząd Akcyzy (Оkrужное Акцизное Управление)

Urząd administracji finansowej, utworzony z dniem 1/13 lipca 1869 r. Powstał w oparciu o wzorzec organu działającego w głębi Rosji. Przejął wszystkie kompetencje rewirowego nadzorca akcyzy, a mianowicie: sprawdzanie opisów zakładów produkujących różne wyroby alkoholowe (m.in. sprawdzanie wymiarów urządzeń destylacyjnych, które stanowiły podstawę do naliczania podatku akcyzowego); wydawanie certyfikatów dających prawo produkcji alkoholów oraz świadectw kwalifikacyjnych ułatwiających uzyskanie patentu na produkcję np. spirytusu i prawo sprzedaży trunków; dozоровanie cyklu produkcyjnego alkoholów i trybu sprzedaży trunków; kontrolowanie ksiąg wpłat podatku akcyzowego

przez poszczególnych producentów i handlarzy; dostarczanie danych zbiorczych z podległego im rewiru lub okręgu do zarządu gubernialnego akcyzy. Jak można zauważyć, nadzorcy akcyzy większość czasu musieli spędzać w terenie, dokonując ciągłych kontroli zakładów produkcyjnych i punktów sprzedaży trunków. Podlegali oni jurysdykcji ponadgubernialnego zarządzającego dochodami akcyzowymi. Obszar Królestwa Polskiego w 1869 r. został podzielony na następujące okręgi: zarząd akcyzowy guberni kaliskiej i piotrkowskiej – I okręg z siedzibą nadzorcy w Kaliszu, II – Konin, III – Sieradz, IV – Częstochowa, V – Piotrków, VI – Łódź, VII – Łęczyca; zarząd akcyzowy guberni łomżyńskiej, płockiej i suwalskiej – I – Łomża, II – Pułtusk, III – Płock, IV – Lipno, V – Mława, VI – Suwałki, VII – Mariampol, VIII – Władysławów; zarząd akcyzowy guberni warszawskiej i siedleckiej – I – Warszawa, II – Warszawa, III – Włocławek, IV – Siedlce, V – Łuków, VI – Biała; zarząd akcyzowy guberni lubelskiej, kieleckiej i radomskiej – I – Lublin, II – Chełm, III – Hrubieszów, IV – Janów, V – Radom, VI – Opatów, VII – Opoczno, VIII – Kielce, IX – Pińczów, X – Miechów. Ustalona struktura ulegała przeobrażeniom w obrębie danego ponadgubernialnego zarządu akcyzowego. Starano się stworzyć taką sieć okręgowych zarządów akcyzy, by ułatwiała nadzór nad instytucjami produkującymi i obracającymi towarami obłożonymi podatkiem akcyzowym. W dniu 7/19 V 1885 r. na podstawie opinii Rady Państwowej doszło do zmiany w strukturze tych organów. Do sprawowania bezpośredniego nadzoru nad gorzelniami, a także handlem napojami utworzono stanowiska starszych i młodszych kontrolerów. Każdy z tych urzędników był zobligowany do stałego przebywania w gorzelnii. Właściciel zakładu musiał zagwarantować mu nieodpłatnie mieszkanie wraz opałem i oświetleniem.

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia	Wysokość dodatku na wyjazd służbowe	Ogółem
Nadzorca okręgu akcyzowego I kategorii	1300	600	1900
Nadzorca okręgu akcyzowego II kategorii	1100	600	1700
Starszy pomocnik nadzorcy okręgowego	800	600	1400
Młodszy pomocnik nadzorcy okręgowego	600	600	1200
Referent okręgu I kategorii	600	–	600
Referent okręgu II kategorii	500	–	500
Urzędnik kancelaryjny	do 300	–	do 300
Starszy kontroler gorzelnii	do 800	do 250	do 1050
Młodszy kontroler gorzelnii	do 600	do 250	do 850
Starszy kontroler fabryk tabaczknych	do 840	do 250	do 1090
Młodszy kontroler fabryk tabaczknych	do 672	do 250	do 922
Kontroler cukrowni	600	–	600

Nadzorca akcyzowy gorzelnii	do 600	–	do 600
Nadzorca akcyzowy działu napojów	do 400	do 250	do 650
Nadzorca akcyzowy działu tabacznego	do 400	do 250	do 650

W 1869 r. okręgowymi nadzorcami akcyzy zostali mianowani urzędnicy narodowości rosyjskiej. Ich pomocnicy w około 65% byli również urzędnikami tej narodowości. Na niższych stanowiskach występowali zarówno Polacy, jak i Rosjanie.

Źródła i literatura: APBoŁ, I Okręg Łomżyńskiego Zarządu Akcyzy, sygn. 1; APP, Płocka Izba Skarbowa, sygn. 8; Archiwum Państwowe w Łodzi, Kalisko-Piotrkowski Gubernialny Zarząd Akcyzy, sygn.: 356, 357, 1011, 2183; СЗРИ, t. V, wyd. 1876, wyd. 1910; ZP, t. 28, 1885; СУИРП, 1885, nr 56, poz. 987; *Памятная Книжка Калишской Губернии на 1872 год*, Kalisz 1872; „Радомския Губернска Ведомости”, 1869, nr 28; УПРМФ, 1869, nr 44, nr 49, nr 50; K. Latawiec, *Administracja akcyzowa...*

Okręgowy Zarząd Leśny (Окружное Лесное Управление)

Organ powołany do życia ukazem z 8/20 VIII 1880 r. Do jego obowiązków należało administrowanie lasami rządowymi na terenie Królestwa, a mianowicie: prowadzenie nadzoru nad terenowymi organami administracji leśnej (urzędy leśne, straż leśna), dbanie o zachowanie stanu zalesienia, kontrolowanie sprzedaży drewna, wyrażanie zgody na wyrąb lasów w majątkach donacyjnych itd. Kompetencje te zostały przejęte od izb skarbowych. Na terenie Królestwa powstały trzy okręgowe urzędy leśne, w: Piotrkowie, Radomiu i Suwałkach. Urzędem kierował naczelnik. Etaty okręgowych urzędów leśnych przedstawiały się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia
Naczelnik	1	3000
Starszy referent	1	800
Naczelnik referatu	2	600
Pomocnik naczelnika referatu	2	400
Buchalter	1	600
Pomocnik buchaltera	1	400
Archiwista-egzekutor	1	500
Starszy rewizor leśny	1	1500
Młodszy rewizor leśny	2	1200
Starszy geodeta	1	800

Топограф	2	600
Таксатор	2	750

W obrębie Okręgowego Urzędu Leśnego działała kancelaria, którą kierował starszy referent. Naczelnik omawianego organu sprawował nadzór nad terenowymi strukturami administracji leśnej poprzez rewizorów leśnych. Odbywali oni kontrole prowadzenia gospodarki leśnej oraz zajmowali się dochodzeniami w sprawach związanych z naruszeniem ustawy leśnej. Organy te działały do momentu utworzenia w 1885 r. trzech Zarządów Dóbr Państwowych na terenie Królestwa.

Źródła i literatura: ПГИА, zesp. 387, inw. 26, sygn. 1727; APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918), sygn. F 1880:91; APR, Zarząd Dóbr Państwowych, Okręgowy Urząd Leśny, sygn. 1a; АРТоW, Zarząd Powiatowy Włocławski, sygn. 272; „Правительственный Вестник”, 1880, nr 184; УПРМФ, 1880, nr 48; „Радомския Губернския Ведомости”, 1880, nr 34; A. Górak, *Reforma administracji lasów...*; K. Latawiec, *Rosjanie w korpusie pracowników...*

Pomocnicza Stacja Telegraficzna (Вспомогательная Телеграфная Станция)

Organ administracyjny powołany ukazem z 30 I/11 II 1876 r. Do jego kompetencji należało odbieranie i wysyłanie korespondencji telegraficznej w obiegu wewnętrznym. Stacje takie zostały wprowadzone na trzyletni okres próbny, lecz przetrwały do 1885 r., do momentu stworzenia nowych struktur pocztowo-telegraficznych. Działały w oparciu o Tymczasowe Przepisy o Pomocniczych Stacjach Telegraficznych, zatwierdzone 5/17 VII 1876 r. Powstawały w miejscach, gdzie wymagana była obecność łączności telegraficznej. Nie zdecydowano się na tworzenie typowych stacji telegraficznych, gdyż ich utrzymanie przynosiłoby straty. Stacjami kierowali zawiadowcy. Byli mianowani przez naczelnika Warszawskiego Okręgu Telegraficznego. Rekrutowali się spośród osób prywatnych mających ponad 21 lat oraz legitymujących się umiejętnościami z zakresu czytania, pisania, arytmetyki i geografii. Zawiadowcy nie posiadali praw wynikających ze służby cywilnej.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание II, t. 51, 1876, nr 55531; СУиРП, 1876, nr 81, s. 916; 1879, nr 49, s. 505; nr 100, s. 1165; ЗР, t. 8, 1876, s. 172–177; t. 9, 1876, s. 246–259; t. 15, 1879, s. 250–253; t. 16, 1879, s. 210–211; Сборник распоряжений по телеграфному ведомству, 1876, nr 2–4.

Powiatowa Kasa Skarbowa (Уездное Казначейство)

Organ administracji skarbowej odpowiedzialny za różnego rodzaju operacje finansowe, takie jak: przyjmowanie sum finansowych z tytułu opłacania podatków i opłat skarbowych, wypłacanie uposażeń urzędnikom różnych organów administracyjnych, duchowieństwu itd. Powstał na podstawie ukazu z 27 VI/9 VII 1870 r. Powiatowe kasy skarbowe otrzymały etaty, jak analogiczne organy IV kategorii, działające na obszarze imperium rosyjskiego:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na żywienie	Ogółem
Skarbnik	1	600	200	800
Buchalter	1	450	150	600
Pomocnik buchaltera	2	300	100	400
Pisarz	1–2	do 300	–	do 300
Przysięgli	nieokreślona liczba etatów	do 150	–	do 150

Struktury tego typu urzędów były rozbudowywane począwszy od 1870 r. Zastąpiły one okręgowe kasy skarbowe. W miejscowościach, gdzie znajdowały się zarządy powiatowe działające w ramach administracji ogólnej, sieć kas była rozbudowywana w latach 1870–1877. Tego typu organy zostały utworzone w: Biłgoraju, Gostyninie, Ilży, Kole, Końskich, Kozienicach, Krasnymstawie, Lubartowie, Łasku, Makowie, Nieszawie, Płońsku, Radzyminie, Rypinie, Sierpcu, Stopnicy, Tomaszowie Lubelskim, Turku, Węgrowie i Wieluniu. Tworzono je również w miejscowościach, gdzie działały gubernialne kasy skarbowe. W końcu 1900 r. na obszarze Królestwa Polskiego funkcjonowały 84 powiatowe kasy skarbowe. Taka lokalizacja powiatowych kas skarbowych miała usprawnić pobieranie podatków oraz przekazywanie sum pieniężnych. Rozkład etatów wprowadzony w 1870 r. w kolejnych dekadach uległ rozbudowie. Pojawiły się m.in. stanowiska kasjerów i ich pomocników. W zakresie polityki personalnej władze carskie nie przywiązywały zbyt dużej wagi do rusyfikacji obsady kadrowej powiatowych kas skarbowych. Dopiero od początku lat 80. XIX stulecia rozpoczęto proces obsadzania urzędników narodowości rosyjskiej na stanowiskach skarbników. Powiatowe kasy skarbowe zostały zlikwidowane jesienią 1917 r. w ramach akcji rozwiązywania urzędów administracyjnych ewakuowanych z terenu Królestwa Polskiego.

Źródła i literatura: APL, Lubelska Izba Skarbowa, sygn. 42; Archwum Państwowe w Łodzi, Kaliska izba Skarbowa, sygn. 89; ПСЗРИ, собрание II, t. 45, nr 48523; nr 49088; t. 49, 1874, nr 53802; СУИРП, 1876, nr 59; ЗР, t. 5, 1875; t. 9, 1876; УПРМФ, 1869, nr 32; Циркуляр по

Варшавскому Учебному Округу, 1872, nr 7; R. Ślusarska, *Lubelska Izba...*; K. Latawiec, *W służbie imperium...*

Powiatowe Biuro Pocztowe (Уездная Почтовая Контора)

Organ administracji pocztowej, powstały w 1870 r. i funkcjonujący do 1885 r. na terenie Królestwa Polskiego. Był lokowany w miastach powiatowych. Zajmował się przyjmowaniem i dystrybucją korespondencji i przesyłek. Pełnił rolę pośredniczącą między gubernialnymi biurami pocztowymi a wydziałami pocztowymi. W zależności od wielkości danego ośrodków i natężenia przepływu korespondencji powiatowe biura pocztowe dzieliły się na cztery klasy. Rozróżniano je ze względu na wielkość obsady, a działały w następujących miejscowościach: I klasy – w Częstochowie, Łodzi i Włocławku; II klasy – w Kutnie, Lipnie, Łęczycy, Łowiczu, Pułtusk i Zamościu; III klasy – w Będzinie (Dąbrowie Górniczej), Białej Podlaskiej, Kole, Koninie, Mariampolu, Nowym Dworze Mazowieckim, Opatowie i Sieradzu oraz IV klasy – w Augustowie, Chelmie, Hrubieszowie, Iwangorodzie (Dęblinie), Janowie, Kalwarii, Krasnymstawie, Miechowie, Międzyrzeczu Podlaskim, Mińsku Mazowieckim, Nowej Aleksandrii (Puławach), Ostrołęce, Przasnyszu, Radomsku, Rawie Mazowieckiej, Sandomierzu, Skierniewicach, Wieluniu i Zgierzu. Zdecydowano się na ich lokalizację nie tylko w miastach powiatowych. Kilka ośrodków nie miało statusu miasta powiatowego, np. Iwangorod czy Międzyrzec Podlaski. Podział na cztery klasy spowodował także zróżnicowanie etatowe powiatowych biur pocztowych, które przedstawiało się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Ogółem wynagrodzenie	Klasa etatu wg funkcji	Klasa etatu wg munduru
Powiatowe biuro pocztowe I klasy						
Pocztmistrz	1	450	150	600	VII	VII
Pomocnik pocztmistrza	1	300	100	400	VIII	VIII
Starszy recypient	2	200	–	400	XII	–
Młodszy recypient	2	160	–	320	XIV	–
Powiatowe biuro pocztowe II klasy						
Pocztmistrz	1	400	150	550	VIII	VIII
Pomocnik pocztmistrza	1	250	100	350	IX	IX
Starszy recypient	1	200	–	200	XII	–
Młodszy recypient	1	160	–	160	XIV	–

Powiatowe biuro pocztowe III klasy						
Pocztmistrz	1	300	100	400	IX	IX
Pomocnik pocztmistrza	1	250	50	300	X	X
Recypient	1	200	–	400	XII	–
Powiatowe biuro pocztowe IV klasy						
Pocztmistrz	1	300	100	400	IX	IX
Sortownik	1	250	–	250	X	X

Takie placówki działały na terenie Królestwa Polskiego do 1885 r. Powiatowym biurem pocztowym kierował pocztmistrz. Oprócz niego na etatach biura powiatowego znajdowało się, w zależności od klasy urzędu, od 1 do 5 osób.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание II, t. 45, 1870, nr 49016; СУИРП, 1885, nr 64, poz. 1228; В. Корженевский, dz. cyt.; W. Grądkowski, *Pocztą Królestwa Kongresowego...*; tenże, *Pocztą w systemie...*; tenże, *Z badań nad...*; tenże, *Pocztą Królestwa...*; *Памятная Книжка Радомской Губернии на 1870 год*; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1874 год*.

Powiatowe Kolegium do Spraw Powinności Wojskowej (Уездное по Воинской Повинности Присутствие)

Organ utworzony w 1874 r., po wprowadzeniu w życie ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej na terenie imperium. Zajmował się nadzorem nad poborem rekruta na obszarze danego powiatu. Działał pod przewodnictwem naczelnika powiatowego. W jego skład wchodził: pomocnik naczelnika do spraw policyjnych (naczelnik straży ziemskiej), komisarz do spraw włościańskich oraz dwaj członkowie wyznaczani przez gubernatora jako przedstawiciele miejscowej ludności. Ponadto przewidziano obecność dwu lekarzy: cywilnego i wojskowego. Oprócz nich w skład kolegium wchodził oficer delegowany przez powiatowego naczelnika wojskowego. Do ich kompetencji należało: układanie i sprawdzanie list powołania na podstawie danych dostarczonych przez wójtów gmin i burmistrzów miast; określanie kwalifikacji stojącego przed kolegium: wiek, prawo do ulg ze względu na sytuację rodzinną, materialną i zawodową; określanie porządku powołania do służby wojskowej; dokonywanie przeglądu poborowych pod względem ich przydatności do służby; sporządzanie szczegółowych raportów gubernialnemu urzędowi do spraw powinności wojskowej z odbytego poboru. W każdym powiecie funkcjonowało kolegium do spraw powinności wojskowej. Swoją działalność rozpoczęły one od maja 1874 r. Zostały rozwiązane w styczniu 1918 r.

Źródła i literatura: APK, Urząd Gubernialny Kielecki do Spraw Powinności Wojskowej, sygn. 18; ZP, t. 4, 1874; J. Legieć, *Urzędy ds. Powinności...*; tenże, *Urzędy naczelników...*

Przygraniczne (Graniczne) Biuro Pocztowe
(Пограничная Почтовая Контора)

Urząd administracji pocztowej funkcjonujący w miejscowościach, w których znajdowały się najważniejsze przejścia graniczne w Królestwie Polskim. Ze względu na ilość przepływu korespondencji związanej z natężeniem m.in. ruchu kolejowego istniały dwa rodzaje przygranicznych biur pocztowych. Różniły się one obsadą kadrową. Najliczniejszą miała biuro działające w Kibartach k/Wierzbołowa w guberni suwalskiej. W 1870 r. przedstawiała się ona następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Ogółem wynagrodzenie	Klasa etatu wg funkcji	Klasa etatu wg munduru
Pocztmistrz	1	700	200	900	VI	VI
Pomocnik pocztmistrza	1	400	100	500	VIII	VIII
Recypient (odbierający)	2	250	100	700	IX	IX
Starszy recypient	2	225	–	450	XII	–
Młodszy recypient	1	175	–	175	XIV	–

Do drugiej kategorii przygranicznych biur pocztowych zaliczono te działające w Sosnowcu, Słupcy, Aleksandrowie Przygranicznym, Mławie, Granicy i Michałowicach. Oto obsada tych biur z roku 1870:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Ogółem wynagrodzenie	Klasa etatu wg funkcji	Klasa etatu wg munduru
Pocztmistrz	1	500	100	600	VII	VII
Pomocnik pocztmistrza	1	350	50	400	IX	IX
Recypient (odbierający)	1	225	–	225	XII	XII
Starszy recypient	1	175	–	175	XIV	–

Przygraniczne biura pocztowe zajmowały się odbieraniem korespondencji napływającej spoza granic Rosji. Do ich obowiązków należało także dystrybuowanie jej do biur gubernialnych, skąd były wysyłane do placówek pocztowych niższego szczebla lub bezpośrednio do odbiorców.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание II, т. 45, 1870, nr 49016.

Przykomórek Celny (Таможенная Застава)

Organ administracji celnej, istniejący już w okresie Królestwa Kongresowego. Ukazem z 5/17 XI 1850 r. został on zreorganizowany z dniem 1/13 I 1851 r. i był tworzony w miejscach, gdzie występował towarowy i osobowy ruch graniczny o małym natężeniu. Z początkiem 1851 r. był zobowiązany do pobierania cła od następujących towarów sprowadzanych do Rosji: dziegiu, smoły, kamieni młyńskich, kamienia do toczenia i oselek, masła, orzechów laskowych i bydła; od towarów wywozonych z obszaru Rosji, których sprzedaż nie została zakazana przez rząd; dokonywania rewizji towarów przywożonych na teren Rosji, wobec, których nie przewidziano pobierania opłat celnych; kontrolowania ruchu osobowego. Wyjątkowo dopuszczano, tak jak w Sierosławicach, przewóz towarów, które można było wwozić na teren Rosji przez komory celne. Trzeba zaznaczyć, że do momentu ewakuacji tych urzędów asortyment towarów dopuszczanych do odprawy w przykomórkach ulegał zmianie. Uzależnione było to od aktualnie obowiązującej ustawy celnej, która począwszy od 1851 r. była wielokrotnie nowelizowana. W latach 1851–1868 obowiązywała przykomórki odrębna ustawa celna dla Królestwa Polskiego. W 1868 r. zdecydowano rozciągnąć na obszar Królestwa działanie ogólnorosyjskiej ustawy celnej (ostatnia z 1912 r.). Przykomórki początkowo funkcjonowały w następujących miejscowościach: Boguszach, Chorzelu, Dąbrowie, Łążku Zaklikowskim, Mławce, Modrzejowie, Niesułowicach, Opatowcu, Osieku, Piotrkowie, Podłężu, Raczkach, Radziejowie, Sandomierzu, Sierosławicach, Skulsku, Szycach i Władysławowie. Łącznie działało 18 takich placówek: 7 w Wierzbołowskim Okręgu Celnym, 5 w Kaliskim Okręgu Celnym i 6 w Zawichojskim Okręgu Celnym.

Rok	Przykomórek celny	Wierzbołowski Okręg Celny	Kaliski Okręg Celny	Zawichojski Okręg Celny
1851	liczba organów	7	5	6
	liczba etatów	35	25	30
1867	liczba organów	3	2	5
	liczba etatów	15	10	25

Przykomórkiem celnym kierował nadzorca (z wynagrodzeniem 228,67 rubla). Ponadto zatrudnieni w nim byli: pomocnik nadzorcy przykomórka (wynagrodzenie 171,58 rubla), 2 dozorców celnych (wynagrodzenie 71,48 rubla) i pisarz (114,39 rubla). Zmiany w organizacji struktury przykomórków zauważalne były już od połowy lat 60. XIX w. Po utworzeniu Aleksandrowskiego Okręgu Celnego w 1867 r. ich struktura przedstawiała się następująco: 3 w Wierzbołowskim

Okręgu Celnym – Władysławów, Raczki, Bogusze; 2 w Kaliskim Okręgu Celnym – Niezdary i Grodzisk; 5 w Zawichojskim Okręgu Celnym – Igołomia, Baranów, Opatowiec, Podmajdan i Dołhobyczów. W Aleksandrowskim Okręgu Celnym nie przewidziano istnienia przykomórków celnych. Ich zmiana ilościowa była spowodowana różnymi czynnikami. Najczęściej wpływ na to miała konieczność usprawnienia wymiany towarowej na danym odcinku granicy lub też zmniejszenie nasilenia tego procesu. Przykomórki powstawały z przekształcenia celnych punktów komunikacyjnych i komór celnych III klasy. W 1905 r. na terenie Królestwa przykomórki działały w: Wileńskim Okręgu Celnym – Władysławów, Wysztyniec i Raczki; Warszawskim Okręgu Celnym – Karwy, Chorzele, Wilczyn, Grodzisk, Zakrzew, Służew, Reszki, Tworki, Bogusze i Dąbrowa; Radomskim Okręgu Celnym – Podgrabów, Hola, Podłęże, Gniazdów, Niezdary, Czeladź, Szyce, Sierosławice, Opatowiec, Rataje, Łązek Zaklikowski, Krzeszów i Podmajdan. Kilka dni po wybuchu I wojny światowej urzędy te zostały ewakuowane w głąb Rosji. W 1918 r. zostały przekształcone w urzędy celnej Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Rad.

Źródła i literatura: Archiwum Państwowe w Poznaniu oddział w Koninie, Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Słupcy, sygn. 1–88; Archiwum Parafii Prawosławnej w Sosnowcu, Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Sosnowcu, sygn. Lata 1891–1913; Archiwum Parafii Prawosławnej w Częstochowie, Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Częstochowie, sygn. Lata 1874–1914; AUSC w Słupcy, Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Słupcy, sygn. rok 1913; *Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 1-го Апреля 1905 года*; *Ustawa celną dla Królestwa Polskiego*; К. Лятавец, *Таможенные учреждения...*; теңізе, *Деятельность административных...*

Rada Dobroczynności Publicznej (Совет Общественного Призрения)

Organ administracyjny powołany ukazem z 19 VI/1 VII 1870 r. Wszystkie instytucje dobroczynne działające na obszarze 10 guberni Królestwa Polskiego znalazły się pod nadzorem i opieką gubernatorów. Celem roztoczenia bliższego zarządu nad nimi powołano do życia gubernialne i powiatowe rady dobroczynności publicznej oraz na terenie Warszawy oddzielną radę miejską. W skład gubernialnych rad dobroczynności wchodziły następujące osoby: gubernator (przewodniczący), wicegubernator (zastępca przewodniczącego), zarządzający izbą skarbową, zarządzający izbą kontrolą (do 1871 r.), naczelnik dyrekcji naukowej, jeden z radców zarządu gubernialnego, gubernialny inspektor lekarski, przewodniczący (naczelnicy powiatów) powiatowych rad dobroczynności, kuratorzy szpitali i innych instytucji dobroczynnych, osoby prywatne lub urzędnicy organów administracji cywilnej mianowani na 3-letnie kadencje w liczbie od 4 do 6.

Rady gubernialne posiadały następujące kompetencje: ogólne nadzorowanie utrzymania instytucji dobroczynnych na obszarze danej guberni; analizowanie i aprobowanie projektów odnoszących się do ulepszenia stanu szpitali i innych; układanie i przedstawianie wniosków Ministerstwu Spraw Wewnętrznych co do ustalenia wysokości opłat za leczenie w szpitalach; prowadzenie spraw dotyczących przyjmowania ofiar i zapisów na rzecz instytucji dobroczynnych oraz odnoszących się do wydzierżawiania lub sprzedaży majątku nieruchomego tych instytucji; przyjmowanie sprawozdań z działalności instytucji dobroczynnych; nadzorowanie powiatowych rad dobroczynności publicznej; sporządzanie sprawozdania rocznego z działalności instytucji dobroczynnych w danej guberni; zatwierdzanie budżetów zakładów dobroczynnych; zatwierdzanie licytacji do kwoty 10 000 rubli; zatwierdzanie kontraktów na przeprowadzenie różnych prac budowlanych w instytucjach dobroczynnych itd. Powiatowe rady dobroczynności publicznej składały się z: naczelnika powiatu (przewodniczący), jednego z pomocników naczelnika powiatu (do spraw administracyjno-gospodarczych lub do spraw policyjnych – naczelnik straży ziemskiej), lekarza powiatowego, kuratorów instytucji dobroczynnych oraz osób prywatnych lub urzędników organów administracji cywilnej mianowanych na 3-letnie kadencje w liczbie od 2 do 4. W zakresie ich kompetencji znalazły się: sprawy związane z zarządzaniem instytucjami dobroczynnymi działającymi na terenie danego powiatu oraz nieruchomościami i kapitałami znajdującymi się w ich posiadaniu; nadzorowanie porządku w instytucjach dobroczynnych; nadzorowanie przestrzegania przepisów obowiązujących te instytucje; nadzorowanie sposobu utrzymania chorych; nadzorowanie gospodarstw wewnętrznych tych instytucji; czuwanie nad należyтым uiszczaniem opłat za leczenie; planowanie pozyskiwania dochodów tych instytucji; czuwanie nad sporządzaniem budżetów instytucji dobroczynnych i ich aprobowanie; składanie sprawozdań rocznych radom gubernialnym i izbom kontrolnym; dbanie o utrzymanie nieruchomości w należyтым porządku; nadzorowanie remontów budynków; opracowywanie zasad przystąpienia do przetargu na przeprowadzenie remontów itd. Miejska rada dobroczynności publicznej w Warszawie działała pod przewodnictwem gubernatora warszawskiego. Jego zastępcą był zawsze najstarszy rangą członek rady, do której wchodził: wicegubernator, oberpolicmajster, prezydent miasta Warszawy, zarządzający instytucjami dobroczynnymi w Warszawie (naczelnik zakładów dobroczynnych otrzymywał 2400 rubli wynagrodzenia zasadniczego i 1400 rubli dodatku na wyżywienie) i tak jak w przypadku rad gubernialnych – szefowie różnych urzędów administracji specjalnej oraz osoby prywatne lub urzędnicy mianowani na 3-letnie kadencje w liczbie od 4 do 6. Rada miejska posiadała analogiczne kompetencje co rady gubernialne, odnosząc się tylko do instytucji dobroczynnych działających w Warszawie. Przy radach gubernialnej i miejskiej w Warszawie

funkcjonowały specjalne kancelarie. W składzie rad gubernialnych znajdowali się: sekretarz-referent (500 rubli wynagrodzenia zasadniczego i 250 rubli dodatku na wyżywienie) i buchalter (400 rubli wynagrodzenia zasadniczego i 200 rubli dodatku na wyżywienie). Ponadto zatrudniano pisarzy na zasadach wolnego najmu. W rada powiatowych sprawami kancelaryjnymi zajmował się jeden z urzędników (referentów) zarządu powiatowego. Za pełnione obowiązki przysługiwał mu dodatek do wynagrodzenia zasadniczego otrzymywanego z tytułu stanowiska piastowanego w administracji powiatowej. Rada miejska w obsadzie kancelarii posiadała: sekretarza (odpowiednio 700 i 300 rubli), 2 referentów (odpowiednio 450 i 225 rubli), buchaltera (odpowiednio 40 i 225 rubli) oraz kilku pisarzy najemnych. W Królestwie Polskim istniało 10 rad gubernialnych, 1 miejska (Warszawa) i 85 (od 1879 r. 84) rad powiatowych dobroczynności publicznej. Po wybuchu I wojny światowej zostały one ewakuowane w głąb Rosji, gdzie uległy likwidacji w 1917 r.

Źródła i literatura: APL, Lubelska Gubernialna Rada Dobroczynności Publicznej, sygn. 322; DPKP, t. 70.

Rewirowy (Cząstkowy) Nadzorca Akcyzy (Участковый Акцизный Надзиратель)

Urzędnik administracji akcyzowej, działający na obszarze pewnego terytorium zwanym rewirem (cząstką), powołany z dniem 15/27 VII 1866 r. ukazem carskim z 7/19 VII 1866 r. Do jego kompetencji należało: sprawdzanie opisów zakładów produkujących różne wyroby alkoholowe (m.in. sprawdzanie wymiarów urządzeń destylacyjnych, które stanowiły podstawę do naliczania podatku akcyzowego); wydawanie certyfikatów dających prawo produkcji alkoholów oraz świadectw kwalifikacyjnych ułatwiających uzyskanie patentu na produkcję np. spirytusu i prawo sprzedaży trunków; dozorowanie cyklu produkcyjnego alkoholów i trybu sprzedaży trunków; kontrolowanie ksiąg wpłat podatku akcyzowego przez poszczególnych producentów i handlarzy; dostarczanie danych zbiorczych z podległego im rewiru lub okręgu do zarządu gubernialnego akcyzy. Jak można zauważyć, nadzorcy akcyzy większość czasu musieli spędzać w terenie, dokonując ciągłych kontroli zakładów produkcyjnych i punktów sprzedaży trunków. Podlegali oni jurysdykcji gubernialnych zarządów akcyzy. Na obszarze danej guberni ich liczba wahała się od 14 do 22. Rewirowi nadzorcy akcyzy otrzymywali 750 rubli zasadniczego wynagrodzenia oraz 400 rubli dodatku na wyjazdy służbowe. Każdy z nich posiadał urzędnika kancelaryjnego z rocznym uposażeniem do 300 rubli rocznie, który zajmował się prowadzeniem kancelarii. Rewirowi nadzorcy akcyzy działali na terenie Królestwa Polskiego do 1/13 lipca 1869 r.

Źródła i literatura: APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918), sygn. Osobowe 1263, k. 2–7; DPKP, t. 65; K. Latawiec, *Administracja akcyzowa...*; „Седлецкия Губернския Ведомости”, 1867, nr 6, nr 9; „Радомския Губернския Ведомости”, 1867, nr 1–52; 1868, nr 1–52; 1869, nr 1–14.

Stacja Pocztowa (Почтовая Станция)

Organ administracji pocztowej najniższej rangi. W 1870 r. stworzono 216 takich instytucji. Były one zlokalizowane w miastach i osadach. Zajmowały się odbieraniem i dystrybucją korespondencji i przesyłek. Był to organ z jednoosobową obsadą. Stacją kierował zawiadowca, który otrzymywał 150 rubli rocznego wynagrodzenia. Średnio każda stacja pocztowa mogła liczyć na około 23,15 rubli rocznie dodatku na wydatki kancelaryjne i materiały pocztowe. Brak środków na wynajem pomieszczeń może oznaczać, że stacje pocztowe były umieszczane w prywatnych domach zawiadowców. Podlegały one zarządzającym działem pocztowym. W latach 1871–1885 sieć stacji uległa rozbudowie. Zostały one zlikwidowane w momencie zreformowania struktur administracji pocztowej i telegraficznej w 1885 r.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание II, t. 45, nr 49016; СУиРП, 1885, nr 64, poz. 1228; В. И. Корженевский, *Почтовые уставы и свод правительственных распоряжений по почтовому ведомству. 1857–1880*, Żytomierz 1880; W. Grądkowski, *Poczta Królestwa Kongresowego...*; tenże, *Poczta w systemie...*; tenże, *Z badań nad...*; tenże, *Poczta Królestwa...*; *Памятная Книжка Радомской Губернии на 1870 год*; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1874 год*.

Stacja Telegraficzna (Телеграфная Станция)

Organ administracyjny odpowiedzialny za utrzymanie łączności telegraficznej na terenie Królestwa Polskiego. Jego struktury były rozbudowywane od połowy lat 50. XIX w. Tworzone stacje telegraficzne w Królestwie Polskim otrzymywały etaty analogiczne jak ich odpowiedniki w głębi imperium. W zależności od miejsca lokalizacji (miasto gubernialne, miasto powiatowe) i nasilenia korespondencji telegraficznej obsada etatowa stacji kształtowała się różnorodnie. Obsadę w guberni radomskiej w 1870 r. przedstawia poniższa tabela. Analogiczne stanowiska istniały w stacjach telegraficznych działających na obszarze pozostałych guberni Królestwa.

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia	Miejsce lokalizacji				
		Radom	Opatów	Sandomierz	Opczno	Zawichost
Naczelnik stacji	480	1	1	1	1	1
Starszy telegrafista	420	1	–	–	–	–

Młodszy sygnalista	300	1	–	–	–	–
Rewizor	180	3	–	–	1	–
Starszy sygnalista	120	1	1	–	–	–
Młodszy sygnalista	96	2	1	1	1	1

Każdą stacją telegraficzną kierował naczelnik. Poza nim zatrudniano personel techniczny. Ponadto funkcjonowało stanowisko rewizora, który sprawował kontrolę. Stacje telegraficzne od 1874 r. podlegały Zarządowi Warszawskiego Okręgu Telegraficznego. Przystały działać w momencie zreformowania struktur pocztowych i telegraficznych w 1885 r.

Źródła i literatura: СУиПП, 1885, nr 64, poz. 1228; W. Grądkowski, *Poczta Królestwa Kongresowego...*; tenże, *Poczta w systemie...*; tenże, *Z badań nad...*; tenże, *Poczta Królestwa...*; *Памятная Книжка Радомской Губернии на 1870 год*; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1874 год*; „Люблинския Губернския Ведомости”, 1878, nr 1.

Straż Karczemna (Корчемная Стража)

Na mocy ukazu carskiego z 23 I/4 II 1875 r. w przygranicznej strefie 21-wiorstowej w Królestwie Polskim zainstalowano struktury formacji sprawującej nadzór nad kontrolą produkcji i obrotem wyrobami alkoholowymi. Zajmowała się również przechwytywaniem towarów obłożonych podatkiem akcyzowym, nielegalnie przerzucanych na terytorium imperium (Królestwa Polskiego) z terenu państw ościennych. Liczba etatów oraz struktura wewnętrzna były uregulowane rozporządzeniami Ministra Finansów. Straż karczemna podlegała zarządzającym zarządami akcyzy w Królestwie Polskim. Od 1/13 I 1886 r. (na podstawie opinii Rady Państwowej z 30 IV/12 V 1885 r.) bezpośredni nadzór nad strukturami straży karczemnej sprawowali tzw. nadzorcy (смотрители) straży karczemnej. Otrzymywali oni 800 rubli wynagrodzenia zasadniczego, 400 rubli dodatku na wyjazdy służbowe oraz 200 rubli na wydatki kancelaryjne. Istniały etaty konnych (starszych i młodszych) i pieszych strażników karczemnych, którzy mogli otrzymywać wynagrodzenie odpowiednio: do 600 rubli, 500 rubli i 300 rubli rocznie. Rozmiary straży karczemnej w każdym z okręgów akcyzowych były uwarunkowane liczbą zakładów produkujących wyroby spirytusowe oraz liczbą punktów zajmujących się sprzedażą trunków. Z dniem 1/13 I 1886 r. został rozszerzony zakres działalności terytorialnej straży karczemnej. Struktury te mogły działać w pasie przygranicznym do 45 wiorst w głąb terytorium Rosji. Z powodu czynników lokalnych można było oddać jurysdykcji straży karczemnej pas do 50 wiorst. Straż karczemna funkcjonowała w powiatach przygranicznych guberni

Królestwa Polskiego do chwili ewakuacji administracji państwowej w głąb Rosji. Struktury te, pozbawione racji bytu, zostały rozwiązane w 1915 r., a ich funkcjonariusze zmobilizowani do armii rosyjskiej.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 574, inw. 6, sygn.: 159, 169; Archiwum Państwowe w Kielcach, Kancelaria Gubernatora Kieleckiego, sygn. 66; Archiwum Państwowe w Łodzi, Kalisko-Piotrkowski Gubernialny Zarząd Akcyzy, sygn.: 366, 369, 370; APL, Lubelski Gubernialny Zarząd Akcyzy, sygn.: 6, 61; Chełmski Gubernialny Zarząd Akcyzy, sygn.: 90, 92, 100; ПСЗРИ, собрание II, t. 50, 1875, nr 54310; ПСЗРИ, собрание III, t. 5, 1885, nr 2911; ZP, t. 28, 1885; t. 30, 1885; СУиРП, 1885, nr 56; „Радомския Губернска Вѣдомости”, 1875, nr 10; K. Latawiec, *W służbie imperium...*

Tymczasowa Komisja do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego (Временная Коммисия по Крестьянским Делам Губерний Царства Польского)

Organ administracyjny powołany na mocy ukazu z 18/30 XI 1870 r. Utworzono go w Petersburgu w miejsce działającej w Warszawie Centralnej Komisji do Spraw Włościańskich przy Komitecie Urządzącym. Tymczasowa Komisja działała przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. W zakresie kompetencji powołanego organu znalazły się wszystkie sprawy załatwiane dotąd przez Centralną Komisję oraz niektóre rozstrzygane przez Komitet Urządzący, odnoszące się do: zarządu gminnego, gminnych kas oszczędnościowo-pożyczkowych itd. Tymczasowa Komisja w większości przypadków podejmowała wiążące decyzje, które odsyłała do gubernialnych urzędów do spraw włościańskich. Skargi na decyzje Tymczasowej Komisji można było składać na ręce Ministra Spraw Wewnętrznych, który je odrzucał lub ze sporządzoną opinią przesyłał do Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego. Sprawy, które wcześniej leżały w gestii Komitetu Urządzącego, musiały uzyskać aprobatę Ministra Spraw Wewnętrznych lub Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego. Omawiany organ posiadał również prawo (prezes) przedstawiania ministrowi spraw dotyczących skierowania na służbę lub zwalniania ze służby urzędników struktur administracji włościańskiej w Królestwie Polskim. Tymczasową Komisją do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego kierował prezes. Rozkład etatów tego organu przedstawiał się następująco:

Nazwa stanowiska	Liczba stanowisk	Wysokość wynagrodzenia
Prezes	1	7000
Członek	2	3500
Referent	3	2000
Pomocnik referenta	3	1200

Sekretarz	1	1500
Pomocnik sekretarza	1	1200
Kierujący archiwum	1	1200
Urzędnik kancelaryjny	nieokreślona liczba etatów	7500

Tymczasowa Komisja działała do 28 II/11 III 1884 r. Wtedy to na mocy ukaztu carskiego z tegoż dnia została zlikwidowana, a jej kompetencje zostały przekazane Urzędowi do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego, działającemu w ramach Wydziału Ziemskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Na stanowiska w Tymczasowej Komisji trafiały osoby związane w latach 1864–1870 z działalnością Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim oraz z terenowymi organami administracji włościańskiej z Kongresówki (prezesi i towarzysze prezesów komisji włościańskich, komisarze włościańscy). Wszystkie etaty były piastowane przez urzędników narodowości rosyjskiej oraz wyznania prawosławnego.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 1291, inw. 86, sygn.: 14, 34, 77; APL, Siedlecki Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, sygn.: 86, 160; ZP, t. 25, 1884; СУиРП, 1884, nr 32; ПСЗРИ, собрание III, t. 4, 1884, nr 2085; *Сборник узаконений и правительственных распоряжений по крестьянским...*; „Радо́мская Губернская Ведомости”, 1870, nr 51; „Седе́лецкая Губернская Ведомости”, 1871, nr 2; С. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt.; *Высшие и центральные государственные учреждения России 1801–1917*, том 2, *Центральные государственные учреждения*, Sankt Petersburg 2001.

Urząd do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego (Присутствие по Крестьянским Дела́м Губерний Царства Польского)

Organ administracji włościańskiej, powstały na mocy ukaztu z 28 II/11 III 1884 r. Został utworzony w miejsce Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego. Działał w ramach Wydziału Ziemskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Do jego kompetencji należało: rozpatrywanie zażaleń na decyzje podejmowane przez 10 gubernialnych urzędów do spraw włościańskich oraz tzw. oddzielne urzędy z obszaru Królestwa Polskiego; zatwierdzanie zmian dokonywanych w tabelach likwidacyjnych i tabelach nadawczych; ustalanie rozmiarów serwitutów i ich likwidacji; rozdzielanie wspólnych pastwisk itd. Od decyzji Urzędu była możliwość złożenia apelacji, którymi zajmował się Minister Spraw Wewnętrznych. W zakresie decyzji na zażalenia tzw. oddzielnych urzędów odwołania były kierowane do Senatu Rządzącego. Przewodniczącym urzędu był zarządzający Wydziałem Ziemskim Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (z uposażeniem rocznym 6997,95 rubli). Ponadto w obsadzie etatowej znajdowali się członek komisji do spraw włościańskich guberni Królestwa

Polskiego (z uposażeniem rocznym 3500 rubli) i pomocnik dyrektora Wydziału Ziemskiego (z uposażeniem rocznym 3997,95 rubla). Kancelaryjną stroną działalności urzędu zajmowały się osoby oddelegowane z kancelarii Wydziału Ziemskiego. Omawiany organ administracyjny został zlikwidowany z chwilą rozwiązania Wydziału Ziemskiego w dniu 16/29 XII 1917 r. W Urzędzie do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego miała miejsce analogiczna polityka personalna jak w Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich. Zatrudniani tam urzędnicy byli w przeszłości związani z terenowymi strukturami administracji włościańskiej (członkowie stali gubernialnych urzędów włościańskich oraz komisarze włościańscy) w Królestwie Polskim. Byli to urzędnicy narodowości rosyjskiej i wyznania prawosławnego.

Źródła i literatura: РГИА, зesp. 1291, инв. 86, сыgn.: 52, 77; ЗР, т. 25, 1884; СУиРП, 1884, nr 32; ПСЗРИ, собрание III, т. 4, 1884, nr 2085; *Систематический сборник узаконений и распоряжений правительства по поземельному устройству крестьян Царства Польскаго*, составил М. Д. Скрябин, Radom 1896; *Декреты Советской Власти*, т. 1, nr 173; С. Ohryzko-Włodarska, dz. cyt.; *Высшие и центральные государственные учреждения России 1801–1917*, том 2, *Центральные государственные учреждения*.

Warszawska Tymczasowa Komisja Kontrolna (Варшавская Временная Контрольная Коммисия)

Organ administracyjny kontroli państwowej, powołany ukazem z 23 VI/5 VII 1867 r. Został zlokalizowany w Warszawie. Działał od 1/13 I 1867 do 31 XII 1868/12 I 1869 r. Do jego zadań należało przeprowadzenie rewizji wszystkich rachunków związanych z działalnością władz administracyjnych w Królestwie Polskim za lata 1865–1866. Organ ten zastąpił Najwyższą Izbę Obrachunkową. Funkcjonował na podstawie instrukcji obowiązującej w zlikwidowanej izbie obrachunkowej. Wobec Tymczasowej Komisji Kontrolnej zastosowano również ustawę o administracji kontrolnej z 3/15 I 1866 r. Omawiany organ podlegał bezpośrednio Głównemu Kontrolerowi Państwa. W Warszawskiej Tymczasowej Komisji Kontrolnej znajdowały się następujące stanowiska:

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Ogółem
Zarządzający	1800	1200	3000
Starszy rewizor	1200	600	1800
Młodszy rewizor	900	500	1400
Pomocnik rewizora	600	300	900
Rachmistrz	350	150	500
Egzekutor	400	200	600

Dziennikarz	400	200	600
Starszy archiwista	350	150	500
Młodszy archiwista	350	150	500
Starszy buchalter	600	400	1000
Młodszy buchalter	450	225	675
Urzędnik kancelaryjny	do 300	–	do 300

Organ ten został rozwiązany, a jego kompetencje zostały przejęte przez Kontrolę Państwową i Izbę Kontrolną w Warszawie.

Źródła i literatura: *Сборник циркуляров изданных по Государственной Контролю в 1865–1873 гг.*; „Радомския Губернския Ведомости”, 1867, nr 2, nr 4, nr 8; A. Коныев, dz. cyt.; J. Żarnowski, dz. cyt.

Warszawska Okręgowa Izba Probiercza (Варшавская Окружная Пробирная Палатка)

Organ administracyjny podległy Ministerstwu Finansów. Ustawa probiercza z 9/21 II 1882 r. zobowiązała do ostemplowania w instytucjach probierczych wszystkie wyroby ze złota i srebra znajdujące się w obiegu handlowym, produkcji miejscowej jak i importowane spoza granic Rosji. Główny zarząd probierczy został skoncentrowany w Departamencie Skarbu Państwa Ministerstwa Finansów. Na obszarze Rosji, w tym Królestwa Polskiego, utworzono izby probiercze. Każda izba składała się z: zarządzającego, probierzy i pomocników probierzy. Wszystkich tych urzędników mianował Minister Finansów na wniosek Departamentu Skarbu Państwa. Na mocy ustawy probierczej podpisanej 9/21 II 1882 r. gubernie Królestwa Polskiego znalazły się pod jurysdykcją Warszawskiej Okręgowej Izby Probierczej. Do zadań tego organu należało: przeprowadzanie analizy chemicznej rud żelaza, rud metali kolorowych oraz rud metali szlachetnych; zajmowanie się analizą minerałów, złóż i pokładów górniczych; branie prób i stemplowanie wyrobów ze złota i srebra; prowadzenie nadzoru nad przestrzeganiem przepisów o produkcji wyrobów z metali szlachetnych itd. Wysokość opłat za przeprowadzone badania regulowała „Taksa za analizy chemiczne próby, dokonywane w izbach probierczych”, zatwierdzona przez Ministra Finansów w dniu 5/17 VIII 1882 r. Obsada tego organu przedstawiała się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Ogółem
Zarządzający	1	1500	1000	2500
Probierz	1	900	600	1500
Pomocnik probierza	3	420	280	700

Ponadto izba probiercza posiadała środki na wydatki gospodarcze (1800 rubli) oraz wyjazdy służbowe (4000 rubli). Organ ten funkcjonował do momentu utworzenia Warszawskiego Okręgowego Zarządu Probierczego w 1896 r.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание III, t. 16, 1896, nr 12625; ZP, t. 21, 1882; t. 22, 1882; СУиРП, 1882, nr 25, poz. 230; 1882, nr 82, poz. 1321.

Warszawski Komitet Cenzury (Варшавский Цензурный Комитет)

Ukaz carski z 25 V/6 VI 1843 r. utworzył przy Warszawskim Okręgu Naukowym instytucję zwaną Warszawskim Komitetem Cenzury. Organ ten znajdował się pod bezpośrednim zwierzchnictwem kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego i Rady Wychowania Publicznego. Główny zarząd sprawował nad nim Namiestnik Królestwa Polskiego i Minister Oświecenia Publicznego. Do jego zadań należało kontrolowanie wszystkich przesyłek zagranicznych zawierających wydawnictwa. Ponadto na obszarze Królestwa Polskiego istniała cenzura prewencyjna. Cokolwiek, tekst czy obraz, wydawane za pomocą druku, rytu lub litografii, nie mogło być wprowadzone do obiegu bez uprzedniego zyskania akceptacji Warszawskiego Komitetu Cenzury. Instytucja ta posiadała własną strukturę, która przedstawiała się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia
Zarządca spraw	1	750
Starszy cenzor	4	750
Młodszy cenzor	4	444
Pomocnik zarządcy spraw	2	426
Kancelarysta	1	225
Kancelarysta	1	180
Służący	2	150

Warszawskim Komitetem Cenzury kierował prezydujący, który był wiceprezesem Rady Wychowania Publicznego. Ciężar pracy kontrolnej spadał na 8 cenzorów. Mianowano ich drogą porozumienia między Namiestnikiem Królestwa Polskiego a Ministrem Oświecenia Publicznego w Petersburgu. Kancelarią Warszawskiego Komitetu Cenzury kierował zarządca, którym mógł być również jeden ze starszych cenzorów. Podlegało mu 2 pomocników i 2 kancelarystów. Zmiany nastąpiły po likwidacji granicy celnej między Królestwem Polskim a Cesarstwem z dniem 1/13 I 1851 r. Na mocy zarządzenia z 10/22 IV 1852 r. Warszawski Komitet Cenzury podporządkowano Głównemu Zarządowi

Cenzury w Petersburgu. W ramach „odwilży posewastopolskiej” sprawy cenzury zostały przekazane w styczniu 1862 r. Wydziałowi Oświaty Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Same czynności cenzorskie realizował nadal Warszawski Komitet Cenzury działający przy wspomnianej komisji. W procesie poszerzania praw autonomicznych Królestwa Polskiego w latach 1861–1863 nastąpiło rozluźnienie związków między Warszawskim Komitetem Cenzury a Głównym Zarządem Cenzury w Petersburgu. W 1867 r. doszło do likwidacji Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego, zaś Warszawski Komitet Cenzury trafił pod zwierzchnictwo kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego.

W końcu lat 60. XIX w. zdecydowano się na zreorganizowanie struktur zajmujących się cenzurowaniem różnych wydawnictw w Królestwie Polskim. Powołano do życia ukazem z 17/29 IX 1869 r. „nowy” Warszawski Komitet Cenzury. Stworzona struktura z dniem 1/13 I 1870 r. przejęła kompetencje wszystkich dotychczas działających urzędów cenzury na terenie Królestwa. Do jej obowiązków należało: pełnienie funkcji cenzorskich na obszarze Warszawy; cenzurowanie obcych pism periodycznych sprowadzanych za pośrednictwem głównego urzędu pocztowego w Warszawie; cenzurowanie wszystkich obcych utworów prasy, malarstwa, fotografii itp.; nadzorowanie wszystkich zakładów drukarskich. Zwierzchnictwo nad omawianym organem sprawował Główny Zarząd do Spraw Druku przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, zaś bezpośredni nadzór – Namiestnik Królestwa Polskiego (od 1874 r. generał-gubernator warszawski). W skład Warszawskiego Komitetu Cenzury wchodził: prezes, starsi i młodsi cenzorzy, starsi i młodsi inspektorzy nadzoru nad drukarniami i handlem książkami. Przy komitecie działała kancelaria prowadzona przez sekretarza. Pracami komitetu kierował prezes lub jeden ze starszych cenzorów. Ponadto w posiedzeniach komitetu mogli brać udział inspektorzy w charakterze członków. Strukturę etatową Warszawskiego Komitetu Cenzury i ich uposażeń przedstawia tabela.

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Ogółem
Prezes	1	2000	2000	4000
Starszy cenzor	3	1250	1250	2500
Młodszy cenzor	3	1000	1000	2000
Cenzor	3	1000	500	1500
Sekretarz	1	1000	500	1500
Pomocnik sekretarza	2	500	300	800
Starszy inspektor nadzoru nad drukarniami	1	1000	1000	2000

Młodszy inspektor nadzoru nad drukarniami	1	1000	500	1500
Pisarz	nieokreślona liczba etatów	do 300	–	do 300

Warszawski Komitet Cenzury, decyzją Rady Państwowej z 23 V/4 VI 1896 r., zaprzestał cenzurowania obcych wydań periodycznych napływających do Królestwa Polskiego. Opinią Rady Państwowej z 22 XI/4 XII 1899 r., z dniem 1/13 I 1900 r., powiększono etaty cenzorskie o inspektora (młodszy inspektor drukarni) nadzoru nad drukarniami, litografiami i innymi zakładami zajmującymi się drukiem oraz nad rynkiem księgarskim w Łodzi. Posada ta funkcjonowała przy gubernatorze piotrkowskim. Działała ona na zasadach określonych w przepisach z 20 I/1 II 1886 r., wydanych dla miast: Wilna, Kijowa, Odessy i Rygi. Warszawski Komitet Cenzury został zlikwidowany ukazami carskimi z 24 XI/7 XII 1905 r. i 26 IV/9 V 1896 r. Do takich działań przyczyniło się ograniczenie cenzury prewencyjnej. Funkcje cenzorskie zostały przejęte przez Komitety do Spraw Druku.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 776, inw. 4, sygn. 399; inw. 21, rok 1897, sygn. 102; zesp. 1291, inw. 28, rok 1886, sygn. 54; ПСЗРИ, собрание II, t. 44, 1869, nr 47451; собрание III, t. 16, 1896, nr 12992; t. 19, 1899, nr 17773; t. 20, 1900, nr 18360; t. 25, 1905, nr 29962; t. 26, 1906, nr 27815; ДПКР, t. 69, s. 438–445; СУиРП, 1869, poz. 689; 1899, nr 160, poz. 2429; ЗР, t. 60, 1899; *Журнал Министерства Народного Просвещения. Часть XL*, Sankt Petersburg 1843; *Сборник узаконений и распоряжений правительства по делам печати с 1882 по 1897 г.*, Sankt Petersburg 1897; *Устав о цензуре в Варшавском Учебном Округе*, Warszawa 1845; H. Bałabuch, *Nie tylko cenzura. Prasa prowincjonalna Królestwa Polskiego w rosyjskim systemie prasowym w latach 1865–1915*, Lublin 2001; F. Ramotowska, *Sto lat „cenzury rządowej” pod zaborem rosyjskim (1815–1915) – podstawy normatywne, instrumenty wykonawcze*, [w:] *Piśmiennictwo–systemy kontroli–obiegi alternatywne*, t. I, pod red. J. Kosteckiego i A. Brodzkiej, Warszawa 1992; P. Szreter, *Cenzura rosyjska w Warszawie między powstaniem styczniowym a rewolucją 1905–1907. Strategie działania*, [w:] *Piśmiennictwo–systemy kontroli–obiegi alternatywne*, t. I, pod red. J. Kosteckiego i A. Brodzkiej, Warszawa 1992; B. Szyndler, *Dzieje cenzury w Polsce do 1918 roku*, Kraków 1993; G. Smyk, *Korpus urzędników...*; J. Kostecki, *Warszawski Komitet Cenzury w latach 1870–1906*, [w:] *Książka zawsze obecna. Prace ofiarowane Profesorowi Krzysztofowi Migoniowi*, Wrocław 2010; *Цензоры Российской Империи конец XVIII – начало XX века. Библиографический справочник*, pod red. В. Ф. Фирсова i in., Sankt Petersburg 2013.

Warszawski Komitet do Spraw Druku (Варшавский Комитет по Делам Печати)

Organ powołany w miejsce Warszawskiego Komitetu Cenzury ukazem z 24 XI/7 XII 1905 r. oraz ukazem z 26 IV/9 V 1906 r. Przejął wszystkie

obowiązki po zlikwidowanym organie, a mianowicie: pełnienie funkcji cenzorskich na obszarze Warszawy; cenzurowanie obcych pism periodycznych sprowadzanych za pośrednictwem głównego urzędu pocztowego w Warszawie; cenzurowanie wszystkich obcych utworów prasy, malarstwa, fotografii itp.; nadzorowanie wszystkich zakładów drukarskich. Struktura etatów przedstawiała się analogicznie, jak w Warszawskim Komitecie Cenzury. Wyjątek stanowiła zmiana nazewnictwa cenzorów. W ich miejsce stworzono stanowiska inspektorów. Organ ten z chwilą wybuchu I wojny światowej został włączony w system organów zajmujących się cenzurą wojskową. Został w 1915 r. ewakuowany. Rozwiązano go z chwilą ogłoszenia przez Rząd Tymczasowy ukazu likwidującego cenzurę w Rosji w dniu 29 IV/12 V 1917 r.

Źródła i literatura: ГАРФ, зesp. 1769, инw. 2, sygn. 178; ПСЗРИ, собрание III, т. 25, 1905, nr 29962; т. 26, 1906, nr 27815; Н. Bałabuch, dz. cyt.; J. Kostecki, dz. cyt.; *Сборник указов и постановлений Временного правительства*, Выпуск 1, Piotrogród 1917; *Цензоры Российской...*

Warszawski Komitet Statystyczny (Варшавский Статистический Комитет)

Organ administracyjny utworzony na podstawie opinii Rady Państwowej z 29 XII 1887/10 I 1888 r. w celu: gromadzenia, opracowywania, analizowania i wydawania wiadomości statystycznych z obszaru 10 guberni Królestwa Polskiego. Jego siedziba znajdowała się w Warszawie. Bezpośrednio podlegał generał-gubernatorowi warszawskiemu. Prezesi i członkowie nie zajmowali odrębnych etatów, gdyż byli wybierani spośród przedstawicieli aparatu administracyjnego oraz osób prywatnych. Członkowie i prezes byli mianowani przez Ministra Spraw Wewnętrznych po porozumieniu z generał-gubernatorem warszawskim. Wybierano tam osoby mające doświadczenie w pracy z informacjami statystycznymi. W komitecie zatrudniona była grupa urzędników etatowych, którzy zajmowali się gromadzeniem, opracowywaniem i redakcją materiałów statystycznych. Obsada etatowa tego organu przedstawiała się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Dodatek na mieszkanie	Ogółem
Główny redaktor	1	2000	400	600	3000
Młodszy redaktor	2	800	240	260	1300
Rachmistrz	2	330	170	100	600
Pisarz	nieokreślona liczba etatów	do 300	–	–	3200

W każdej guberni działał tzw. urzędnik działu statystycznego, który był mianowany przez gubernatora po porozumieniu z zarządem gubernialnym. Działał on w ramach kancelarii gubernatora. Otrzymywał 800 rubli rocznego wynagrodzenia. Osoby zatrudnione w Warszawskim Komitecie Statystycznym były narodowości rosyjskiej oraz wyznania prawosławnego. Warszawski Komitet Statystyczny funkcjonował do późnej jesieni 1917 r., kiedy to zostały zlikwidowane urzędy administracji państwowej, ewakuowane z obszaru Królestwa Polskiego.

Źródła i literatura: ZP, t. 35, 1888; СУиРП, 1888, nr 17, poz. 354; zob. Труды Варшавскаго Статистического Комитета, выпуск 1–18.

Warszawski Oddział Kontroli Ministerstwa Dworu Cesarskiego (Варшавское Отделение Контроля Министерства Императорского Двора)

Ukazem z 18/30 XI 1870 r. został powołany Oddział Kontroli Ministerstwa Dworu Cesarskiego w Warszawie. Do jego kompetencji należało prowadzenie nadzoru nad przepływem i wykorzystywaniem środków materialnych oraz finansowych przekazywanych na utrzymanie różnych instytucji należących do dworu cesarskiego na terenie Królestwa Polskiego. Pracownicy tego oddziału czuwali nad realizacją kosztorysów inwestycji. Sporządzali raporty roczne z działalności finansowej instytucji dworu cesarskiego. Oddział w Warszawie funkcjonował w latach 1870–1888 oraz 1902–1915.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание II, t. 45, 1870, nr 48928; E. Sęczys, *Administracja pałaców „cesarskich” w Warszawie w latach 1796–1918 i pozostałe po niej akta*, „Archeion”, t. 66, 1978, s. 131–156.

Warszawski Okręgowy Zarząd Probierczy (Варшавское Округное Пробирное Управление)

Lokalny organ administracji specjalnej, który zajmował się ustalaniem prób złota i srebra. Został powołany do życia mocą ustawy probierczej z dnia 11/23 III 1896 r. Do jego kompetencji należało kontrolowanie jakości wyrobów ze złota i srebra oraz szacowaniem jakości odkrytych złóż kruszców. Organ ten przeprowadzał analizy chemiczne materiałów nadsyłanych przez organy administracji państwowej i osoby prywatne. Zajmował się także rozpatrywaniem zażaleń na działalność probierzy, którzy badali jakość kruszców. Warszawski Okręgowy Zarząd Probierczy funkcjonował od 1/13 IV 1896 r. i jego działalność ograniczała się do obszaru Królestwa Polskiego, z wyjątkiem guberni suwalskiej (podporządkowana Wileńskiemu Okręgowemu Zarządowi Probierczemu).

Został zlikwidowany w listopadzie 1917 r. Podlegał on Ministerstwu Finansów. Po reorganizacji centralnych urzędów państwa rosyjskiego od 1905 r. znalazł się w jurysdykcji Ministerstwa Handlu i Przemysłu. Organem kierował zarządzający okręgiem, a struktura tego organu przedstawiała się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Dodatek mieszkaniowy	Ogółem
Zarządzający okręgiem	1	1800	1200	w naturze	3000
Probierz	2	1200	500	300	2000
Pomocnik probierza	4	600	180	180	960
Sekretarz	1	450	150	–	500

Od chwili utworzenia tej instytucji jej obsada personalna została całkowicie zrusyfikowana. Wszystkie stanowiska powierzono urzędnikom przybyłym z głębi imperium – narodowości rosyjskiej i wyznania prawosławnego.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание III, t. 16, 1896, nr 12625; t. 25, 1905, nr 26097; ZP, t. 54, 1896; СУИРП, 1896, nr 126, poz. 1414; УПРМФ, 1901–1915; „Горный Журнал”, 1899–1914; *Памятная Книжка Виленской Губернии на 1915 год*, Wilno 1915.

Warszawski Wydział Kas Skarbowych Ministerstwa Finansów (Варшавское Отделение Казначейств Министерства Финансов)

Organ administracyjny podległy Ministerstwu Finansów, działający w Warszawie od 1/13 I 1867 r. na mocy ukazu z 19/31 XII 1866 r. Podporządkowane były mu wszystkie kasy skarbowe (gubernialne i okręgowe) funkcjonujące na obszarze Królestwa Polskiego. Funkcję dyrektora w końcu 1866 r. otrzymał dotychczasowy zarządzający Kazańską Izbą Skarbową radca kolegialny Gelfrejch. Organ ten działał do momentu utworzenia w Królestwie 10 izb skarbowych w połowie 1869 r. Obsada etatowa tej instytucji: dyrektor (4000 rubli), pomocnik dyrektora (2400), naczelnik sekcji (2000), starszy referent (1500), starszy urzędnik do szczególnych poruczeń (1500), młodszy urzędnik do szczególnych poruczeń (1200), referent (1200), starszy pomocnik referenta (800), młodszy pomocnik referenta (600), buchalter (1200), starszy pomocnik buchaltera (800), młodszy pomocnik buchaltera (600) i urzędnicy kancelaryjni (od 150 do 300). Wszystkie izby skarbowe i kasy skarbowe na obszarze Królestwa, po rozwiązaniu omawianej instytucji, zostały podporządkowane Wydziałowi do Spraw Finansów Królestwa Polskiego przy Ministerstwie Finansów.

Źródła i literatura: Национальный Архив Республики Татарстана, zesp. 3, inw. 1, sygn. 12953; ДРКР, t. 66; „Радомския Губернска Ведомости”, 1867, nr 4; *Памятная Книжка Радомской Губернии на 1870 год*; H. Radziszewski, dz. cyt.; G. Smyk, *Korpus urzędników...*

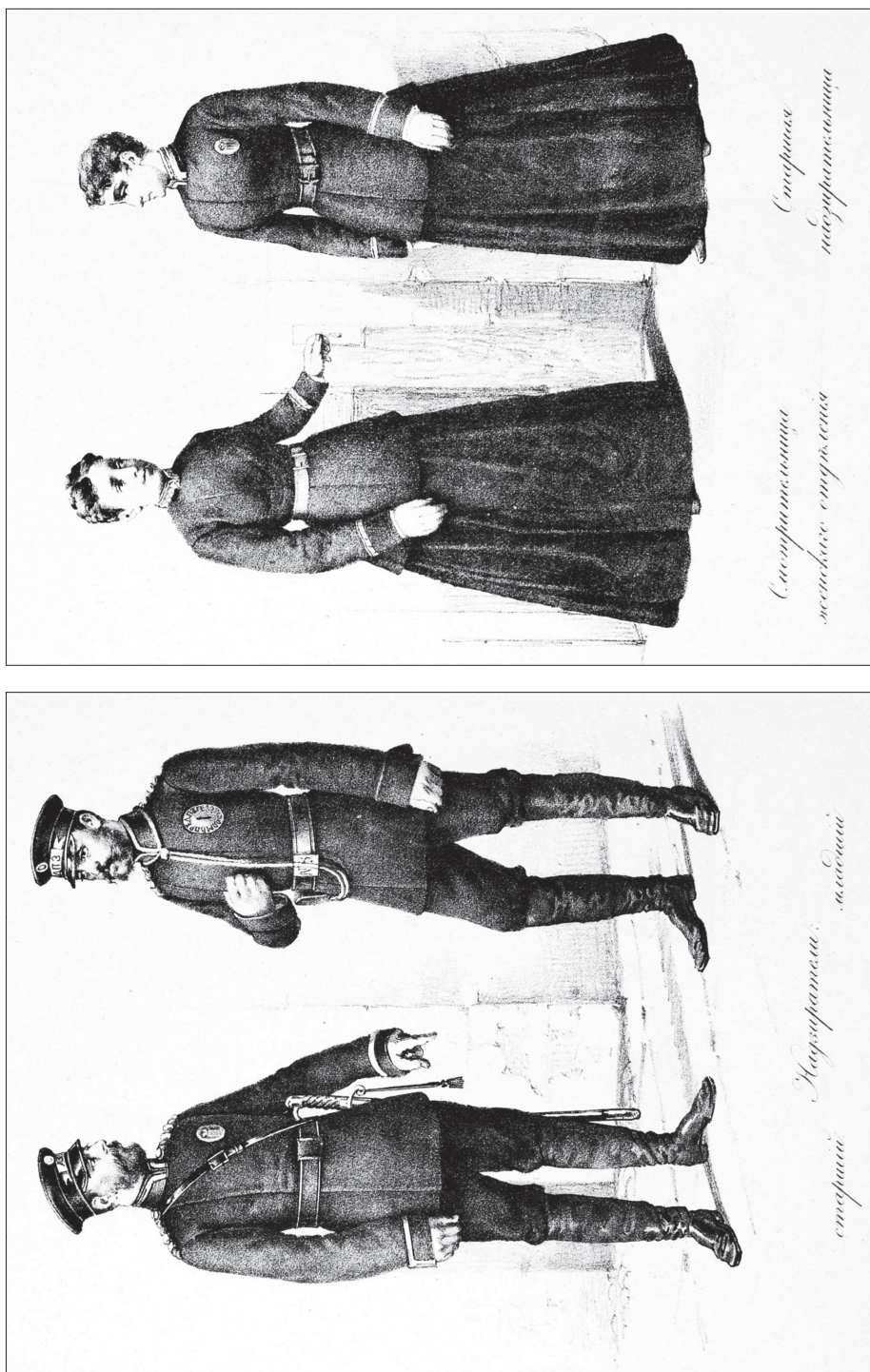
Więzienie (Тюрма)

Instytucja odpowiedzialna za wykonywanie kar odosobnienia, zapadłych w procesach sądowych. Na terenie Królestwa Polskiego, aż do początku lat 80. XIX w., funkcjonował polski model zarządu więziennictwem. Dopiero na podstawie ukazu z dnia 3/15 III 1882 r. zreformowano istniejące instytucje więzienne, wprowadzając zupełnie nową obsadę etatową. Przedstawiała się ona następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Ogółem
Główne Więzienie Karne w Warszawie				
Nadzorca	1	475	475	950
Pomocnik nadzorcy	1	300	300	600
Sekretarz	1	225	225	450
Pisarz	2	300	–	300
Lekarz	2	300	–	300
Felczer	2	200	–	200
Kapelan	1	325	–	325
Nauczyciel	1	300	–	300
Więzienie Śledcze w Warszawie				
Nadzorca	1	475	475	950
Pomocnik nadzorcy	1	300	300	600
Sekretarz	1	225	225	450
Pisarz	1	300	–	300
Lekarz	1	225	–	225
Felczer	1	180	–	180
Kapelan	1	300	–	300
Więzienie w Płocku				
Nadzorca	1	325	325	650
Pisarz	2	300	–	300
Lekarz	1	225	–	225
Felczer	1	150	–	150
Kapelan	1	125	–	125
Nauczyciel	1	150	–	150
Więzienie w Kielcach i Lublinie				
Nadzorca	1	325	325	650
Pisarz	1	300	–	300

Lekarz	1	225	–	225
Felczer	1	150	–	150
Kapelan	1	125	–	125
Nauczyciel	1	150	–	150
Więzienie w Kalwarii				
Nadzorca	1	325	325	650
Pisarz	1	300	–	300
Lekarz	1	300	–	300
Felczer	1	150	–	150
Kapelan	1	125	–	125
Więzienie w Kaliszu, Łomży, Piotrkowie, Radomiu i Siedlcach				
Nadzorca	1	325	325	650
Pisarz	1	300	–	300
Lekarz	1	225	–	225
Felczer	1	150	–	150
Kapelan	1	125	–	125
Więzienie w Sieradzu				
Nadzorca	1	275	275	550
Pisarz	1	250	–	250
Lekarz	1	225	–	225
Felczer	1	120	–	120
Kapelan	1	112,50	–	112,50
Więzienie w Brześciu Kujawskim, Łęczycy, Chęcinach, Pułtusku, Janowie Lubelskim, Sandomierzu i Białej				
Nadzorca	1	275	275	550
Pisarz	1	250	–	250
Lekarz	1	225	–	225
Felczer	1	120	–	120
Kapelan	1	100	–	100
Więzienie w Suwałkach				
Nadzorca	1	300	–	300

Więzieniami kierowali nadzorcy. W większych tego typu instytucjach występowała jeszcze funkcja pomocnika nadzorcy. Ponadto zatrudnieni byli urzędnicy zajmujący się działalnością kancelaryjną w osobach sekretarza (Warszawa) lub pisarza. W każdym więzieniu istniał również określony przydział strażników więziennych. Dzielili się oni na 3 klasy, rozróżniane przede wszystkim poprzez

Ryc. 15. Mundury służby więziennej. Źródło: PSZRI III, t. 5, 1885, nr 3210

wymiar otrzymywanego wynagrodzenia. Struktura wprowadzona w 1882 r. wyraźnie tworzyła w każdej guberni co najmniej dwa więzienia: jedno ulokowane w mieście gubernialnym, a drugie w jednym z miast powiatowych lub w innych dogodnych miejscach. Dnia 30 III/11 IV 1886 r. ukaz carski uzupełnił istniejącą strukturę więzień o kolejne dwie placówki w Łodzi (w miejsce aresztu sądowego) i Opatowie, które zaczęły działać już w drugiej połowie tegoż roku. Ponadto zwiększono liczbę strażników więziennych. Stan kadry przedstawiał się następująco:

Więzienie w Łodzi i Opatowie

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Ogół	
Nadzorca	1	475	475	950
Sekretarz	1	225	225	450
Lekarz	1	450	450	900
Felczer	1	300	–	300
Kapelan	1	300	–	300
Pisarz fabryki przywięziennej	1	300	–	300
Mistrz pracy	1	400	–	400

Na podstawie opinii Rady Państwowej z 15/27 VI 1887 r. przeprowadzono reformę więziennictwa w Królestwie Polskim z dniem 1/13 IX 1887 r. Administrację więzienną stanowili: naczelnicy więzień i ich pomocnicy; pomocnicy naczelników więzień lub nadzorczyńe kierujące oddziałami kobiecymi; urzędujący przy wymienionych władzach duchowni, diakoni i psalmiści; lekarze, felczerzy i felczerki. Ponadto funkcjonowała także straż więzienna składająca się ze: starszych i młodszych nadzorców więziennych; starszych i młodszych nadzorczyń do nadzoru nad więzieniami dla kobiet. Ustalanie etatów administracji więziennych i straży więziennej znalazło się w gestii naczelnika Głównego Zarządu Więziennego, zaś samo przyporządkowanie składu administracji w guberniach zależne było od gubernatora.

Nazwa etatu	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Ogółem
Naczelnik więzienia I kat.	750	750	1500
II kat.	600	600	1200
III kat.	500	500	1000
IV kat.	400	400	800
V kat.	300	300	600

VI kat.	200	200	400
Pomocnik naczelnika więzienia I kat.	400	400	800
II kat.	350	350	700
III kat.	300	300	600
IV kat.	250	250	500
V kat.	200	200	400

Po wprowadzeniu w 1887 r. nowych etatów w kolejnych latach doszło do niewielkich zmian w strukturze poszczególnych więzień. Instytucje te zostały ewakuowane w latach 1914–1915 z terenu Królestwa Polskiego w głąb Rosji. Uległy całkowitej likwidacji jesienią 1917 r.

Źródła i literatura: ГАРФ, zesp. 316, inw. 1, sygn. 2; ПСЗРИ, собрание III, t. 2, 1882, nr 709; t. 6, 1886, nr 3596; ЗР, t. 21, 1882; t. 34, 1887; СУиРП, 1882, poz. 345; 1887, poz. 1397; *Сборник циркуляров, изданных по Главному Тюремному Управлению в 1879–1910 гг.*, ч. 1–2, Санкт-Петербург 1911; A. Osoba, *Więzienie na Zamku Lubelskim w latach 1824–1915*, [w:] *Z dziejów więzienia w Lublinie*, pod red. T. Radzika, Lublin 2007; tenże, *Więzienie na Zamku Lubelskim w latach 1824–1915*, Lublin 2003, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej UMCS.

Wydział do Spraw Finansów Królestwa Polskiego (Отдел по Финансам Царства Польского)

Organ administracyjny utworzony w ramach Ministerstwa Finansów ukazem carskim z 22 IV/4 V 1866 r. Działał przy Ministerstwie Finansów w Petersburgu. Do jego zadań należało: prowadzenie korespondencji oraz administrowanie organami lokalnymi zarządu finansowego na obszarze Królestwa Polskiego; przygotowywanie budżetu Królestwa Polskiego; sprawy dotyczące obsługi długu Królestwa Polskiego. Wydziałowi do Spraw Królestwa Polskiego podlegały również wszystkie organy administracji finansowej mające charakter rosyjski, tworzone od 1867 r. Organ ten został zlikwidowany ukazem carskim z 28 XII 1884/9 I 1885 r., a jego kompetencje rozdzielone między różne działy (departamenty) Ministerstwa Finansów. W okresie niespełna 19 lat wydziałem kierowali N. Iwanow (1866–1881) i G. Żukowski (1881–1884). Urzędnicy zatrudnieni w tym organie byli wyłącznie narodowości rosyjskiej.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 387, inw. 26, sygn.: 1, 2545; zesp. 560, inw. 16, sygn. 278; ПСЗРИ, собрание II, t. 41, 1866, nr 43128 i nr 44011; t. 42, 1867, nr 44406; t. 44, 1869, nr 46900; собрание III, t. 4, 1884, nr 2635; H. Radziszewski, *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskim*, t. II (1831–1867), Warszawa 1908; A. Okolski, dz. cyt.

Wydział Kontroli Państwowej Dróg Kolejowych
(Отделение Государственной Контроли Железных Дорог)

Organ nadzorczo-kontrolny powołany do życia ukazem z 17/29 V 1888 r. Sprawował nadzór nad obrotami kolei państwowych. Do jego kompetencji należało sprawdzanie prawidłowości finansowej linii kolejowych będących własnością skarbu państwa. Kontroli dokonywali urzędnicy z Petersburga. W Królestwie Polskim swoją działalnością wydział objął Kolej Iwangozdsko-Dąbrowską. Ukazem z 27 V/8 VI 1891 r. zmieniono nazwę tego organu zwierzchniego na Departament Sprawozdań Dróg Kolejowych. W organie funkcjonowały następujące stanowiska:

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Ogółem
Kontroler generalny	4000	3000	7000
Pomocnik kontrolera generalnego	3000	2000	5000
Starszy rewizor	2000	800	2800
Młodszy rewizor	1200	600	1800
Pomocnik rewizora	800	400	1200
Pomocnik rewizora	600	400	1000
Pomocnik rewizora	600	200	800
Rachmistrz	400	200	600

Kompetencje tego organu zostały rozciągnięte na pozostałe linie kolejowe w chwili ich upaństwowienia. Instytucja działała do chwili ewakuacji Królestwa Polskiego w 1915 r.

Źródła i literatura: СУиРП, 1891, nr 70; ZP, t. 43, 1891.

Wydział Pocztowy
(Почтовые Отделения)

Organ administracji pocztowej niższego szczebla, działający na obszarze Królestwa Polskiego. Zajmował się odbiorem i dystrybucją różnego rodzaju korespondencji. Wydziały Pocztowe według danych z 1870 r. zostały zlokalizowane w: Biłgoraju, Błoniu, Brzezinach, Ciechanowie, Czyżewie, Dobrzyniu n/Wisłą, Garwolinie, Gończycach, Gostyninie, Górze Kalwarii, Grójcu, Iłży, Janowie Lubelskim, Jędrzejowie, Kałuszynie, Kolnie, Końskich, Kozienicach, Krośniewicach, Lubartowie, Łasku, Łukowie, Mazowiecku, Mszczonowie, Nieszawie, Olkusz, Opocznie, Ostrowie, Pińczowie, Płońsku, Praszce, Radzyminie, Radzynie Podlaskim, Rajgorodzie, Rypinie, Sejnach, Sierpcu, Sochaczewie, Sokołowie,

Staszowie, Stefankowicach, Stopnicy, Suchedniowie, Szczuczynie, Terespolu, Tomaszowie Lubelskim, Turku, Węgrowie, Wieruszowie, Władysławowie, Włodawie, Włoszczowie i Wilkowyszkach. Wydział pocztowy był organem z obsadą jednoosobową. Kierował nią i wykonywał wszystkie prace związane z przyjmowaniem i wydawaniem korespondencji tzw. sortujący. Otrzymywał on 250 rubli rocznego wynagrodzenia. Ponadto dostawał sturublowy dodatek na wydatki kancelaryjne, materiały pocztowe, oświetlenie i ogrzewanie. Organy te działały do 1885 r. Przez 15 lat liczba 54 wydziałów pocztowych uległa zmianie. Niektóre zostały podniesione do rangi powiatowych biur pocztowych, zaś inne ze względu na niewielką ilość korespondencji przemianowano na stacje pocztowe. Wyjątkiem na tle wydziałów pocztowych była tego typu instytucja umiejscowiona na Pradze – ówczesnym przedmieściu Warszawy. Jego obsada była dwuosobowa i przedstawiała się następująco:

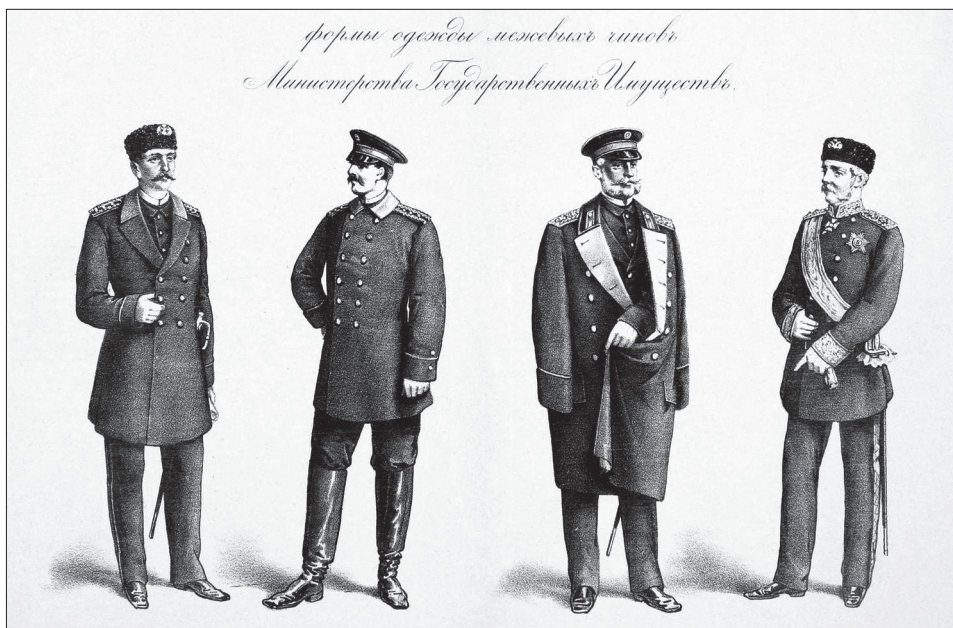
Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Ogółem
Recypient	1	485	485
Starszy recypient	1	250	250

Wydział ten powstał ze względu na konieczność usprawnienia działania systemu urzędów pocztowych w Warszawie i okolicach. Funkcjonował do 1885 r. Siedziby wydziałów pocztowych mieściły się w domach prywatnych, które były wynajmowane na podstawie umowy dzierżawy sporządzanej przed notariuszem. Na najem pomieszczeń wydawano od 100 do 150 rubli rocznie.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание II, т. 45, nr 49016; СУиПИ, 1885, poz. 1228; W. Grądkowski, *Pocztą Królestwa Kongresowego...*; tenże, *Pocztą w systemie...*; tenże, *Z badań nad...*; tenże, *Pocztą Królestwa Polskiego...*; *Памятная Книжка Радомской Губернии на 1870 год*; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1874 год*.

Zarząd Dóbr Państwowych
(Управление Государственных Имуществ);
Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych
(Управление Земледелия и Государственных Имуществ)

Okręgowe Zarządy Leśne zostały zamienione na Zarządy Dóbr Państwowych z dniem 1/13 I 1885 r. Przejęły one od izb skarbowych zarząd dobrami państwowymi. Był to organ administracji leśnej i rolnej drugiej instancji, podległy Ministerstwu Dóbr Państwowych (od 11/23 VI 1893 r. Ministerstwu Rolnictwa i Dóbr Państwowych, gdyż nazwa została zmieniona ukazem z 31 V/12 VI 1893 r.). Jego działania odnosiły się do całokształtu spraw dotyczących zarządu majątkami i lasami państwowymi na podległym obszarze. W zakresie

Ryc. 16. Mundury urzędników administracji dóbr państwowych. Źródło: PSZRI III, t. 4, 1884, nr 2186

administrowania lasami rządowymi organ ten posiadał następujące kompetencje: zarząd i nadzór nad działalnością podległych mu urzędów leśnych; sporządzanie planów gospodarczych dotyczących lasów; nadzorowanie spraw polowań; prowadzenie spraw pastwisk na terenach leśnych; sprawy gromadzenia ściółki leśnej; prowadzenie spraw spławu drewna; wyznaczanie kontyngentów na wyręb lasów; ustalanie taks na materiały leśne; ocenianie i doprowadzanie do zamiany serwitutów; wymierzanie wysokości kar za naruszenie ustawy leśnej; nadzorowanie gospodarki leśnej w majątkach donacyjnych (majoratach) i majątkach prywatnych. Prowadzenie działu administracji rolnej przejawiało się poprzez: przejmowanie na skarb państwa majątków prywatnych i kościelnych; prowadzenie nadzoru ogólnego nad wszystkimi majątkami skarbu państwa; czuwanie nad prawidłowością uzyskiwania dochodów z majątków państwowych oddanych w dzierżawę; dokonywanie opomiarowania majątków i dbanie o nienaruszalność granic majątków państwowych; wyrażanie zgody na dzierżawę majątków skarbowych; przydzielanie gruntów państwowych na potrzeby instytucji państwowych i społecznych; przekazywanie majątków państwowych osobom obdarowanym i prowadzenie nad nimi nadzoru; sprzedawanie i rzeczywiste przekazywanie gruntów państwowych chłopom; rewidowanie postanowień komisarzy do spraw włościńskich; wytaczanie i czynny udział w sprawach sądowych odnoszących się do majątków państwowych; zatwierdzanie preliminarzy budżetowych podległych im jednostek.

Na terytorium Królestwa Polskiego zorganizowano 3 zarządy dóbr państwowych, a mianowicie: w Suwałkach dla guberni łomżyńskiej i suwalskiej; w Radomiu dla guberni kieleckiej, lubelskiej, radomskiej i siedleckiej oraz w Piotrkowie dla guberni kaliskiej, piotrkowskiej, płockiej i warszawskiej. Do pierwszych niewielkich zmian doszło już w roku następnym. Zarząd Dóbr Państwowych guberni warszawskiej, kaliskiej, piotrkowskiej i płockiej został z dniem 1/13 X 1886 r. przeniesiony z Piotrkowa do Warszawy. Na czele Zarządu Dóbr Państwowych stał zarządzający. W obrębie zarządu funkcjonowały 2 wydziały: gospodarczy i leśny oraz kancelaria. Wydziałami kierowali naczelnicy. Szef wydziału leśnego nosił miano pomocnika zarządzającego. Wydział gospodarczy dzielił się na 2 referaty. Wydział leśny posiadał bardziej rozbudowaną strukturę. Dzielił się na 8 referatów: leśny, ochrony lasów, eksploatacji lasów, techniczny, sądowy, egzekucyjny, administracyjny i ogólny. Do spraw wymagających kolegiального rozpatrzenia powołano komplet składający się z: dyrektora, jego pomocnika i naczelnika wydziału gospodarczego. Referatami kierowali referenci. Ponadto do spraw rachunkowo-kasowych powołano samodzielny referat buchalteryjny. Instytucje te skupiły w swoich archiwach materiały odnoszące się do gospodarki dobrami rządowymi i lasami, powstałe od 1815 r. Stąd też znalazły się tu pewne części archiwów Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, zarządów gubernialnych, izb skarbowych oraz okręgowych urzędów leśnych. Zarządy Dóbr Państwowych otrzymały prawo dokonywania podziału leśnictw na objazdy i obejścia. Jako kryterium podziału przyjmowano wartość i wielkość powierzchni kompleksów leśnych na terenie danego leśnictwa. Posiadały również prawo: reorganizacji struktury leśnictw (likwidacja, tworzenie nowych); określania liczby funkcjonariuszy straży leśnej w leśnictwie stosownie do liczby objazdów i obejm; określania wysokości wynagrodzenia urzędników straży leśnej na podstawie zakresu wykonywanych obowiązków; określania nowych gruntów użytkowych w lasach; wydzierżawiania gruntów o charakterze rolnym występujących na obszarze lasów rządowych; zatwierdzania i zmieniania cen drewna martwego i leżącego; wykreślenia z ewidencji gruntów oddawanych w dzierżawę.

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyżywienie	Wynagrodzenie jednego urzędnika	Ogółem koszty z 3 zarządów dóbr państwowych
Zarządzający	3	2000	1000	3000	9000
Pomocnik zarządzającego (naczelnik wydziału leśnego)	3	1200	600	1800	5400
Naczelnik wydziału gospodarczego	3	900	300	1200	3600
Buchalter	3	700	200	900	2700

Pomocnik buchaltera	3	450	150	600	1800
Naczelnik sekcji (referent)	18	550	150	700	12600
Pomocnik naczelnika sekcji (pomocnik referenta)	18	400	100	500	9000
Egzekutor-archiwista	3	550	150	700	2100
Starszy rewizor leśny	3	1000	500	1500	4500
Młodszy rewizor leśny	6	900	300	1200	7200
Taksator w dziale leśnym	7	550	200	750	5250
Taksator w dziale gospodarczym	3	550	200	750	2250
Starszy geometra	3	600	200	800	2400
Topograf	6	450	150	600	3600
Urzędnik kancelaryjny	nieokreślona liczba etatów	do 300	–	do 300	10000

Struktura etatowa przetrwała do końca 1895 r. Z dniem 1/13 I 1896 r. ustalono nowy rozkład stanowisk na mocy ukazu z 25 grudnia 1895/5 I 1896 r. Przedstawiał się on następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Dodatek na wyżywienie	Dodatek na mieszkanie	Dodatek na wyjazdy służbowe	Ogółem
Zarządzający (Warszawa)	1	2000	1500	500	–	4000
Zarządzający (Radom, Suwałki)	2	2000	1000	500	–	3500
Pomocnik zarządzającego	3	1500	500	500	–	2500
Naczelnik wydziału gospodarczego	3	1000	500	300	–	1800
Referent-buchalter	4	700	300	–	–	1000
Referent	14	600	200	–	–	800
Pomocnik referenta	21	400	200	–	–	600
Urzędnik do szczególnych poruczeń	3	900	300	–	–	1200
Geodeta	3	600	200	–	–	800
Pomocnik geodety	3	450	150	–	–	600
Urzędnik kancelaryjny	nieokreślona liczba etatów	do 300	–	–	–	do 300

Najwyżej zatwierdzoną opinią Rady Państwowej z 26 II/9 III 1896 r., celem poprawy administrowania gruntami należącymi do państwa, wprowadzono stanowiska starszych i młodszych nadzorców. Podlegali oni Zarządowi Dóbr Państwowych. Do ich kompetencji należało: zarządzanie gruntami państwowymi, z których pobierane były opłaty dzierżawne; wycena takowych gruntów; pobieranie opłat dzierżawnych. Mogły być mianowane na te etaty osoby nieposiadające rang urzędniczych. Otrzymywały następujące wynagrodzenie: starsi nadzorcy – 1500 rubli (600 wynagrodzenia zasadniczego, 600 dodatku na wyżywienie i 300 dodatku na mieszkanie), młodszy nadzorcy – 1200 rubli (600 wynagrodzenia zasadniczego, 400 dodatku na wyżywienie i 200 dodatku na mieszkanie). Ponadto pracownicy otrzymywali 300 rubli na wyjazdy służbowe i 350 rubli na wydatki kancelaryjne.

Dnia 12/25 VI 1902 r. dokonano zmian w organizacji struktur terenowych podległych Ministerstwu Rolnictwa i Dóbr Państwowych. Dotychczasowe zarządy dóbr państwowych otrzymały miano Zarządów Rolnictwa i Dóbr Państwowych. Wprowadzono nowe nazewnictwo etatów z dniem 1/14 XII 1903 r.

Z chwilą powołania zarządów dóbr państwowych wszystkie funkcje decyzyjne zostały powierzone urzędnikom narodowości rosyjskiej. Polacy w pierwszej dekadzie zachowali niższe posady w kancelarii urzędu oraz w terenowej administracji leśnej. Organy te zostały latem 1915 r. ewakuowane w głąb Rosji. Uległy likwidacji na początku 1918 r.

Źródła i literatura: LVIA, zesp. 702, inw. 1, sygn.: 25, 59, 61, 66, 80, 82; APR, Zarząd Dóbr Państwowych, Wydział Leśny, Referat Administracyjny i Buchalteryjny, sygn. 322; ZP, t. 27, 1885; t. 32, 1886; t. 47, 1893; t. 53, 1896; СУиРП, 1885, nr 6; 1886, nr 100, poz. 2185; 1893, nr 79, poz. 657; 1896, nr 9, poz. 65; nr 32, poz. 413; nr 43, poz. 563; „Известия Министерства Земледелия и Государственных Имуществ”, 1899, nr 5; H. Kisiel, *akta Zarządu Dóbr Państwowych w Radomiu*, „Archeion”, t. 36, 1962; też, *Zarząd Dóbr Państwowych, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu. Przyczynek źródłowy do dziejów małych miast guberni radomskiej*, [w:] *Społeczności małomiasteczkowe w regionie świętokrzyskim (XIX–XX w.). Pamięci Stanisława Marcinkowskiego w dziesiątą rocznicę śmierci*, pod red. R. Kołodziejczyka i M. B. Markowskiego, Kielce 1999.

Zarząd Księstwa Łowickiego (Управление Ловичского Княжества)

Organ zarządzający dobrami, które 22 VI (4 VII) 1820 r. zostały подарowane włk. ks. Konstantemu. Od 8 (20) lipca tego roku do własności została dopuszczona także jego żona Joanna z Grudzińskich, która otrzymała tytuł księżnej łowickiej. Po ich śmierci dobra łowickie, postanowieniem Rady Administracyjnej z 22 IX (2 X) 1838 r., przeszły w posiadanie Mikołaja I i stały się dobrami stołowymi imperatorów rosyjskich. Zostały więc oddane w zarząd Ministerstwa

Dworu Cesarskiego w Petersburgu. Ukazem z dnia 27 VI (9 VII) 1822 r. określono granice księstwa. Do tych dóbr należał również folwark i grunty po dawnym zamku łowickim, niektóre grunty pod Łowiczem, a w Skierniewicach pałac, ogród i folwark. Bezpośrednie administrowanie powierzono Zarządowi, który mieścił się w byłym pałacu arcybiskupim w Łyszkowicach. W 1869 r. urząd ten składał się z następujących etatów: zarządzający księstwem (administrator), pomocnik zarządzającego, referent działu rachunkowego (kontroler), sekretarz, tłumacz, archiwista-dziennikarz, lekarz, aptekarz, kasjer, starszy leśniczy, intendent pałacu skierniewickiego, rządca pałacu skierniewickiego. W skład dóbr księstwa wchodziły rozległe i dobrze utrzymane lasy oraz zwierzyniec i bażanciarnia. Rola owych dóbr rosła, ponieważ do 1874 r. służbę leśną rozbudowano o sekwestratora leśnego i czterech młodszych leśniczych, znikli jednak z etatów aptekarz i tłumacz. 31 grudnia 1871 r. (st.st.) pałac skierniewicki przekazano w dożywotnie użytkowanie gen.-marsz. ks. Barjatinskiemu (zm. w 1879 r.). Następnie pałac był siedzibą zarządu księstwa. Potem (do 1894 r.) jeszcze bardziej podkreślono znaczenie zarządu lasami, wydzielając Dział Leśny, w składzie: leśniczy komisarz, jego pomocnik, referent i sekretarz, oraz Leśnictwo Skierniewickie ze starszym leśniczym, trzema-czterema młodszymi (w bażanciarni i leśniczówkach: Strzelna, Stawki, Ruda) i kancelistą podleśniczym. Po 1904 r. połączono kasy Zarządu Pałaców Cesarskich i Zarządu Księstwa Łowickiego. W 1913 r. w Zarządzie funkcjonowały następujące etaty: zarządzający, pomocnik zarządzającego, urzędnik do specjalnych poruczeń, dwóch referentów, pomocnik referenta, buchalter, zarządzający daninami z nieruchomości oddanych warendę (obrocznymi), architekt, pomocnik architekta, nadzorca budynków pałacu skierniewickiego, registrator-archiwista oraz czterech urzędników. Nadal wyodrębniano Dział Leśny (starszy leśniczy, referent i jego pomocnik) oraz Leśnictwo Skierniewickie z leśniczym, pisarzem, młodszymi leśniczymi (w bażanciarni, leśniczówkach Strzelna i Ruda oraz osadzie Iłów) i zarządzającym skierniewickim zwierzyniecem.

Źródła: GARF, zesp. P1041 inw. 2 sygn. 39; RGIA, zesp. 1261, inw. 1, sygn. 1–13; DPKP, t. VII, s. 52; DPKP, t. VII, s. 56; DPKP, t. VII, s. 391; *Pamjatnyje kniżki warszawskoj gubernii* na 1874, 1889, 1894, 1898, 1911, 1913 god; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. V, s. 759–760.

Zarząd Nadwiślańskiej Drogi Żelaznej (Управление Привислянкой Железной Дороги)

Na mocy ukazu z 30 V/11 VI 1897 r., zatwierdzającego uchwałę Komitetu Ministrów i Departamentu Ekonomii Rady Państwowej, dokonano z dniem 1/13 VII 1897 r. przejęcia na skarb państwa Kolei Nadwiślańskiej. Odkonano się

to na podstawie prawa z 20 V/1 VI 1892 r., stanowiącego o likwidacji towarzystw dróg kolejowych w wyniku ich wykupu przez państwo. Towarzystwo Kolei Nadwiślańskiej z dniem przejęcia tego szlaku komunikacyjnego przez państwo uległo rozwiązaniu. Z dniem 1/13 I 1898 r. zarząd Kolei Nadwiślańskiej został rozciągnięty na Kolej Warszawsko-Terespolską oraz budującą się Kolej Łukowsko-Lubelską. Zarządem kierował naczelnik z rangą rzeczywistego radcy stanu lub generała-majora. Ponadto funkcjonował etat pomocnika naczelnika (dyrektora). Przy zarządzie działała kancelaria. W jej obrębie istniały następujące stanowiska: kierownika kancelarii, 3 referentów, 6 pomocników referenta oraz bliżej nieokreślona liczba urzędników kancelaryjnych (pisarzy). Zarząd dzielił się na wydziały kierowane przez naczelników: służby linii, służby taboru i trakcji (jego naczelnik był zarazem drugim pomocnikiem naczelnika zarządu), służby ruchu, służb medycznych, techniczny, handlowy i prawny. Każdy z szefów wydziałów posiadał swoich pomocników. Ponadto istniał dział rachunkowy kierowany przez centralnego rachmistrza. Naczelnik administrował koleją poprzez podległe mu wszystkie służby działające na Kolei Nadwiślańskiej. Był on odpowiedzialny za: trwałość i prawidłowość jej stanu technicznego oraz prowadzonych na niej prac; dobry stan dróg; bezpieczeństwo i ciągłość ruchu odbywającego się na tej linii kolejowej. Przepisy zobowiązywało go do: ustanawiania porządku na Kolei Nadwiślańskiej i sprawowania nadzoru nad jego przestrzeganiem; przekazywania podwładnym mu osobom należytych instrukcji w zakresie technicznym i administracyjnym; kierowania czynnościami wszystkich służb działających na Kolei Nadwiślańskiej; zajmowania się zaopatrzeniem kolei w niezbędne materiały oraz dostateczną liczbę personelu; doskonalenia stanu tej kolei. Nadzór nad poszczególnymi działami administracji sprawowany był, jak już wspomniano, poprzez naczelników. Szef służby linii był zobowiązany do: czuwania nad ogólnym stanem i należyтым zabezpieczeniem linii i urządzeń; nadzorowania, zawiadywania i rozporządzania urzędnikami pełniącymi służbę; nadzorowania remontów przeprowadzanych na linii kolejowej; kierowania układaniem projektów budżetów i sprawozdań odnoszących się do służby linii. Nadzór w terenie sprawował przez naczelników oddziałów linii (dystansów), czyli odcinków na które podzielono Kolej Nadwiślańską. Naczelnik służby taboru i trakcji zajmował się: dbaniem o ogólny dobry stan taboru kolejowego; nadzorem nad stanem taboru oraz służby trakcji pociągów; zawiadywaniem i rozporządzaniem personelem podległej mu służby; układaniem budżetów i sprawozdań z działalności służby taboru i trakcji itd. Naczelnika wydziału służby ruchu zobligowano do: starania się aby stacje kolejowe, pociągi, ilość, rodzaj i podział taboru kolejowego odpowiadały założonym warunkom działania, to samo dotyczyło podległych mu urzędników; czuwania nad prawidłowym ruchem pociągów; zawiadywania i rozporządzania personelem na wszystkich odcinkach Kolei Nadwiślańskiej; rozdzielania zajęć

między urzędnikami; wykonywania wszystkich przepisów, ustaw i rozporządzeń wydawanych przez zarząd Kolei Nadwiślańskiej. Naczelnik Kolei Nadwiślańskiej podlegał Ministrowi Dróg Komunikacyjnych. Wszyscy szefowie tej linii kolejowej byli urzędnikami narodowości rosyjskiej (August Kajanus, Aleksander Gesket). Organ ten został po wybuchu I wojny światowej podporządkowany władzom wojskowym, a latem 1915 r. przeniesiony w głąb Rosji.

Źródła i literatura: APW, Nadwiślańskie Drogi Skarbowe, sygn. 236; ZP, t. 55, 1897; t. 56, 1897; СУиП, 1897, nr 67, poz. 857; nr 80, poz. 996; nr 91, poz. 1203; nr 127, poz. 1812; 1898, nr 41, poz. 596; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1899 год*; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1911 год*; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1913 год*.

Zarząd Okręgu Celnego (Управление Таможенного Округа)

Organ administracji finansowej powołany na terenie Królestwa Polskiego ukazem z 5/17 XI 1850 r. Z dniem 1/13 I 1851 r. została zlikwidowana polska administracja celna. W jej miejsce zorganizowano 3 okręgi celne: Wierbołowski (kontrola granicy od ujścia Niemna do Prus do ujścia Warty do Prus), Kaliski (od ujścia Warty do Prus do posterunku Niwka do początków granicy z Austrią) i Zawichojski (od posterunku Niwka do granicy z gubernią wołyńską). Okręgami miał kierować zarząd składający się z naczelnika okręgu, 2 urzędników do szczególnych poruczeń, sekretarza (kierujący kancelarią) oraz 2 etatowych urzędników kancelaryjnych. Zarząd w osobie naczelnika kierował wszystkimi terenowymi organami administracji celnej: komorami, przykomórkami i celnymi punktami przejściowymi oraz strukturami straży granicznej (brygady, kompanie, oddziały) sprawującej bezpośredni nadzór nad pasem przygranicznym. Podlegali oni władzy Wydziału Celnego Kancelarii Namiestnika Królestwa Polskiego (do 1864 r.) i Dyrektorowi Departamentu Handlu Zewnętrznego Ministerstwa Finansów. Naczelnicy okręgu byli zobowiązani do: kierowania wyżej wymienionymi organami; czuwania nad starannym wykonywaniem obowiązków przez podległych urzędników oraz przestrzegania przez pracowników administracji postanowień ustawy celnej; ponoszenia odpowiedzialności za zorganizowanie odpowiedniego dozoru na granicy, by nie dopuścić do prób przemytu kontrabandy; sporządzania sprawozdań o zatrzymanej kontrabandzie i nielegalnym ruchu granicznym; czuwania nad stanem infrastruktury administracji celnej i straży granicznej; sporządzania planów i kosztorysów budowy oraz remontu budynków należących do resortu celnego itd. Nadzór nad podległymi mu urzędami naczelnik okręgu sprawował poprzez urzędników do szczególnych poruczeń. Dokonywali oni najczęściej inspekcji struktur straży granicznej, komór

i przykomórków celnych. Obsada zarządów celnych w latach 1851–1883 przedstawiała się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Dodatek na wyżywienie	Dodatek mieszkaniowy	Dodatek na wyjazdy	Ogółem
Naczelnik okręgu	1	1500	1500	400	600	4000
Urzędnik do poruczeń	2	600	600	300	250	1750
Sekretarz	1	350	350	150	–	850
Urzędnik kancelaryjny	nieokreślona liczba etatów	do 150	–	–	–	do 150

Sprawy dotyczące administrowania strażą graniczną znajdowały się w gestii naczelników okręgów celnych (do momentu powstania zarządu Samodzielnego Korpusu Straży Granicznej po ogłoszeniu ukazu z dnia 15/27 X 1893 r.). Siedziby zarządów okręgów celnych zostały zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie granicy państwa w: Kaliszu, Wierzbołowie i Zawichoście. Tak zorganizowana struktura przetrwała do końca 1866 r. Z dniem 1/13 I 1867 r. administrację celną w Królestwie Polskim podporządkowano 4 zarządom okręgowym. Utworzono Aleksandrowski Okręg Celny (siedziba w Aleksandrowie Przygranicznym, obecnie Aleksandrowie Kujawskim). Zarządy sprawowały nadzór nad następującymi częściami pasa przygranicznego: Wierzbołowski – od ujścia Niemna do Prus do styku granicy państwowej z gubernią płocką i łomżyńską; Aleksandrowski – od granicy guberni płockiej do ujścia Warty do Prus; Kaliski – od ujścia Warty do Prus do miejscowości Szyce; Zawichojski – od miejscowości Szyce do granicy guberni wołyńskiej. Reforma struktur administracji celnej po dojściu do władzy Aleksandra III wpłynęła na kolejne przemiany urzędów podległych Departamentowi Opłat Celnych (od 1864 r.). Na podstawie opinii Rady Państwowej z 8/20 II 1883 r. doszło do reorganizacji struktury okręgów celnych. Likwidacji uległ Aleksandrowski i Zawichojski Okręg Celny. Teren Królestwa Polskiego znalazł się w jurysdykcji zarządów: Wierzbołowskiego Okręgu Celnego (w granicach dawnych okręgów celnych Wierzbołowskiego i Taurogeńskiego), Kaliskiego Okręgu Celnego (dawnych okręgów celnych Aleksandrowskiego i Kaliskiego) oraz Radziwiłłowskiego Okręgu Celnego (dawnych okręgów celnych Zawichojskiego i Radziwiłłowskiego). Siedziby zarządów okręgów celnych umieszczono odpowiednio: Wierzbołowskiego – w miasteczku Aleksota w guberni suwalskiej; Kaliskiego – we Włocławku w guberni warszawskiej i Radziwiłłowskiego – w Radziwiłłowie w guberni wołyńskiej. W 1883 r. doszło do zmian granic okręgów

celnych. Dopiero w czerwcu 1885 r. określono granicę Kaliskiego Okręgu Celnego – od stacji celnej Sienno (posterunku granicznego) powiatu mławskiego do stacji celnej Sierosławice w powiecie miechowskim. W wyniku zmiany granic spod jurysdykcji Radziwiłłowskiego Okręgu Celnego wydzielono komory III kl. w Michałowicach i Igołomi oraz roгатki celne w Baranie i Sierosławicach. Dnia 23 V/4 VI 1896 r. decyzją Rady Państwowej doszło do poważnych przekształceń w strukturze okręgów celnych na obszarze Królestwa Polskiego. Terytorium to znalazło się pod jurysdykcją czterech zarządów okręgów celnych: Wileńskiego (od granicy guberni kowieńskiej do przykomórka celnego w Raczkach w guberni suwalskiej włącznie), Warszawskiego (od przykomórka celnego w Raczkach do komory celnej w Szczypiornie w guberni kaliskiej), Radomskiego (od komory celnej w Szczypiornie do komory celnej w Tomaszowie Lubelskim włącznie) i Radziwiłłowskiego (od komory celnej w Tomaszowie Lubelskim do granicy z gubernią wołyńską). Na mocy rozporządzenia Ministra Finansów z 24 IX/6 X 1897 r. dokonano drobnej korekty. Celny punkt komunikacyjny w Podbełżcu został podporządkowany jurysdykcji naczelnika Radomskiego Okręgu Celnego (stworzono tam także etat urzędnika do szczególnych poruczeń). Obsada personalna etatów w zarządach okręgów celnych została zrusyfikowana, już w 1851 r. osoby narodowości polskiej dopuszczano jedynie do zajmowania posad urzędników kancelaryjnych. Taka tendencja utrzymała się do 1912 r. Ukształtowana w 1896 r. struktura przetrwała kilkanaście lat. Dnia 14/27 VI 1910 r. car Mikołaj II podpisał ukaz, na mocy którego z dniem 1/14 VII 1910 r. likwidacji uległ Radziwiłłowski Okręg Celny, zaś Radomski Okręg Celny został przekształcony w Południowo-Zachodni Okręg Celny. Ustalono następujący zakres działania okręgów celnych na interesującym nas obszarze: Wileński Okręg Celny (siedziba w Wilnie) – granica lądowa od komory celnej w Połędzie do przykomórka celnego w Dąbrowie włącznie; Warszawski Okręg Celny (siedziba w Warszawie) – od przykomórka celnego w Dąbrowie do zbiegu granicy Rosji, Niemiec i Austro-Węgier; Południowo-Zachodni Okręg Celny (siedziba w Radziwiłłowie) – odcinek granicy Rosji z Austro-Węgrami. Ustalony stan przetrwał niecałe dwa lata. Ukazem z 28 V/10 VI 1912 r. powołano Zarządy Rewirowych Inspektorów Celnych.

Źródła i literatura: ГАРФ, zesp. 1247, inw. 1., sygn.: 1, 3; zesp. 1508, inw. 1, sygn.: 1, 4, 10; РГВИА, zesp. 14779, inw. 1, sygn. 10; РГИА, zesp. 21, inw. 2, sygn. 2022; zesp. 560, inw. 38, sygn. 812; ДАОО, zesp. 201, inw. 2, sygn.: 1–8; LVIA, zesp. 551, inw. 1, sygn.: 1, 2; zesp. 1009, inw. 7, sygn. 118; inw. 8, sygn. 882; КАА, zesp. I-49, inw. 1, sygn. 4244; АРКоS, Akta notariusza Witosława Chrzanowskiego, sygn. 111, akt notarialny nr 677 i 679 z 1892 r.; Hipoteka Sandomierska, sygn. 113; APR, Rząd Gubernialny Radomski I, sygn. 6650; АРТоW, Zarząd Powiatowy Włocławski, sygn. 29; ПСЗРИ, собрание II, t. 25, 1850, nr 24594; t. 41, 1866, nr 43930; собрание III, t. 16, 1896, nr 12989; ZP, t. 23, 1883; t. 28, 1885; t. 53, 1896; t. 56, 1897; СУиРП, 1883, nr 25, nr 26, nr 59; 1885, nr 63, poz. 1224; 1896, nr 76, poz. 832; 1897, nr 107, poz. 1475; 1912, nr 103, poz.

865; УПРМФ, 1896, nr 25; 1910, nr 27, nr 31; *Ustawa celna dla Królestwa Polskiego; Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 1-го Апреля 1905 года; Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 25 Мая 1907 года; Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 20 Мая 1906 года; Памятная Книжка Радомской Губернии на 1870 год; „Радомския Губернския Ведомости”, 1871, nr 26; E. В. Сапилов, *Государственные доходы, расходы, налоги вдреволюционной России (1898–1914 гг.)*, Moskwa 2001; K. Лятавец, *Таможенные учреждения...*; *tenże, Место таможенных...*; *tenże, Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914*, Lublin 2014; *tenże, Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889–1914*, Sandomierz 2010; K. И. Бокков, *Структура таможенных органов России во второй половине XIX-начале XX веков*, „История государства и права”, 2012, nr 22, s. 27–34.*

Zarząd Okręgu Dróg Komunikacyjnych (Управление Округа Путей Сообщения)

Na mocy ukazu z 5/17 XII 1846 r. na obszarze Królestwa Polskiego utworzono XIII Okręg Dróg Komunikacyjnych. W zakresie kompetencji tego organu znalazły się: zarząd nad drogami publicznymi na terenie Królestwa Polskiego; nadzór nad komunikacją prowadzoną drogami wodnymi; nadzór i inspekcja linii kolejowych; sprawowanie nadzoru nad wznoszonymi budynkami należącymi do państwa itd.

Wszystkie kwestie związane z mianowaniem i zwalnianiem urzędników, wyznaczaniem i prowadzeniem prac jak i dysponowanie sumami finansowymi i sprawozdawczość były całkowicie uzależnione od Namiestnika Królestwa Polskiego. W sprawach wymagających zatwierdzenia przez władze centralne w Petersburgu namiestnik był zobligowany do informowania i uzyskania akceptacji Głównozarządzającego Drogami Komunikacyjnymi i Budynkami Publicznymi. Zarząd XIII Okręgu Dróg Komunikacyjnych był zobowiązany do przedstawiania miesięcznych raportów z działalności podległych mu urzędników i rocznych sprawozdań z działalności całego okręgu. Wszystkie drogi lądowe i wodne zostały objęte nadzorem administracyjnym. Okręgiem Komunikacyjnym kierował naczelnik w randze generała-lejtnanta lub generała-majora. Władzę sprawował poprzez swojego pomocnika (w randze generała-majora lub pułkownika) oraz osoby (naczelnik administracji i sprawozdawczości sprawujący nadzór nad wydziałem gospodarczym i rachunkowym, inspektorzy) z tzw. urzędu ogólnego (общого присутствия). Zarząd okręgu dzielił się na kancelarię, 3 wydziały: architektoniczny, gospodarczy i rachunkowy oraz kreślarnię. Naczelnikowi okręgu komunikacyjnego podlegało: 8 inżynierów gubernialnych oraz 25 inżynierów powiatowych. Administrację terenową podporządkowaną zarządowi okręgu

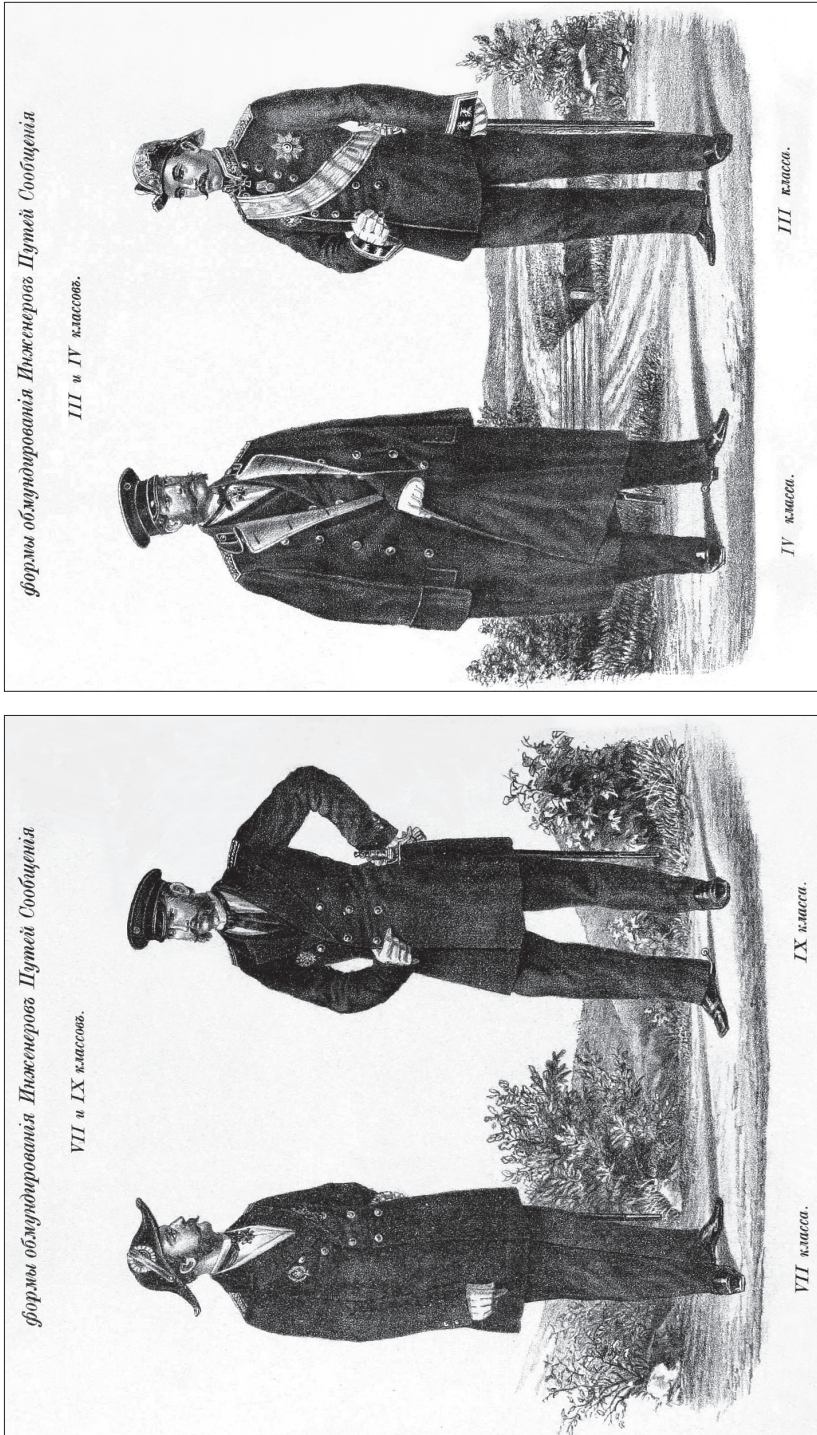

Рис. 17. Mundury inżynierów komunikacji. Źródło: PSZRI II, t. 51, cz. 3, 1876, nr 55456

stanowili: naczelnicy wydziałów, naczelnicy dystansów drogowych i wodnych oraz służba inżynierska, drogowa i wodna. Utworzono 5 wydziałów dróg (I – z siedzibą w Augustowie; II, IV i V – w Warszawie; III – w Radomiu), które z kolei dzieliły się na dystanse. Wydziały dzieliły się na następujące dystanse: wydział I: dystans nr 1 – 91 wiorst szosy kowieńskiej od Zegrza do Rydzewa oraz 28 wiorst szosy białostockiej od twierdzy Nowogiejewsk do Serocka; dystans nr 2 – 164 wiorst szosy kowieńskiej od Rydzewa do Szypliszek; dystans nr 3 – 93,75 wiorst szosy kowieńskiej od Szypliszek do Aleksoty wraz z mostem na Niemnie pod Kownem oraz 39,4 wiorst drogi królewieckiej od Mariampola do Szypliszek; dystans nr 4 – 140,5 wiorst szosy białostockiej od Wierzbicy do Złotorii; dystans nr 5 – 98,2 wiorst Kanału Augustowskiego od rzeki Bóbr do rzeki Netty; wydział II: dystans nr 1 – 26 wiorst szosy zakroczymskiej od Warszawy do Kazunia, 48 wiorst szosy nowoaleksandryjskiej od Warszawy do Mniszewa, 62 wiorst szosy krakowskiej od Warszawy do Białobrzegów, 31 wiorst szosy kaliskiej od Warszawy do Bieniewa, 11,25 wiorst dróg w okolicach Warszawy; dystans nr 2 – 95 wiorst szosy kaliskiej od Bieniewa do Krośniewic, 60 wiorst szosy fabrycznej od Łowicza do Łodzi; dystans nr 3 – 105 wiorst szosy kaliskiej od Krośniewic do Szczypiorna, 51,5 wiorst szosy poznańskiej od Kościelca do Słupcy; dystans nr 4 – 102,2 wiorst szosy fabrycznej od Łodzi do Kalisza; III wydział: dystans nr 1 – 70,66 wiorst szosy krakowskiej od Białobrzegów do Bzina, 51,75 wiorst szosy lubelsko-radomskiej od Radomia do Góry Puławskiej; dystans nr 2 – 32 wiorst szosy krakowskiej od Bzina do Kielc, 88 wiorst szosy zawodzkiej od Bzina do Zawichostu; dystans nr 3 – 102 wiorst szosy krakowskiej od Kielc do Michałowic, 34,25 wiorst szosy zawodzkiej od Kielc do Sielpi, 33,75 wiorst szosy zawodzkiej od Olkusza Niwki; dystans nr 4 – 174 wiorst rzeki Wisły od Krakowa do Zawichostu; dystans nr 5 – 157 wiorst rzeki Wisły od Zawichostu do ujścia Pilicy do Wisły; IV wydział: dystans nr 1 – 25 wiorst szosy kowieńskiej od Pragi do Zegrza, 15,5 wiorst szosy nowogiejewskiej od Jabłonny do twierdzy Nowogiejewsk, 19,2 wiorst szosy radzyńskiej od Pragi do Radzymina, 65 wiorst szosy brzeskiej od Pragi do Mingosa, 28,33 wiorst szosy uściłuskiej od Miłosnej do Lubicza; dystans nr 2 – 113,25 wiorst szosy brzeskiej od Mingosa do Terespolu; dystans nr 3 – 128,25 wiorst szosy uściłuskiej od Lubicza do Piask, 8,75 wiorst szosy iwangorodzkiej od Moszczaneki do twierdzy Iwangorod, 15,5 wiorst szosy lubelsko-radomskiej od Kurowa do Nowej Aleksandrii; dystans nr 4 – 71 wiorst szosy uściłuskiej od Piask do Raciborowic, 96,2 wiorst szosy zamojskiej od Piaskowa do Jeziorny; dystans nr 5 stanowiła rzeka Wisła od ujścia rzeki Pilicy do ujścia rzeki Narew, który objął swoim zasięgiem działania jedynie miasto Warszawa; V wydział obejmował wszystkie drogi znajdujące się na obszarze miasta Warszawy. Na obszarze XIII Okręgu Komunikacyjnego istniały od 1846 r. następujące stanowiska:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyjazd służbowy	Ogółem
Naczelnik okręgu	1	5250	375	5625
Pomocnik naczelnika okręgu	1	3000	–	3000
Naczelnik administracji i sprawozdawczości	1	1500	–	1500
Inspektor	5	1200	600	1800
Kancelaria				
Kierownik kancelarii	1	1050	–	1050
Pomocnik kierownika kancelarii z wyższym wynagrodzeniem	1	375	–	375
Pomocnik kierownika kancelarii z niższym wynagrodzeniem	1	350	–	350
Radca prawny	1	450	–	450
Tłumacz języka rosyjskiego	1	600	–	600
Tłumacz języka rosyjskiego	1	450	–	450
Archiwista	1	600	–	600
Dziennikarz	1	300	–	300
Ekspedytor	1	300	–	300
Pisarz I klasy	2	270	–	270
Pisarz II klasy	2	225	–	225
Pisarza III klasy	2	180	–	180
Wydział Architektoniczny				
Naczelnik wydziału	1	1200	–	1200
Referent	4	900	–	900
Pomocnik referenta	2	600	–	600
Wydział Gospodarczy				
Naczelnik wydziału	1	900	–	900
Referent	4	600	–	600
Pomocnik referenta	1	450	–	450
Pomocnik referenta	1	420	–	420
Pomocnik referenta	1	300	–	300
Wydział Rachunkowy				
Naczelnik wydziału	1	1050	–	1050
Referent	1	750	–	750
Buchalter	2	600	–	600
Pomocnik referenta	1	450	–	450

Pomocnik buchaltera	1	435	–	435
Kreślarnia				
Naczelnik kreślarni	1	750	–	750
Kreślarz-litograf	2	300	–	300
Konduktor I klasy	1	180	–	180
Konduktor II klasy	1	150	–	150
Konduktor III klasy	1	120	–	120
Konduktor IV klasy	1	90	–	90
Pieczeńtarz w litografii	1	180	–	180
Nadzorca domów	1	180	–	180
Sadownik	1	90	90	180
Kurier	2	150	–	150
Stróż	5	108	–	108
Stróż	1	90	–	90
Struktury terenowe zarządu XIII Okręgu Komunikacyjnego				
Naczelnik wydziału	4	750	600	1350
Naczelnik dystansu drogowego	2	675	225	900
Naczelnik dystansu drogowego	1	600	225	825
Naczelnik dystansu drogowego	4	525	225	750
Naczelnik dystansu drogowego	2	450	225	675
Naczelnik dystansu drogowego	6	375	225	600
Konduktor drogowy I klasy	1	375	75	450
Konduktor drogowy I klasy	1	270	45	315
Konduktor drogowy I klasy	1	255	45	300
Konduktor drogowy I klasy	5	240	45	285
Konduktor drogowy II klasy	62	195	45	240
Dróżnik	663	54–90	–	54–90
Naczelnik dystansu rzeki Wisły	1	720	150	870
Naczelnik dystansu rzeki Wisły	2	600	150	750
Naczelnik dystansu rzeki Wisły	1	450	150	600
Pomocnik naczelnika dystansu rzeki Wisły	5	300	75	375
Pomocnik naczelnika dystansu rzeki Wisły	1	225	45	270
Mistrz prac przy faszynie	1	270	–	270
Mistrz prac przy faszynie	2	150	–	150

Dozorca	2	225	–	225
Dozorca	7	180		180
Dozorca	2	150		150
Naczelnik dystansu Kanału Augustowskiego	1	600	150	750
Pomocnik naczelnika dystansu Kanału Augustowskiego	1	270	45	315
Kancelista	1	216	–	216
Mistrz robót technicznych	1	165	–	165
Dozorca służby	1	150	15	165
Dozorcy służby	10	135	–	135
Dozorca służby	1	90	–	90
Stróż przy służbie	21	54	–	54
Stróż przy kancelarii	1	54	–	54
Konduktor mostu kowieńskiego na Niemnie	1	180	–	180
Mistrz techniczny mostu kowieńskiego	1	180	–	180
Przewoźnik mostu kowieńskiego	7	90	–	90
Pisarz mostu na Wiśle w Płocku	1	270	–	270
Pisarz magazynu przy moście na Wiśle w Płocku	1	270	–	270
Mistrz mostu na Wiśle w Płocku	1	225	–	225
Barkarz	1	150	–	150
Barkarz	6	120	–	120
Cieśla mostowy	1	90	–	90
Stróż mostowy	6	90	–	90
Służba inżynierska w guberniach				
Inżynier gubernialny	7	750	225	975
Inżynier gubernialny	1	600	225	825
Inżynier powiatowy	25	300	225	525
Służba inżynierska miasta Warszawy				
Naczelnik V wydziału (inżynier miasta Warszawy)	1	750	300	1050
Pomocnik inżyniera miasta Warszawy	1	450	–	450
Pomocnik inżyniera miasta Warszawy	1	360	–	360
Konduktor	1	225	–	225

Buchalter	1	270	–	270
Pomocnik buchaltera	1	180	–	180
Sekretarz	1	300	–	300
Pisarz	1	180	–	180
Dozorca mostowy	1	375	–	375
Mistrz mostowy	1	270	–	270
Podmistrz mostowy	1	180	–	180
Barkarz	1	180	–	180
Barkarz	7	135	–	135
Przewoźnik	8	90	–	90
Nadrzemieślnik	1	135	–	135
Dróżnik	16	90	–	90
Podmistrz mostowy	1	162	–	162
Mostowy	4	135	–	135
Obsługujący kafar	2	108	–	108
Robotnik	4	54	–	54

Przedstawiony powyżej stan był tymczasowy, przetrwał jednak do 20 XII 1852/1 I 1853 r. W dniu 23 V/4 VI 1852 r. car Mikołaj I podpisał ukaz wprowadzający stały skład etatowy zarządu XIII Okręgu Dróg Komunikacyjnych. Zmiany te odzwierciedliły się poprzez likwidację niektórych stanowisk (urzędnicy je zajmujący zostali potraktowani jako znajdujący się poza etatem), podwyższenie lub obniżenie wynagrodzenia. Dokonano zmian w strukturze terenowej służby inżynierskiej. Zlikwidowano 3 stanowiska inżynierów gubernialnych oraz w każdej z 5 guberni (od 1845 r.), utworzono z dniem 20 XII 1852/1 I 1853 r. 5 stanowisk pomocników inżynierów gubernialnych. Powołano do życia jeszcze 9 posad inżynierów powiatowych oraz sekretarzy przy naczelnikach wydziałów okręgów komunikacyjnych. Po wprowadzonych zmianach etaty XIII Okręgu Komunikacyjnego przedstawiały się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatu	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyjazd służbowe	Ogółem
Naczelnik okręgu	1	5250	375	5625
Pomocnik naczelnika okręgu	1	2250	–	2250
Inspektor	4	1200	600	1800
Kancelaria				
Kierownik kancelarii	1	1050	–	1050
Pomocnik kierownika kancelarii	1	300	–	300

Tłumacz języka rosyjskiego	1	600	–	600
Tłumacz języka rosyjskiego	1	450	–	450
Archiwista	1	600	–	600
Dziennikarz	1	300	–	300
Ekspedytor	1	300	–	300
Pisarz I klasy	2	270	–	270
Pisarz II klasy	2	225	–	225
Pisarza III klasy	2	180	–	180
Wydział Architektoniczny				
Naczelnik wydziału	1	1200	–	1200
Referent	2	900	–	900
Pomocnik referenta	4	600	–	600
Wydział Gospodarczy				
Naczelnik wydziału	1	900	–	900
Referent	1	750	–	750
Referent	2	600	–	600
Pomocnik referenta	2	450	–	450
Pomocnik referenta	1	420	–	420
Buchalter	2	600	–	600
Pomocnik buchaltera	1	435	–	435
Kreślarnia				
Naczelnik kreślarni	1	750	–	750
Kreślarz-litograf	2	300	–	300
Konduktor I klasy	1	180	–	180
Konduktor II klasy	1	150	–	150
Konduktor III klasy	1	120	–	120
Konduktor IV klasy	1	90	–	90
Pieczętarz w litografii	1	180	–	180
Nadzorca domów	1	180	–	180
Sadownik	1	90	90	180
Kurier	2	150	–	150
Stróż	5	108	–	108
Stróż	1	90	–	90
Struktury terenowe zarządu XIII Okręgu Komunikacyjnego				
Naczelnik wydziału	4	750	600	1350
Sekretarz przy naczelniku wydziału	4	180	–	180

Naczelnik dystansu drogowego	2	675	225	900
Naczelnik dystansu drogowego	2	600	225	825
Naczelnik dystansu drogowego	2	525	225	750
Naczelnik dystansu drogowego	3	450	225	675
Naczelnik dystansu drogowego	6	375	225	600
Konduktor drogowy I klasy	5	270	80	350
Konduktor drogowy I klasy	10	240	65	305
Konduktor drogowy II klasy	48	210	50	260
Dróżnik	666	54–90	–	54–90
Naczelnik dystansu rzeki Wisły	1	720	150	870
Naczelnik dystansu rzeki Wisły	2	600	150	750
Naczelnik dystansu rzeki Wisły	1	450	150	600
Pomocnik naczelnika dystansu rzeki Wisły	5	300	75	375
Pomocnik naczelnika dystansu rzeki Wisły	1	225	45	270
Mistrz prac przy faszynie	1	270	–	270
Mistrz prac przy faszynie	2	150	–	150
Dozorca	2	225	–	225
Dozorca	7	180	–	180
Dozorca	2	150	–	150
Naczelnik dystansu Kanału Augustowskiego	1	600	150	750
Pomocnik naczelnika dystansu Kanału Augustowskiego	1	270	45	315
Sekretarz	1	216	–	216
Mistrz robót technicznych	1	165	–	165
Dozorca śluzy	1	150	15	165
Dozorca śluzy	10	135	–	135
Dozorca śluzy	1	90	–	90
Stróż przy śluzie	21	54	–	54
Stróż przy kancelarii	1	54	–	54
Pisarz magazynu przy moście na Wiśle w Płocku	1	270	–	270
Mistrz mostu na Wiśle w Płocku	1	225	–	225
Barkarz	1	150	–	150
Barkarz	6	120	–	120

Cieśla mostowy	1	90	–	90
Stróż mostowy	6	90	–	90
Służba inżynieryjna w guberniach				
Inżynier guberni warszawskiej	1	750	375	1125
Starszy pomocnik inżyniera guberni warszawskiej	1	450	225	675
Młodszy pomocnik inżyniera guberni warszawskiej	1	300	–	300
Inżynier guberni lubelskiej	1	750	225	975
Pomocnik inżyniera guberni lubelskiej	1	450	225	675
Inżynier guberni radomskiej	1	750	225	975
Pomocnik inżyniera guberni radomskiej	1	450	225	675
Inżynier guberni płockiej	1	750	225	975
Pomocnik inżyniera guberni płockiej	1	300	–	300
Inżynier guberni augustowskiej	1	750	225	975
Pomocnik inżyniera guberni augustowskiej	1	300	–	300
Inżynier powiatowy	34	340	225	565
Służba inżynieryjna miasta Warszawy				
Naczelnik V wydziału (inżynier miasta Warszawy)	1	750	300	1050
Pomocnik inżyniera miasta Warszawy	1	450	–	450
Pomocnik inżyniera miasta Warszawy	1	360	–	360
Konduktor	1	225	–	225
Buchalter	1	270	–	270
Pomocnik buchaltera	1	180	–	180
Sekretarz	1	300	–	300
Pisarz	1	180	–	180
Dozorca mostowy	1	375	–	375
Mistrz mostowy	1	270	–	270
Podmistrz mostowy	1	180	–	180
Barkarz	1	180	–	180
Barkarz	7	135	–	135

Przewoźnik	8	90	–	90
Nadrzemieślnik	1	135	–	135
Dróżnik	16	90	–	90
Mistrz mostowy	1	162	–	162
Mostowy	4	135	–	135
Obsługujący kafar	2	108	–	108
Robotnik	4	54	–	54

Struktura etatowa XIII Okręgu Komunikacyjnego wprowadzona z początkiem 1853 r. przetrwała tylko kilka lat. Ukazem z dnia 21 IV/3 V 1860 r. doszło do poważnych zmian, co szczególnie było widoczne poprzez ograniczenie liczby stanowisk. Osoby sprawujące dotąd bezpośredni nadzór nad drogami (konduktorzy i dróżnicy) zostały powierzone prywatnej kompanii, która również zobowiązała się do remontu dróg za 60 000 rubli rocznie. Począwszy od połowy 1860 r. funkcjonowały w XIII Okręgu Komunikacyjnym następujące stanowiska:

Nazwa etatu	Liczba etatu	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyjazdy służbowe	Ogółem
Prezes (naczelnik okręgu)	1	4500	–	4500
Inspektor	4	1200	600	1800
Kancelaria				
Kierownik kancelarii	1	750	–	750
Tłumacz języka rosyjskiego	1	600	–	600
Archiwista	1	600	–	600
Dziennikarz	1	375	–	375
Ekspedytor	1	300	–	300
Pisarz I klasy	4	270	–	270
Wydział Architektoniczny				
Naczelnik wydziału	1	1200	–	1200
Referent (jeden z nich były naczelnik kreślarni)	3	900	–	900
Pomocnik referenta	3	700	–	600
Kreślarz	1	450	–	450
Konduktor	4	270	–	270
Wydział Gospodarczo-Rachunkowy				
Naczelnik wydziału	1	1050	–	1050
Referent	1	750	–	750

Pomocnik referenta	2	450	–	450
Pomocnik buchaltera	1	435	–	435
Nadzorca domów	1	200	–	200
Kurier	3	150	–	150
Stróż	4	120	–	120
Struktury terenowe zarządu XIII Okręgu Komunikacyjnego				
Inżynier nadzoru nad drogami	5	750	300	1050
Naczelnik dystansu rzeki Wisły	1	750	225	975
Naczelnik dystansu rzeki Wisły	3	600	225	825
Konduktor	6	300	120	420
Dozorca rzeki Wisły	2	225	–	225
Dozorca rzeki Wisły	9	180	–	180
Naczelnik dystansu Kanału Augustowskiego	1	600	225	825
Dozorca służby	7	150	60	210
Stróż przy służbie	21	75	–	75
Stróż przy kancelarii	1	75	–	75
Służba inżynierska w guberniach				
Inżynier guberni warszawskiej	1	900	375	1275
Pomocnik inżyniera guberni warszawskiej	1	600	–	600
Inżynier guberni lubelskiej	1	800	300	1100
Pomocnik inżyniera guberni lubelskiej	1	500	–	500
Inżynier guberni radomskiej	1	800	300	1100
Pomocnik inżyniera guberni radomskiej	1	500	–	500
Inżynier guberni płockiej	1	800	300	1100
Inżynier guberni augustowskiej	1	800	300	1100
Inżynier powiatowy	1	500	225	725
Inżynier powiatowy	38	400	225	625
Służba inżynierska miasta Warszawy				
Inżynier miasta Warszawy	1	750	300	1050
Pomocnik inżyniera miasta Warszawy	1	450	–	450
Pomocnik inżyniera miasta Warszawy	1	360	–	360

Konduktor	3	270	–	270
Konduktor	1	225	–	225
Buchalter	1	270	–	270
Pomocnik buchaltera	1	180	–	180
Sekretarz	1	300	–	300
Pisarz	1	180	–	180
Dozorca mostowy	1	375	–	375
Mistrz mostowy	1	270	–	270
Podmistrz mostowy	1	180	–	180
Barkarz	1	180	–	180
Barkarz	7	135	–	135
Przewoźnik	8	90	–	90
Nadrzemieślnik	1	135	–	135
Dróżnik	16	90	–	90
Mistrz mostowy	1	162	–	162
Mostowy	4	135	–	135
Obsługujący kafar	2	108	–	108
Robotnik	4	54	–	54

Stanowiska decyzyjne w zarządzie okręgu dróg komunikacyjnych zostały obsadzone przez urzędników narodowości rosyjskiej. Terenowe służby inżynierskie oraz nadzoru komunikacyjnego rekrutowały się spośród miejscowych urzędników. W wyniku reorganizacji struktury okręgów dróg komunikacyjnych w głębi Rosji doszło do zmiany ich numeracji. Obejmujący obszar Królestwa Polskiego otrzymał nowy numer opatrzony cyfrą rzymską VII. Na mocy ukazu z 7/19 VIII 1862 r. dotychczasowy zarząd nad drogami komunikacyjnymi Królestwa Polskiego uległ kolejnemu przekształceniu. Zdecydowano się na likwidację VII Okręgu Komunikacyjnego, a sieć dróg została przekazana Zarządowi Dróg Komunikacyjnych w Królestwie Polskim. Wyjątek stanowiły linie kolejowe leżące na prawym brzegu Wisły, które pozostały pod administracją Głównego Zarządu Dróg Komunikacyjnych w Petersburgu. Analogiczna sytuacja miała miejsce w przypadku sieci telegraficznej.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание II, t. 21, 1846, nr 20669; t. 27, 1852, nr 26300; t. 35, 1860, nr 35713; t. 37, 1862, nr 38553; УПРМФ, 1869, nr 11; DPKP, t. 61; *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Komunikacji Lądowych i Wodnych*, t. I, Warszawa 1966.

Zarząd Okręgu Poczto-Telegraficznego (Управление Почтово-Телеграфного Округа)

Na mocy ukazu z 14/26 VI 1885 r. doszło do przekształcenia istniejących urzędów telegraficznych i pocztowych na obszarze imperium Romanów. Zdecydowano się na zespolenie w jednym urzędzie dwóch form komunikacji i łączności. Odtąd miały działać urzędy pocztowo-telegraficzne. Na obszarze Królestwa Polskiego pieczę nad tymi organami miały sprawować zarządy okręgów pocztowo-telegraficznych. Do ich kompetencji należało: sprawowanie nadzoru nad wszystkimi urzędami pocztowo-telegraficznymi działającymi w okręgu (biura pocztowo-telegraficzne, oddziały pocztowo-telegraficzne, oddziały pocztowe, oddziały telegraficzne); mianowanie i zwalnianie urzędników niższych rang; prowadzenie sprawozdawczości z działalności struktur okręgu; informowanie władz zwierzchnich o przeprowadzeniu koniecznych zmian w istniejącej strukturze urzędów itd. W obrębie zarządu funkcjonowały 3 wydziały: administracyjny (składający się z dwóch referatów: osobowego i gospodarczego), buchalteryjny i techniczny. Wydziałami kierowali naczelnicy. Ponadto istniały stanowiska głównego mechanika i głównego inżyniera. Poczty i telegrafy Królestwa Polskiego znalazły się od 1/13 IV 1886 r.w jurysdykcji trzech zarządów okręgów: warszawskiego, lubelskiego i grodzieńskiego (gubernia siedlecka). Rozkład etatów zarządach warszawskiego i lubelskiego okręgu pocztowo-telegraficznego przedstawiał się następująco:

Etat	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Ogółem
Warszawski Okręg Poczto-Telegraficzny				
Naczelnik okręgu	1	2000	1000	3000
Pomocnik naczelnika okręgu	2	1200	600	1800
Referent	1	800	400	1200
Pomocnik referenta	2	500	300	800
Buchalter	1	700	300	1000
Pomocnik buchaltera	2	500	200	700
Urzędnicy kancelaryjni, pisarze, stróże, woźni	nieokreślona liczba etatów	–	–	2000
Lubelski Okręg Poczto-Telegraficzny				
Naczelnik okręgu	1	1700	800	2500
Pomocnik naczelnika okręgu	2	1000	500	1500

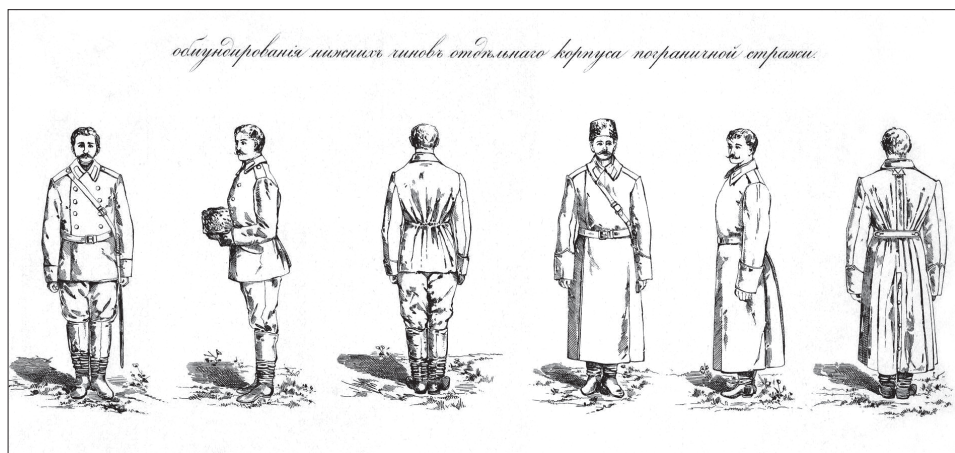
Referent	1	700	300	1000
Pomocnik referenta	2	500	300	800
Buchalter	1	600	300	900
Pomocnik buchaltera	1	500	200	700
Urzędnicy kancelaryjni, pisarze, stróże, woźni	nieokreślona liczba etatów	–	–	1500

Lubelski Okręg Pocztowo-Telegraficzny objął obszar trzech guberni: kieleckiej, lubelskiej i radomskiej. Pozostałe gubernie Królestwa Polskiego (poza siedlecką) znalazły się pod jurysdykcją zarządu Warszawskiego Okręgu Pocztowo-Telegraficznego. Taka struktura przetrwała do końca 1900 r. Od stycznia 1901 r. likwidacji uległ Lubelski Okręg Pocztowo-Telegraficzny. Urzędy pocztowo-telegraficzne znajdujące się pod jego jurysdykcją zostały podporządkowane zarządowi Grodzieńskiego Okręgu Pocztowo-Telegraficznego. Tak ukształtowana struktura przetrwała aż do wybuchu I wojny światowej. W latach 1914–1915 nastąpiła ewakuacja wszystkich urzędów pocztowo-telegraficznych z obszaru Królestwa Polskiego w głąb Rosji. Uległy one tam likwidacji w drugiej połowie 1917 r.

Źródła i literatura: ГАРФ, zesp. 1234, inw. 1, sygn.: 652, 660; AGAD, Warszawski Okręg Wojskowy, sygn. 19; APB, Zarząd Grodzieńskiego Okręgu Pocztowo-Telegraficznego, sygn. 1; APL, KGL, sygn.: 1900:17, 1901:17; LVIA, zesp. 558, inw. 2, sygn.: 3, 9; ПСЗРИ, собрание III, t. 5, 1885, nr 2989; „Почтово-Телеграфный Журнал”, 1888–1914; „Люблинския Губернския Ведомости”, 1885, nr 28; *Памятная книжка седлецкой губернии на 1886 год*, Siedlce 1886; W. Grądkowski, *Poczta Królestwa Kongresowego...*; tenże, *Poczta w systemie...*; tenże, *Z badań nad...*; tenże, *Poczta Królestwa Polskiego...*

Zarząd Okręgu Samodzielnego Korpusu Straży Granicznej (Управление Округа Отдельного Корпуса Пограничной Стражи)

Ukaz podpisany 1/13 II 1899 r. przez cara Mikołaja II wprowadził na terenie imperium okręgi Samodzielnego Korpusu Straży Granicznej. Na zachodniej granicy Rosji pojawiły się cztery takie jednostki administracyjne. Były one oznaczone cyframi rzymskimi. Pierwszy z nich objął brygady dozoru granicę na Zatoce Fińskiej i Ryskiej, a jego sztab został ulokowany w Sankt-Petersburgu. W zakresie jurysdykcji II okręgu (sztab w Wilnie) znalazła się 7 Wierzbołowska Brygada Straży Granicznej i 8 Grajewska Brygada Straży Granicznej. Pod jurysdykcją zarządu III okręgu (sztab w Warszawie) znalazły się następujące brygady straży granicznej: 9 Łomżyńska, 10 Rypińska, 11 Aleksandrowska, 12 Kaliska, 13 Wieluńska, 14 Częstochowska i 15 Nowobrzeńska. Obszar stacjonowania

Ryc. 18. Mundury straży granicznej. Źródło: PSZRI III, t. 14, 1894, nr 10508

16 Sandomierskiej Brygady Straży Granicznej i 17 Tomaszowskiej Brygady Straży Granicznej znalazł się pod władzą zarządu IV okręgu (sztab w Berdyczowie). Tym aktem prawnym, po 48 latach istnienia jednostek rosyjskiej straży granicznej w Kongresówce, wyłączono spod jurysdykcji naczelników okręgów celnych wszystkie oddziały interesującej nas formacji. Przymiarowanie brygad do okręgów celnych było stabilne z wyjątkiem pewnej zmiany, jaka nastąpiła w 1905 r. Wczesną wiosną tego roku dokonano drobnej korekty. 4 Ryska BSG została przesunięta z II do I okręgu, zaś 9 Łomżyńska BSG z III do II okręgu. Tak ustalony schemat przetrwał do wybuchu I wojny światowej. Każdy z okręgów posiadał własny zarząd. Wspomniany ukaz carski z 1899 r. przewidywał istnienie w nim następujących funkcji: naczelnika okręgu, naczelnika sztabu, oficera sztabowego do poleceń, starszych adiutantów ds. frontowych i gospodarczych, architekta oraz czterech strażników pełniących obowiązki urzędników kancelaryjnych. Przy konstruowaniu struktury zarządu okręgu bez wątpienia opierano się na wzorach ustalonych przy działalności centrali korpusu. Na uwagę zasługuje etat architekta (pojawił się on w sztabie SKSG w 1893 r.). Odtąd każdy okręg posiadał takiego urzędnika, wykorzystywanego przede wszystkim przy remontowaniu lub wznoszeniu budynków nowych posterunków, kwater mieszkalnych czy też siedzib oddziałów szkolnych. Odpowiadał on bowiem za przygotowanie projektów różnorodnych prac budowlanych. Okręgi straży granicznej na zachodniej granicy imperium Romanowów po wybuchu I wojny światowej zostały podporządkowane Ministerstwu Wojny. Zlikwidowano je w 1918 r.

Źródła i literatura: ПГВИА, зesp. 4916, инв. 1, справа 8; AGAD, Olkusi Oddział Częstochowskiej Brygady Straży Granicznej, sygn.: 48, 95; ПСЗРИ, собрание III, т. 19, 1899, nr 16440; УПРМФ, 1901, nr 14, nr 20; K. Latawiec, *Rosyjska straż...*; tenże, *Sandomierska Brygada...*

Zarząd Pałaców Cesarskich
(Управление Императорских Дворцов);
Warszawski Zarząd Pałacowy
(Варшавское Дворцовое Управление)

W miejsce Komisji Nadzoru Budowli Korony (zlikwidowanej z dniem 19/31 VIII 1832 r.), zajmującej się administrowaniem Zamku Królewskiego, Pałacu Saskiego, Pałacu Łazienkowskiego i Belwederu, z dniem 1/13 VII 1839 r. został stworzony Zarząd Pałaców Cesarskich. Sprawował on nadzór administracyjny i gospodarczy nad Łazienkami i Belwederem. W 1863 r. tymczasowo swoją działalność rozciągnął na pałac w Skierniewicach (do 1868 r.) i majątek Sielce. Ukazem z 19/31 XII 1866 r. Zarząd Pałaców Cesarskich podporządkowano zwierzchnictwu Ministerstwa Dworu Cesarskiego. Do jego kompetencji należało szeroko pojęte zawiadywanie wszystkimi budynkami i majątkiem należącym do panującej dynastii Romanowów. Odnosiło się to do wszystkich kwestii administracyjnych, gospodarczych, technicznych itd. Decyzją tą znacznie ograniczono samodzielność finansową omawianego organu. W zarządzie znajdowały się następujące stanowiska: naczelnik, 3 pomocników naczelnika, buchalter, pomocnik buchaltera, egzekutor-archiwista-registrator, architekt, lekarz, policmajster pałaców, dozorca Zamku Królewskiego, dozorca willi w majątku Sielce, proboszcz i diakon cerkwi w pałacu w Łazienkach. Ukazem z 6/19 XII 1902 r. określono nowe etaty Warszawskiego Zarządu Pałacowego, które przedstawiały się następująco: naczelnik (7000 rubli), pomocnik naczelnika (4000), referent (3200), buchalter (1800), 2 pomocników referenta (1800 i 1200), pomocnik buchaltera (1200), registrator (900), urzędnik XII klasy (750), lekarz (1200), architekt (2700), policmajster budynków pałacowych (1800), dozorca Zamku Królewskiego (1600), dozorca willi pałacowej w majątku Sielce (1200), dozorca majątku pomieszczeń budynków cesarskich (1600) i pomocnik dozorczy majątku pomieszczeń budynków cesarskich (1000). Organ ten został ewakuowany w 1915 r. do Moskwy. Uległ likwidacji w styczniu 1918 r.

Źródła i literatura: ГАРФ, зesp. 1261, inw. 1, sygn.: 3, 7, 11; AGAD, Zarząd Pałaców Cesarskich, sygn.: 23, 25, 31, 34, 66; ПСЗРИ, собрание III, t. 22, 1902, nr 22214; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1894 год*; E. Sęczyś, *Akta pałaców...*; też, *Materiały archiwalne do dziejów porozbiorowych Warszawskiego Zamku Królewskiego, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, t. 57, Warszawa 1972.

Zarząd Rewirowego Inspektora Celnego
(Управление Участкового Таможенного Инспектора)

Organ administracji finansowej, powołany na mocy ukazu z 28 V/10 VI 1912 r. Przejął on wszystkie kompetencje przynależne do tego czasu Zarządom Okręgów Celnym, a mianowicie: kierowanie organami administracji celnej (komorami, przykomórkami i celnymi punktami komunikacyjnymi); czuwanie nad sumiennym wykonywaniem obowiązków przez podległych mu urzędników oraz przestrzeganiem przez pracowników administracji postanowień ustawy celnej; ponoszenie odpowiedzialności za zorganizowanie odpowiedniego dozoru na granicy, by nie dopuścić do prób przemytu kontrabandy; sporządzanie sprawozdań o zatrzymanej kontrabandzie i nielegalnym ruchu granicznym; czuwanie nad stanem infrastruktury administracji celnej i straży granicznej; sporządzanie planów i kosztorysów budowy oraz remontu budynków należących do resortu celnego itd. Omawianym organem kierował inspektor rewiru. Tuż przed wybuchem I wojny światowej obszar Królestwa podlegał jurysdykcji 3 inspektorów celnym: Wileńskiego (organy celne na terenie guberni suwalskiej i łomżyńskiej), Warszawskiego (na obszarze guberni płockiej, warszawskiej, kaliskiej, piotrkowskiej) i Południowo-Zachodniego (na terenie guberni kieleckiej, radomskiej, lubelskiej (w Radziwiłłowie w guberni wołyńskiej)). Rozkład etatów zarządu przedstawiał się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na żywywienie	Ogółem
Inspektor	1	4500	800	5300
Pomocnik inspektora	4	3000	500	3500
Ekspert-technik	2	2500	500	3000
Architekt	1	2000	500	2500
Sekretarz	1	1500	–	1500
Pomocnik sekretarza	1	1300	–	1300

Funkcje inspektorów zostały obsadzone urzędnikami narodowości rosyjskiej. Polaków dopuszczono jednak nawet do zajmowania funkcji pomocnika inspektora (Mikołaj Kazimierz Geldner w latach 1913–1914). Zarządy rewirów inspektorów celnym ewakuowano po wybuchu I wojny światowej w głąb Rosji. Zarządy trzech wspomnianych rewirów inspektorów celnym zostały zainstalowane następująco: wileński – w Jarosławlu; warszawski – w Odessie; południowo-zachodni – w Bierdiańsku. Po podpisaniu traktatu brzeskiego (3 III 1918 r.) 23 VIII 1918 r. wspomniane ewakuowane struktury administracyjne zostały przekształcone w organy celne Rosyjskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej na linii demarkacyjnej wyznaczonej w Brześciu.

Źródła i literatura: ГАРФ, zesp. 1247, inw. 1, sygn. 3; ДАОО, zesp. 201, inw. 2, sygn.: 9–13; СУиПП, 1912, nr 103, roz. 865; Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства (кроме застав и постов) по сведениям до 21 января 1914 г.; Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР, Moskwa 1942.

Zarząd Warszawskich Teatrów Rządowych (Управление Варшавских Правительственных Театров)

Jego polskim prekursorem był urząd zarządzający teatrami w Księstwie Warszawskim, a potem w Królestwie Polskim pod różnymi nazwami (utworzony w 1810 r.). Organ, o którym mowa, utworzono w 1833 r. celem kierowania ówczesnym Teatrem Wielkim w Warszawie. Zarząd został zlikwidowany 26 lipca 1915 r. r. wobec ewakuacji Rosjan z Królestwa. Do jego kompetencji należało: zawiadywanie teatrami rządowymi działającymi w Warszawie; sporządzanie preliminarzy budżetowych związanych z utrzymaniem instytucji teatralnych; prowadzenie polityki finansowej teatrów; kierowanie personelem administracyjnym i artystycznym teatrów; przygotowywanie sprawozdań z działalności teatrów. Zarząd administrował następującymi teatrami: Wielkim (1833–1915), Letnim (1870–1915), Małym (1880–1901), Nowym (1881–1901) i Nowości (1901–1915). W skład zarządu wchodził: przewodniczący zarządu, dyrektor teatrów, sekretarz zarządu, pomocnik sekretarza zarządu, buchalter, lekarz, architekt i kasjer. Przewodniczącymi zarządu w tym okresie byli prawie wyłącznie rosyjscy wojskowi: Iosif Iwanowicz Rautenstrauch (1832–1842), Ignatij Akimowicz (Jefimowicz) Abramowicz (1842–1862), Aleksander Ludowikowicz Hauke (1862–1868), Siergiej Siergiejewicz Muchanow (1868–1880), Wsiewołod Nikiticz Wsiewołodzkij (1880–1882), Longin Gudowski (1882–1889), Dmitrij Pawłowicz Palicyn (1889–1892), Aleksander Aleksandrowicz Karandiejew (1892–1895), Piotr Piotrowicz Andriejew (1895–1897), Paweł Maksimowicz Iwanow (1898–1901), Konstantin Romanowicz Hoerschelman (1901–1908), Georgij Andriejewicz Małyszew (1908–1914), Władimir Władimirowicz Burman (1914–1915).

Źródła i literatura: Устав ссудосберегательной кассы артистов и лиц, принадлежащих к составу Варшавских Правительственных Театров, Warszawa 1887; *Słownik biograficzny teatru polskiego. 1765–1965*, pod red. Z. Raszewskiego, Warszawa 1973; *Teatr polski w latach 1890–1918*, t. 2, *Zabór rosyjski*, red. T. Sivert, R. Taborski, Warszawa 1988; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1874 год*; M. O. Bieńka, *Warszawskie Teatry Rządowe. Dramat i komedia 1890–1915*, Warszawa 2003.

Zarząd Warszawskiego (XI) Okręgu Dróg Komunikacyjnych (Управление Варшавского Округа Путей Сообщения)

Organ administracyjny powołany ukazem carskim z 25 II/9 III 1867 r. Stworzył on na bazie niezależnego okręgu komunikacyjnego działającego w Królestwie Polskim strukturę, która stała się integralnym systemem zarządzania drogami lądowymi (szosy, koleje) i wodnymi (rzeki i kanały) z resztą sieci komunikacyjnej istniejącej w głębi imperium. Pomimo wprowadzonych zmian etaty służby drogowej i wodnej nie uległy zmianie. Jedynie spod władzy zarządu okręgu komunikacyjnego wyodrębniono inspekcję prywatnych dróg kolejowych. Na czele zarządu stał naczelnik. W strukturach terenowych było zatrudnionych: 10 inżynierów gubernialnych, 40 konduktorów i 540 dróżników. Do kompetencji zarządu okręgu komunikacyjnego należało: sprawowanie nadzoru nad stanem technicznym szlaków komunikacyjnych, dbanie o utrzymanie komunikacji lądowej i wodnej; przeprowadzanie prac budowlanych i remontowych przy szlakach komunikacyjnych itd. Przez kilka lat zachowano struktury ustalone jeszcze w połowie lat 60. XIX w. Dnia 27 XII 1873/8 I 1874 r. został wprowadzony nowy podział struktury administrującej drogami lądowymi w Królestwie Polskim, który wzorował się na sieci nadzoru drogowego funkcjonującego w głębi imperium. Wprowadzono podział na 10 rewirów (częstek) i 33 dystanse drogowe, który przedstawiał się następująco:

Nazwa rewiru i długość dróg podlegających nadzorowi	Numer dystansu	Nazwa szosy	Długość odcinka szosy w wiorstach	Długość odcinka dystansu w wiorstach
I Warszawski 206,773	I	Brzeska	17,000	76,154
		Radzywińska	19,250	
		Kowieńska	24,252	
		Nowogieorgijewska	15,652	
	III	Krakowska	16,000	65,543
		Nowoaleksandryjska	47,988	
		Wilanowska	0,995	
		Siedlecka	0,560	
IV	Brzeska	36,290	65,076	
	Lubelska	28,786		
II Łowicki 237,467	II	Zakroczymska	25,473	57,261
		Kaliska	23,232	
		Bieleńska	4,120	
		Powązkowska	2,456	
		Marymoncka	1,980	

II Łowicki 237,467	V	Krakowska	46,000	46,000
	VI	Kaliska	48,000	65,346
		Fabryczna	17,346	
	VII	Kaliska	68,860	68,860
III Kaliski 286,118	VIII	Fabryczna	68,178	68,178
	IX	Kaliska	26,140	77,496
		Poznańska	51,356	
	X	Kaliska	63,981	63,981
XXV	Fabryczna	76,463	76,463	
IV Radomski 214,130	XXVII	Krakowska	73,200	73,200
	XXVIII	Radomsko-Lubelska	53,224	53,224
	XXIX	Bzińsko-Zawichojska	84,499	87,706
		Suchedniowska	1,897	
		Rejowska	0,978	
Kunowska		0,362		
V Kielecki 203,009	XI	Krakowska	55,800	80,294
		Sielpińska	24,494	
	XXX	Sielpińska	10,054	10,054
	XII	Krakowska	76,784	76,784
	XIII	Olkuska	15,620	15,620
XIV	Olkuska	20,257	20,257	
VI Lubelski 277,488	XIX	Gołębiowska	10,234	19,219
		Iwangorodzka	8,895	
	XX	Lubelska	53,120	68,715
		Lubelsko-Radomska	15,595	
	XXI	Lubelska	22,000	22,000
	XXII	Zamojska	96,666	96,666
	XXIII	Uściruska	70,888	70,888
VII Siedlecki 179,584	XXXIV	Brzeska	64,710	64,710
	XXXV	Brzeska	59,994	59,994
	XXXVI	Lubelska	54,880	54,880
VIII Łomżyński 194,800	XIV	Kowieńska	72,000	72,000
	XV	Kowieńska	71,000	71,000
	XVIII	Kowieńska	51,800	51,800
IX Białostocki 169,222	XVI	Białostocka	59,215	59,215
	XVII	Białostocka	16,584	16,584
	XXXVI	Białostocka	9,778	11,692
		odnoga szosy do twierdzy Nowgieorgijewsk	1,914	
	XXXVII	Białostocka	81,731	81,731

X Suwalski 193,604	XXXI	Kowieńska	72,000	72,000
	XXXII	Kowieńska	30,000	69,746
		Królewiecka	39,746	
	XXXIII	Kowieńska	51,858	51,858

Właściwość terytorialna XI Okręgu Komunikacyjnego obejmowała nie tylko Królestwo Polskie, ale także zachodnią część guberni grodzieńskiej. Począwszy od początku lat 70. XIX w. postępował rozwój struktur XI Okręgu Komunikacyjnego. Było to związane z rozwojem sieci drogowej, np. w latach 1867–1888 zarząd okręgu sprawował administrację nad siecią szos o długości 2166,179 wiorst; w 1903 r. administracja objęła 3354,802 wiorsty. Ponadto sprawowano nadzór nad mostami w Warszawie, Płocku, Włocławku i Zegrzu. Ukazem z 12/24 II 1881 r. XI Okręg Dróg Komunikacyjnych otrzymał miano Warszawskiego. Z dniem 1/13 I 1898 r. doszło do uzupełnienia struktury etatowej okręgu poprzez utworzenie 2 stanowisk naczelników rewirowych szos i 10 konduktorów drogowych. W 1904 r. w okręgu było zatrudnionych 48 konduktorów dróg lądowych oraz 960 dróżników, stróżów drogowych i mistrzów mostowych. Na dzień 1/14 VIII 1904 r. wszystkie drogi lądowe na obszarze XI były zorganizowane w następujące rewiry: 1 – Warszawski (179,862 wiorsty) z siedzibą naczelnika w Warszawie; 2 – Prasko-Iwangorodzki (238,617), naczelnik w Warszawie; 3 – Prasko-Nowogiejewski (229,153), naczelnik w Warszawie; 4 – Białostocki (230,337), naczelnik w Ostrowi; 5 – Łomżyński (218,270), naczelnik w Łomży; 6 – Mariampolski (214,429), naczelnik w Mariampolu; 7 – Siedlecki (207,090), naczelnik w Międzyrzeczu Podlaskim; 8 – Lubelski (192,513), naczelnik w Lublinie; 9 – Radomski (211,085), naczelnik w Radomiu; 10 – Kielecki (206,219), naczelnik w Kielcach; 11 – Łódzki (196,800), naczelnik w Łowiczu; 12 – Kaliski (210,526), naczelnik w Kaliszu; 13 – Grodzieński (266,391), naczelnik w Grodnie; 14 – Brzesko-Chełmski (233,390), naczelnik w Chełmie; 15 – Augustowski (229,180), naczelnik w Augustowie; samodzielny rewir Zamojski (87,400), naczelnik w Zamościu. Ten ostatni rewir obejmował wszystkie drogi dojazdowe do fabryk klinkieru. W 1908 r. został włączony do rewiru lubelskiego. Tak ukształtowana struktura przetrwała do wybuchu I wojny światowej. Pracownicy zarządu Warszawskiego Okręgu Komunikacyjnego sprawowali również nadzór nad przewozami dokonywanymi drogami wodnymi. Administrowano następującymi akwenami: Wisła (393 wiorsty), tzw. Bug Zachodni (275 wiorst), Narew (264 wiorsty), Bóbr (66 wiorsty), Supraśl (64 wiorsty), Sokółka (21 wiorst), Tanew (62 wiorsty) oraz Kanał Augustowski (96 wiorst). Do 1/14 IX 1913 r. nadzór administracyjny obejmował również rzeki Bzurę, Wieprz i Pilicę. Na drogach wodnych również funkcjonowały dystanse. Od 1/14 IX 1911 r. najbardziej rozbudowana była struktura nadzoru administracyjnego

i technicznego Wisły, któremu podporządkowano również: Tanew, Bzurę, Wieprz i Pilicę. W kwestii obsady stanowisk w strukturach zarządu Warszawskiego Okręgu Komunikacyjnego prowadzono politykę kadrową nieodbiegającą od ukształtowanego systemu. Posady: naczelnika okręgu, jego pomocników w kancelarii zarządu, naczelników rewirów były obsadzane przez urzędników narodowości rosyjskiej. Pozostałe stanowiska przeważnie trafiały w ręce polskie. Struktury Warszawskiego Okręgu Komunikacyjnego zostały w 1915 r. ewakuowane w głąb Rosji. Jesienią 1917 r. cała administracja okręgu została rozwiązana.

Źródła i literatura: ПСЗРИ, собрание II, t. 42, 1867, nr 44284; t. 50, 1875, nr 54719; t. 51, 1879, nr 56653; t. 55, 1881, nr 61852; ДПКР, t. 66; ЗР, t. 57, 1898; СУиРП, 1873, nr 14, poz. 161, s. 188–189; 1898, nr 17, roz. 230; *Памятная Книжка Седлецкой Губернии на 1881 год*; „Судоходно-Административныя Известия Варшавского Округа Путей Сообщения”, 1911, nr 4, nr 5, nr 29; „Известия Варшавского Округа Путей Сообщения”, 1912, nr 52, nr 67, nr 70, nr 71; 1913, nr 106; nr 107; *Материалы по ремонту и содержанию шоссеиных дорог*, Warszawa 1905; Я. Козловский, *Система управления Царства Польского с 1863–1875 гг.*, Moskwa 1989, maszynopis pracy kandydackiej przechowywany w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie; H. Rappaport, *Akta Zarządu Warszawskiego Okręgu Komunikacji z lat 1835–1918*, „Archeion”, t. 65, 1977; L. Królikowski, *Organizacja centralnych służb inżynierskich w Królestwie Polskim w latach 1864(1867)–1915 na tle organizacji analogicznych służb w Cesarstwie Rosyjskim*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. XXXV, 1990, nr 2–3.

Zarząd Warszawskiego Okręgu Naukowego (Управление Варшавского Учебного Округа)

Organ administracji szkolnej, który na terenie imperium rosyjskiego pojawił się w 1803 r. Na obszarze Królestwa Polskiego Warszawski Okręg Naukowy został utworzony ukazem z dnia 19 VI/1 VII 1840 r. w miejsce zlikwidowanej Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego. W wyniku reform Aleksandra Wielopolskiego został on jednak zlikwidowany i doszło do reaktywowania typowo polskiego zarządu nad szkolnictwem w Kongresówce. Po upadku powstania styczniowego doszło do kolejnych przemian. Ukaz z 15/27 V 1867 r. ostatecznie zlikwidował Komisję Rządową Oświecenia Publicznego. Wszystkie placówki oświatowe działające na obszarze 10 guberni Królestwa Polskiego zostały podporządkowane z dniem 1/13 VII 1867 r. Zarządowi Warszawskiego Okręgu Naukowego, który znajdował się pod bezpośrednim zwierzchnictwem Ministerstwa Oświecenia Publicznego. Zarząd Warszawskiego Okręgu Naukowego stanowili: kurator okręgu, pomocnik kuratora, rada kuratora oraz kancelaria okręgu. Kurator sprawował zarząd nad wszystkimi instytucjami oświatowymi na obszarze okręgu. Nadzór nad szkołami sprawował poprzez naczelników dyrekcji naukowych oraz kierowników placówek oświatowych niepodlegających władzy tych ostatnich. Wszelkie

kwestie rozstrzygał samodzielnie lub też przekazywał je do Ministerstwa Oświecenia Publicznego (sprawy: przekształcenia podległych mu szkół; otwarcia lub zamknięcia wyższych i średnich placówek oświatowych; mianowania, urlopowania i przedstawiania do nagród osób zatrudnionych w szkolnictwie szczebla wyższego i średniego itd.). Kurator był zobligowany do składania rocznych sprawozdań z działalności okręgu naukowego oraz raportów z dokonanych przez siebie wizytacji różnych placówek oświatowych. Pomocnik kuratora aktywnie uczestniczył w zarządzie okręgiem naukowym. Mógł zajmować się pewnym działem zarządu pod nadzorem kuratora. Zastępował kuratora w razie jego nieobecności lub choroby. Bardzo często w jego imieniu przeprowadzał wizytacje różnych placówek oświatowych na obszarze okręgu naukowego. Rada kuratora stanowiła integralną część zarządu okręgiem naukowym. Działała ona pod prezydencją kuratora, a w jej skład wchodził: pomocnik kuratora, rektor oraz dziekani wydziałów matematyczno-fizycznego i historyczno-filologicznego Szkoły Głównej w Warszawie (od 1869 r. Uniwersytetu Warszawskiego), naczelnicy 10 dyrekcji naukowych, inspektor szkół miasta Warszawy, dyrektor Szkoły Głównej Niemiecko-Ewangelickiej oraz inspektor Instytutu Aleksandryjsko-Maryjskiego Panien Szlachetnie Urodzonych. Rada kuratora zajmowała się: otwieraniem i zamykaniem szkół rządowych i prywatnych; analizowaniem i ocenianiem podręczników szkolnych; omawianiem sprawozdań rocznych i sprawozdań okresowych będących efektem wizytacji placówek szkolnych; gromadzeniem materiałów statystycznych o działalności szkół na terenie okręgu naukowego. Posiedzenia rady były zwoływane według potrzeb kuratora. Kancelaria kuratora okręgu naukowego także brała udział w sprawowaniu zarządu. Kierował nią naczelnik. Rozkład etatów Zarządu Warszawskiego Okręgu Naukowego przedstawiał się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Roczny wymiar wynagrodzenia	Klasa stanowiska
Kurator	1	wysokość wynagrodzenia określona odrębnym ukazem	IV
Pomocnik kuratora	1	j.w.	V
Sekretarz rady kuratora	1	400	-
Naczelnik kancelarii kuratora	1	2000	VI
Sekretarz	1	1200	VII
Pomocnik sekretarza	1	1000	VIII
Pomocnik sekretarza	1	800	IX
Naczelnik sekcji	2	1500	VII
Referent	2	1200	VIII
Referent	2	1000	VIII

Pomocnik referenta	4	750	IX
Buchalter	2	750	IX
Egzekutor-płatnik	1	900	VIII
Referent prawny	1	750	VII
Budowniczy	1	900	VIII
Pomocnik budowniczego	1	700	IX
Dziennikarz	1	800	IX
Urzędnik kancelaryjny	nieokreślona liczba etatów	do 300	XIV
Murgrabia domu	1	450	XIV

Przy Zarządzie Warszawskiego Okręgu Naukowego działała również drukarnia, która funkcjonowała jeszcze w czasach istnienia Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego. Z dniem 1/13 I 1886 r. utworzono etat inspektora okręgowego z uposażeniem rocznym 2057,75 rubla. Pierwszym kuratorem Warszawskiego Okręgu Naukowego w 1867 r. został dotychczasowy dyrektor Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego Fiodor Witte (1867–1879). Kolejni kuratorzy: Aleksander Apuchtin (1879–1897), Walerian Ligin (1897–1900), Grigorij Senger (1900–1901), Aleksander Szwarz (1901–1905), Władimir Bielajew (1905–1911), Grigorij Lewickij (1911–1915), Iwan Kurakin (1915–1917), tak jak większość pracowników kancelarii, była narodowości rosyjskiej i wyznania prawosławnego. Zarząd Warszawskiego Okręgu Naukowego został zlikwidowany pod koniec 1917 r.

Źródła i literatura: APR, Radomska Dyrekcja Szkolna, Generalia, sygn.: 76, 77, 81; DPKP, t. 67; Zbiór Praw, t. 30, 1886; СУиРП, 1885, nr 122; Циркуляр по управлению Варшавским Учебным Округом, 1867, nr 1; T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie byłego Królestwa Kongresowego (1807–1915)*, Warszawa 1929; K. Grzybowski, *Historia państwa...*, t. IV; G. Smyk, *Rosyjska administracja...*; D. Szewczuk, *Funkcjonowanie rosyjskiego...*; tenże, *Urzednicy Chełmskiej Dyrekcji...*; J. Porycki, *Aleksander Apuchtin – właściciel majątku Kulaki*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. I, 2005.

Zarząd Warszawskiego Okręgu Telegraficznego (Управление Варшавского Телеграфного Округа)

Lokalny organ zarządu administracyjnego urzędami telegraficznymi. Został powołany ukazem carskim z 25 V/6 VI 1874 r. Struktura ta uzyskała tymczasowy status. Warszawski Okręg Telegraficzny swoim zasięgiem obejmował gubernie Królestwa Polskiego. Do jego kompetencji należało: zawiadywanie wszystkimi stacjami telegraficznymi działającymi na obszarze okręgu; dbanie o zachowanie

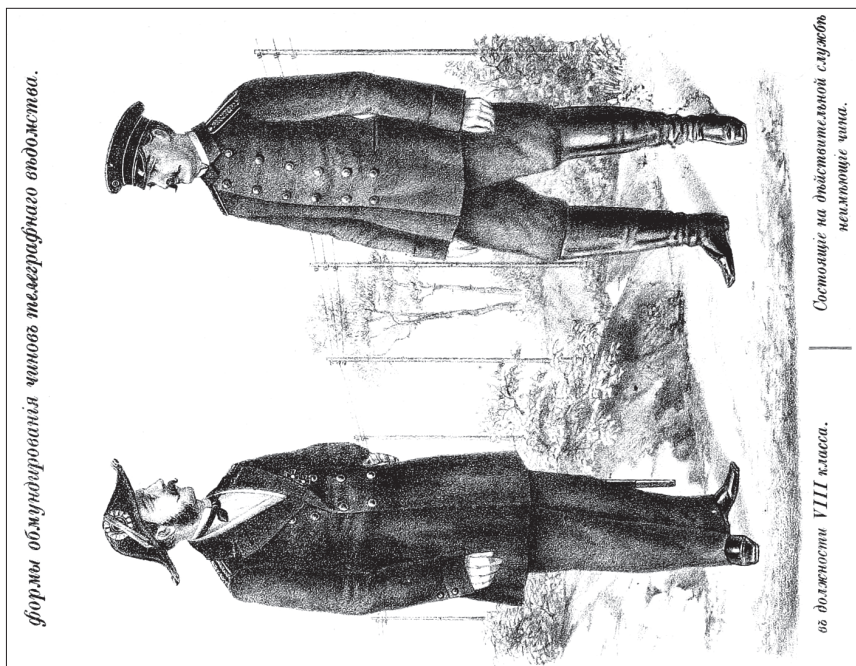

Рис. 19. Mundury funkcjonariuszy służby telegraficznej. Źródło: PSZRI II, t. 51, 1876, nr 55813

ciągłej łączności telegraficznej; mianowanie i zwalnianie personelu stacji telegraficznych; planowanie i nadzorowanie rozbudowy sieci stacji telegraficznych. Etaty zarządu przedstawiały się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Ogółem
Naczelnik okręgu	1	400	800	2200
Pomocnik naczelnika okręgu	1	840	420	1260
Referent	1	500	300	800
Pomocnik referenta	4	300	200	2000
Główny mechanik	1	840	420	1260
Pisarz, stróż, woźny	nieokreślona liczba etatów	–	–	1700

Ponadto istniał personel techniczny odpowiedzialny za utrzymanie sieci telegraficznej w pełnej sprawności. Był on reprezentowany przez starszych mechaników o wynagrodzeniu 1080 rubli rocznie oraz młodszych mechaników otrzymujących odpowiednio 780 rubli i 480 rubli rocznie. Warszawski Okręg Telegraficzny istniał do 1885 r., do momentu utworzenia okręgów pocztowo-telegraficznych.

Źródła i literatura: APL, KGL, sygn. 1885:36t; ПСЗРИ, собрание II, t. 49, 1874, nr 53575; собрание III, t. 5, 1885, nr 2989; ZP, t. 5, 1874.

Zarząd Wydziału Przewozu Poczty Drogami Kolejowymi (Управление Отдела Перевозки Почт по Железным Дорогам)

Decyzją Rady Państwowej, zatwierdzoną przez cara 18 II/2 III 1891 r., utworzono Zarząd Wydziału Przewozu Poczty Drogami Kolejowymi. Wszystkie linie kolejowe, którymi dokonywano przewozu poczty, podzielono na oddziały. Ich struktura oraz miejsce lokalizacji oddziałów przewozu i oddziałów pocztowych na stacjach kolejowych została określona decyzją Ministra Spraw Wewnętrznych. Zawiadywanie ruchem poczty w każdym z oddziałów powierzono naczelnikowi oddziału lub jego pomocnikowi. Urzędnicy ci podlegali bezpośrednio naczelnikowi Głównego Zarządu Pocht i Telegrafów. Naczelnicy oddziałów uzyskali również prawo nadzorowania działalności oddziałów pocztowych na stacjach kolejowych. W strukturach Zarządu Przewozu Poczty funkcjonowały następujące etaty: urzędnika jeżdżącego I kategorii, urzędnika jeżdżącego II kategorii, pomocnika urzędników jeżdżących i listonoszy. Rozdział wymienionych funkcji

i określenie ich terytorialnego działania pozostawiono naczelnikowi Głównego Zarządu Poczty i Telegrafów. W każdym z oddziałów funkcjonowały następujące stanowiska:

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Ogółem
Naczelnik oddziału przewozu poczty drogami kolejowymi	1700	800	2500
Pomocnik naczelnika oddziału	1200	600	1800
Naczelnik oddziału pocztowego na stacji kolejowej I kategorii	1000	500	1500
Naczelnik oddziału pocztowego II kategorii	800	400	1200
Naczelnik oddziału pocztowego III kategorii	700	300	1000
Naczelnik oddziału pocztowego IV kategorii	500	300	800
Urzędnik jeżdżący I kategorii	400	200	600
Urzędnik jeżdżący II kategorii	350	150	500
Pomocnik urzędnika jeżdżącego	360	–	360
Listonosz	240	–	240

Ukazem zatwierdzającym opinię Rady Państwowej z 27 XII 1893/8 I 1894 r. zwiększono liczbę stanowisk oddziału przewozu poczty kolejną. Z dniem 1/13 I 1894 r. zatrudniono 3 urzędników jeżdżących II kategorii i 3 listonoszy na kolei Siedlecko-Małkińskiej i Nadnarwiańskiej. Na mocy okólnika Głównego Zarządu Poczty i Telegrafów z 17/29 V 1900 r. na terenie imperium rosyjskiego zreorganizowano struktury Zarządu Przewozu Poczty Drogami Kolejowymi. Strukturami terenowymi były wydziały w liczbie 12. Otrzymały one numerację rzymską i zostały zlokalizowane w następujący sposób: I – Sankt Petersburg, II – Moskwa, III – Warszawa, IV – Kijów, V – Charków, VI – Mińsk, VII – Jekaterynburg, VIII – Władykaukaz, IX – Kozłów, X – Krasnojarsk, XI – Władywostok i XII – Samarkanda. Wydziałem kierował naczelnik lub pomocnik naczelnika. Podlegli byli bezpośrednio naczelnikowi Głównego Zarządu Poczty i Telegrafów. Strukturami terenowymi wydziałów przewozu poczty drogami kolejowymi były wydziały pocztowe zlokalizowane na stacjach kolejowych, którymi kierowali naczelnicy. Przewóz poczty odbywał się pod nadzorem tzw. urzędników rozjazdowych I i II kategorii, ich pomocników oraz listonoszy. Liczba urzędników zatrudnionych np. w III Wydziale Przewozu Poczty Drogami Kolejowymi oraz ich lokalizacja były uzależnione od decyzji naczelnika Głównego Zarządu Poczty i Telegrafów. Do zadań urzędników należał nadzór nad przewozem wszelkiego rodzaju korespondencji i przesyłek pocztowych liniami kolejowymi. III wydział z siedzibą w Warszawie swą jurysdykcją objął przewóz poczty

na następujących liniach kolejowych: Warszawa–Granica (wydziały pocztowe na stacjach Warszawa i Granica); Żąbkowice–Sosnowiec (Sosnowiec); Warszawa–Aleksandrów Przygraniczny (Aleksandrów Przygraniczny); Koluszki–Ostrowiec (Koluszki), Łuków–Granica (Łuków, Iwangorod, Skarżysko); Kowel–Mława (Kowel, Mława); Ostrołęka–Pilawa (Pilawa); Lublin–Ostrołęka–Łapy (Białystok); Białystok–Baranowicze (Białystok); Brześć–Homel (Brześć Litewski); Homel–Briańsk (Homel); Warszawa–Wilno (Wilno); Grodno–Suwałki–Orany (Grodno); Wilno–Równe (Równe). Ponadto niektóre linie kolejowe znalazły się w jurysdykcji następujących wydziałów: I – linia Sankt Petersburg–Wierzbołowo (Wierzbołowo), IV – linia Kijów–Grajewo (Grajewo); VI – linia Mińsk–Warszawa (Warszawa). Struktury te funkcjonowały na terenie Królestwa Polskiego do chwili ich ewakuacji w głąb Rosji po wybuchu I wojny światowej.

Źródła i literatura: ZP, t. 42, 1891; t. 49, 1894; СУиРП, 1891, nr 27, poz. 113; *Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1899 год; Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. часть 1-я почтовая*, сост. А. О. Глембоцкий, wyd. 2, Kiszyniów 1901.

Zarząd Wzajemnych Ubezpieczeń Budynków od Ognia w Guberniach
Królestwa Polskiego
(Управление Взаимного Страхования Строений от Огня в Губерниях
Царства Польского)

Ukazem carskim z 10/22 VI 1900 r. zostały zlikwidowane wydziały ubezpieczeniowe w zarządach gubernialnych oraz stanowiska referentów ds. ubezpieczeniowych w zarządach powiatowych. W miejsce rozwiązanych instytucji z dniem 1/14 I 1901 r. wprowadzono struktury Zarządu Wzajemnych Ubezpieczeń Budynków od Ognia w Guberniach Królestwa Polskiego. Do jego kompetencji należało: ubezpieczanie budynków prywatnych i społecznych od pożarów, które to podlegało obowiązkowemu wykupowi polisy. Spod działalności zarządu wyodrębniono budynki, które były przeznaczone do rozbiórki; wyposażenie wewnętrzne (maszyny, urządzenia), budynki mające tymczasowy charakter, budynki wzniesione na gruntach niebędących własnością właściciela zabudowań. Na barki zarządu i podległych mu struktur spadały zadania związane z oszacowaniem wartości ubezpieczanych budynków, prowadzenie dokumentacji ubezpieczeniowej jak i wycena strat poczynionych przez pożary w ubezpieczonych budynkach. Przepisy wprowadzone z dniem 1/14 I 1901 r. zaczęły obowiązywać w całym Królestwie Polskim z wyjątkiem obszaru miasta Warszawy. Z początkiem 1901 r. w Królestwie Polskim zaczęły działać następujące etaty zarządu wzajemnych ubezpieczeń:

Nazwa etatu	Wysokość wynagrodzenia zasadniczego	Wysokość dodatku na wyżywienie	Wysokość dodatku mieszkaniowego	Ogółem
Prezes	3000	1500	1500	6000
Wiceprezes	1750	875	875	3500
Starszy inspektor	1250	625	625	2500
Młodszy inspektor	750	375	375	1500
Referent	900	450	450	1800
Starszy pomocnik referenta	500	250	250	1000
Młodszy pomocnik referenta	400	200	200	800
Taksator (rzeczoznawca) ubezpieczeniowy I kategorii	750	375	375	1500
Taksator (rzeczoznawca) ubezpieczeniowy II kategorii	600	300	300	1200
Pomocnik taksatora (rzeczoznawcy) ubezpieczeniowego	450	225	225	900
Sekretarz przy taksatorze (rzeczoznawcy) ubezpieczeniowym	300	150	150	600

Ciężar sprawowania nadzoru nad przestrzeganiem przepisów obowiązkowego ubezpieczenia budynków od ognia spadał na struktury terenowe zarządu w osobach: taksatorów (rzeczoznawców) ubezpieczeniowych (страховый оценщик), pomocników taksatorów (rzeczoznawców) ubezpieczeniowych (помощник страхового оценщика) i sekretarzy prowadzących kancelarie taksatorów. Liczba pracowników nowo stworzonych struktur oraz miejsce ich urzędowania zostało zatwierdzone przez Ministra Spraw Wewnętrznych. Centrala zarządu została ulokowana w Warszawie. Na obszarze guberni zdecydowano się na przydzielenie jednego taksatora ubezpieczeniowego na terytorium jednego lub dwóch powiatów. Każdy ze wspomnianych urzędników posiadał jednego lub dwóch pomocników taksatora. Kancelaryjną stroną działalności taksatorów ubezpieczeniowych zajmowali się sekretarze. Tuż przed wybuchem I wojny światowej w każdym z powiatów Królestwa Polskiego działał jeden taksator oraz dwóch jego pomocników. Struktury zarządu wzajemnych ubezpieczeń zostały ewakuowane w głąb Rosji latem 1915 r. Uległy likwidacji jesienią 1917 r.

Źródła i literatura: APL, KGL, sygn. 1903:11t; RGL (1867–1918), sygn. K 1903:6; APZ, Akta stanu cywilnego parafii prawosławnej w Biłgoraju, sygn. 29; ПСЗРИ, собрание III, t. 20, 1900,

nr 18780; СУиРП, 1900, art. 1637; *Памятная Книжка Люблинской Губернии на 1902 год; Холмская Губерния. 1914 год; Отчет Управления взаимного страхования строений от огня в губерниях Царства Польскаго за 1902 год. Утвержден Общим Присутствием Управления взаимного страхования строений от огня в губерниях Царства Польскаго на заседании 6 июня 1903 г.*, Warszawa 1903; A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd...*; tenże, *Rosyjska kancelaria...*; tenże, *Organizacja i kancelarie zarządów powiatowych w Królestwie Polskim w latach 1866–1918*, [w:] *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym od XV do XIX wieku*, pod red. H. Gmitemka i J. Łosowskiego, Kraków 2010; G. Smyk, *Korpus urzędników...*; K. Latawiec, *Spoleczność rosyjska...*;

Zarząd Zachodniego Obwodu Górniczego
(Управление Западной Горнозаводской Области);
Naczelnik Zachodniego Obwodu Górniczego
(Начальник Западной Горнозаводской Области);
Naczelnik Okręgu Górniczego
(Начальник Горного Округа);

Zarząd Wschodniego Okręgu Górniczego Królestwa Polskiego
(Управление Восточного Горного Округа Царства Польскаго);
Zarząd Zachodniego Okręgu Górniczego Królestwa Polskiego
(Управление Западного Горного Округа Царства Польскаго)

Organ nadzoru nad przemysłem górniczym. Dnia 1/13 VII 1870 r. zlikwidowano Centralny Zarząd Górniczy w Warszawie, a administrację górniczą w Królestwie podporządkowano departamentowi górniczemu w Petersburgu. Zarząd lokalny zakładów rządowych pozostawiono w gestii istniejących okręgowych zarządów górniczych Królestwa Polskiego (okręgu zachodniego i wschodniego) na czele z naczelnikami, których kompetencje nieco poszerzono w drugorzędnych sprawach administracyjnych i gospodarczych. W 1893 r. pierwszy raz prawo górnicze Królestwa zostało opublikowane w ramach СЗРИ, jednak rosyjskie przepisy z okresu przed unifikacją nie rozciągały się na Królestwo, a ponadto wszelkie polskie regulacje zachowywały moc, jeśli nie stały w sprzeczności z nowymi prawami rosyjskimi. Głównym decydentem był naczelnik rządowych zakładów górniczych w Królestwie Polskim (начальник казенных горных заводов Царства Польскаго). Jego podstawowym zadaniem było zgodne z prawem i rachunkiem ekonomicznym kierowanie rządowym przemysłem górniczym na terenie powierzonego okręgu pod względem administracyjnym, technicznym i naukowym, a zatem: sprawy organizacyjne fabryk i warsztatów, rachunkowość i sprawozdawczość budżetowa, nadzór nad porządkiem i bezpieczeństwem, nadzór nad szpitalami i stowarzyszeniami robotniczymi. Ponadto decydował w kwestiach organizacji struktur urzędowych i pracy podległych mu urzędników

i robotników. Zakres decyzji naczelnika stanowił, że: a) mianuje i zwalnia urzędników do X kl. włącznie, a wszystkim udziela urlopów krajowych na 29 dni, b) wyznacza terminy, ogłasza licytacje i przetargi na dzierżawy do sumy 5000 rubli w granicach objętych kosztorysem, c) zatwierdza kosztorysy budowlane i techniczne do sumy 600 rubli z możliwością zlecenia ich wykonania, d) zatwierdza protokoły zdawczo-odbiorcze do wysokości 3000 rubli, e) nakazuje sprzedaż przez licytację zaległości i braków, z wykreśleniem ich z inwentarza do wysokości wartości nieruchomości (bez gruntu) 300 rubli (w Królestwie prawo uznawało maszyny za ruchomości, więc nie można było ich sprzedać), a ruchomości do 600 rubli; w przypadkach nadzwyczajnych asygnuje sumy na ten cel, kwotę nie większą nad 600 rubli.

Zarząd Wschodniego Okręgu Górniczego (Управление Восточного Горного Округа) z siedzibą w Suchedniowie zajmował się administrowaniem kopalniami rud żelaza, ośrodkami wypalania węgla drzewnego oraz zakładami hutniczymi w Starachowicach, Mostkach, Rejowie, Bzinie, Mroczkowie, Samsownowie, Suchedniowie, Baranowie, Michałowie, Brodach, Nietulisku, Sielpi, Białogonie i Serocku. Zarządem kierował naczelnik, który bezpośrednio podlegał Departamentowi Górnictwa Ministerstwa Finansów w Petersburgu. Naczelnikowi byli podporządkowani kierownicy kopalń i hut jak i inny personel techniczny. Etaty Wschodniego Okręgu Górniczego przedstawiały się następująco:

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyjazd służbowe	Ogółem
Naczelnik okręgu	1	1500	450	1950
Sekretarz	1	450	150	600
Sekretarza do spraw działu technicznego	1	360	–	360
Archiwariusz	1	255	–	255
Dziennikarz-ekspedytor	1	255	–	255
Urzędnik do pisma wyższego wymiaru wynagrodzenia	2	180	–	360
Urzędnik do pisma niższego wymiaru wynagrodzenia	2	150	–	300
Buchalter	1	600	150	750
Pomocnik buchaltera wyższego wymiaru wynagrodzenia	1	600	150	750
Pomocnik buchaltera średniego wymiaru wynagrodzenia	1	450	–	450
Młodszy buchalter niższego wymiaru wynagrodzenia	2	300	–	300

Poborca specjalny	1	600	210	810
Platnik	1	450	150	600
Nadzorca magazynu	1	400	–	400
Pomocnik architekta	1	450	150	600
Inżynier maszyn	1	650	232,50	882,50
Pomocnik inżyniera maszyn	1	300	82,50	382,50
Lekarz	1	540	–	540
Pisarz wolnonajemny	nieokreślona liczba	–	–	500
Etat zarządu rudami żelaza				
Zawiadujący	1	750	360	1110
Mierniczy	1	450	150	600
Kreślarz	1	180	82,50	262,50
Nadsztygar wyższego wymiaru wynagrodzenia	1	345	150	495
Nadsztygar niższego wymiaru wynagrodzenia	1	250	150	400
Sztygar wyższego wymiaru wynagrodzenia	1	200	82,50	282,50
Sztygar średniego wymiaru wynagrodzenia	4	200	–	800
Sztygar niższego wymiaru wynagrodzenia	2	160	–	320
Etat koksowni				
Zawiadujący	1	600	210	810
Hutmajster	4	225	150	1500
Dozorca	3	180	82,50	787,50
Etat hut żelaza				
Zawiadujący hutą w Starachowicach	1	420	150	570
Asystent	1	200	–	200
Zawiadujący hutą w Mostkowie	1	400	150	550
Odbiorca materiałów	1	180	–	180
Zawiadujący hutą w Rejowie i Bzinie	1	600	150	750
Odbiorca materiałów	1	180	–	180
Zawiadujący hutą w Mroczkowie	1	400	150	550
Odbiorca materiałów	1	150	–	150
Zawiadujący hutą w Samsonowie	1	600	150	750

Asystent	1	225	–	225
Zawiadujący zakładem wykuwania stali fryzerskiej w Suchedniowie i Baranowie	1	450	150	600
Etat walcowni				
Zawiadujący zakładem w Michałowie	1	400	150	550
Hutmajster	1	225	–	225
Zawiadujący zakładem w Brodach	1	900	150	1050
Asystent	1	180	–	180
Zawiadujący zakładem w Nietulisku	1	750	150	900
Nadzorca magazynu	1	540	–	540
Hutmajster	1	300	–	300
Zawiadujący zakładem w Sielpi	1	600	150	750
Nadzorca magazynu	1	360	–	360
Hutmajster	1	300	–	300
Etat zakładów mechanicznych w Białogonie				
Zarządzający zakładami	1	900	150	1050
Hutmajster walcowni	1	300	75	375
Hutmajster mechaniki	1	510	–	510
Buchalter	1	450	–	450
Poborca specjalny	1	360	82,50	442,50
Nadzorca magazynu	1	360	–	360
Kreślarz	1	300	–	300
Maszynista	1	100	–	100
Pisarz stalowni w Serocku	1	300	–	300

Przedstawiony wyżej przydział ulegał ciągłym zmianom. Wpływ na taki stan miało wyprzedawanie kopalń i zakładów hutniczych. Już w 1870 r. sprzedano zakłady w Starachowicach, Michałowie, Brodach i Nietulisku.

Analogiczny Zarząd Zachodniego Okręgu Górniczego (Управление Западного Горного Округа) w Dąbrowie Górniczej zajmował się administrowaniem kopalniami węgla kamiennego, galmanu i rud żelaza, pracami poszukiwawczymi, hutami cynku i żelaza w Dąbrowie Górniczej, Sławkowie i Pankach. Przedstawiony poniżej skład tego zarządu ulegał ciągłym zmianom. Wpływ na taki stan miało wyprzedawanie kopalń i zakładów hutniczych.

Nazwa etatu	Liczba etatów	Wynagrodzenie zasadnicze	Dodatek na wyjazd służbowe	Ogółem
Naczelnik okręgu	1	2600	450	3050
Sekretarz	1	600	82,50	682,50
Pomocnik sekretarza	1	400	–	400
Archiwariusz	1	450	–	450
Dziennikarz-ekspedytor	1	300	–	300
Urzędnik kancelaryjny	4	250	–	1000
Główny buchalter	1	900	300	1200
Młodszy buchalter wyższej stawki wynagrodzenia	1	600	–	600
Młodszy buchalter średniej stawki wynagrodzenia	1	470	–	470
Młodszy buchalter niższej stawki wynagrodzenia	1	380	–	380
Poborca specjalny	1	600	210	810
Płatnik	1	450	150	600
Pomocnik płatnika	1	270	–	270
Nadzorca magazynu	1	600	–	600
Pomocnik nadzorcy magazynu	1	250	–	250
Geometra górniczy	1	800	300	1100
Pomocnik geometry górniczego	1	400	–	400
Kreślarz planów przy geometrze górniczym	2	300	–	600
Architekt	1	600	232,50	832,50
Kreślarz planów przy architekcie	1	250	–	250
Mechanik	1	850	150	1000
Kreślarz planów przy mechaniku	1	350	–	350
Lekarz	1	600	–	600
Pisarz wolnonajemny	nieokreślona liczba	–	–	1629
Etaty wyrobisk węglowych				
Zawiadujący wyrobiskami węglowymi	1	1250	300	1550
Nadnadzorca kopalni	1	525	225	750
Prowadzący sprawy kancelaryjne	1	400	–	400
Starszy nadzorca kopalni	2	400	–	800
Młodszy nadzorca kopalni	5	300	–	300

Etaty wyrobisk galmanu i rudy żelaza oraz gliny ogniotrwałej				
Zawiadujący wyrobiskami	1	1200	300	1500
Nadnadzorca kopalni	1	500	200	700
Nadzorca kopalni wyższego wymiaru wynagrodzenia	4	300	82,50	1530
Nadzorca kopalni niższego wymiaru kopalni	3	300	–	900
Etat prac poszukiwawczych				
Zawiadujący poszukiwaniami	1	600	150	750
Etaty zakładów cynku				
Zawiadujący zakładami	1	1025	–	1025
Pomocnik zawiadującego zakładami cynku	1	600	–	600
Odbiorca materiałów	1	300	–	300
Etat hut żelaza w Dąbrowie Górniczej				
Zarządzający zakładami	1	1250	–	1250
Pomocnik zarządzającego zakładami	1	600	–	600
Asystent	1	400	–	400
Odbiorca materiałów	2	300	–	600
Zawiadujący walcownią w Sławkowie	1	700	82,50	782,50
Etat odlewni w Pankach				
Zawiadujący zakładem	1	900	150	1050
Poborca specjalny	1	500	150	650
Buchalter	1	500	–	500
Archiwariusz	1	300	–	300
Starszy sztygar	1	300	82,50	382,50
Dozorca surówki	1	180	82,50	262,50
Odbiorca materiałów	1	180	–	180

Z dniem 1/13 I 1872 r. na obszarze Królestwa Polskiego wprowadzono dwa etaty geometrów górniczych markszajderów (Markscheider) zajmujących pracami mierniczymi w górnictwie. Mieli za zadanie świadczyć swoje usługi na obszarze całej Kongresówki.

Ustawa z 16/28 I 1895 r. zlikwidowała okręgi górnicze Królestwa Polskiego i ich zarządy, a na ich miejsce powołała zachodni obwód górniczy Imperium Rosyjskiego z siedzibą w Suchedniowie, obejmujący całe Królestwo. Był to jeden z ośmiu obwodów imperium. Przejął on kompetencje zarządów okręgowych w kwestii górnictwa rządowego i dąbrowskiej szkoły górniczej, a ponadto powierzono mu nadzorowanie górnictwa prywatnego i w związku z tym

podporządkowano mu okręgowych inżynierów górniczych. Na czele zarządu obwodu stał naczelnik, który przejął kompetencje naczelników zarządów okręgow. Podlegały mu zarządy kopalń rządowych oraz ustanowieni przy nich: zawiadowcy, sztygarzy, dozorczy, magazynierzy itp. Z dniem 1/13 I 1895 r. wprowadzono rosyjski podatek górniczy.

Kompetencje naczelnika zarządu zachodniego obwodu górniczego Imperium Rosyjskiego to: 1) zarząd zakładami rządowymi i nadzór nad prywatnymi pod względem wykonywania praw i przepisów; 2) dbałość o interesy skarbu państwa; 3) prowadzenie spraw sądowych w imieniu skarbu; 4) wspieranie rozwoju prywatnego przemysłu górniczego; 5) nadzór nad terminowym ściąganiem podatków górniczych i zaległości; 6) nadzór nad bezpieczeństwem robót górniczych i stosunkami pracodawców z robotnikami; 7) ogólny nadzór, także nad stroną techniczną robót górniczych w zakresie przewidzianym przez prawo; 8) techniczny i fiskalny nadzór nad kotłami parowymi w podległych zakładach; 9) rozgraniczanie nadań górniczych wydanych na niezajętych gruntach rządowych; 10) udzielanie koncesji na eksploatację; 11) przyjmowanie zgłoszeń górniczych z planami robót kopalnianych i uzupełnianie ich; 12) wydawanie pozwoleń na budowę zakładów przemysłowych; 13) przyjmowanie oświadczeń o zamiarze sprzedaży udziałów w zakładach wspólnych lub spadkowych; 14) decydowanie o wydzieleniu pojedynczych zakładów z masy wspólnej; 15) nadzór nad wykonaniem zobowiązań przyjętych przez osoby, które na mocy kontraktów z rządem posiadają zakłady rządowe; 16) zbieranie danych statystycznych i przysyłanie ich ministerstwu; 17) rozpatrywanie okoliczności nieszczęśliwych wypadków i wydawanie opinii o przyczynach; 18) nadzór nad realizacją prawa byłej ludności górniczo-fabrycznej zakładów prywatnych; 19) władza zwierzchnia nad personelem urzędniczym (mianują, zwalniają, przenoszą, przedstawiają do nagród itp.); 20) obrona interesów państwa wobec przemysłu prywatnego; 21) wydawanie pozwoleń na poszukiwanie złota; 22) wydawanie nadań górniczych na pola złotonosne; 23) nadzór nad eksploatacją lasów górniczych przydzielonych zakładom prywatnym (nie dopuszczanie do samowolnych wyrębów). Zatrudnienie Zachodniego Zarządu Górniczego z 1895 r. przedstawiało się następująco:

	Liczba etatów	Wysokość wynagrodzenia rocznego			
		zasadnicze	dodatek na wyżywienie	dodatek na mieszkanie	ogółem
		rubli			
Naczelnik	1	2500	2300	1200	6000
Urzędnik do szczególnych poruczeń (także pomocnik naczelnika)	1	1500	1000	500	3000
Referent (także radca prawny)	1	800	400	300	1500

Pomocnik referenta	1	500	150	150	800
Buchalter	1	700	250	250	1200
Pomocnik buchaltera	3	450	150	150	750
Sekretarz	1	700	250	250	1200
Archiwista-dziennikarz	1	400	150	150	700
Poborca specjalny	1	650	200	150	1000
Urzędnik prowadzący kasę w Dąbrowie	1	650	250	200	1100
Dozorca magazynów	1	400	150	150	700
Lekarz	1	600	150	150	900

Naczelnik zachodniego obwodu górniczego podlegał bezpośrednio ministrowi a jego kompetencje prawie pokrywały się z kompetencjami departamentu górniczego. Był II instancją wobec okręgowych inżynierów górniczych, którzy byli samodzielnymi organami nadzoru nad przemysłem górniczym prywatnym. Mógł zwoływać zjazdy inżynierów okręgowych i mierniczych (markszajderów). Podlegała mu także szkoła górnicza w Dąbrowie. Natomiast w odniesieniu do zarządów górniczych zakładów rządowych był władzą zwierzchnią, co wiązało się z zatwierdzaniem planów i kosztorysów całej działalności, łącznie z postanowieniami o wyрубie lasów (nadzór nad prawidłowym gospodarowaniem, układanie, rozpatrywanie i przedstawianie ministrowi budżetu zakładów; nadzór nad surowcami i korzystną sprzedażą wyrobów; rozkład zamówień rządowych, rozpatrywanie i zatwierdzanie budżetu wyрубu lasów górniczo-fabrycznych; zapobieganie pożarom i samowolnym wyрубom lasów; nadzór nad działalnością naczelników państwowych zakładów górniczych; opieka nad majątkiem zakładów nieczynnych; nadzór nad wykonywaniem zarządzeń dotyczących bytu pracowników zakładów państwowych i ich rodzin).

W 1903 r. zarząd przeniesiono do Warszawy i wprowadzono zmiany w zatrudnieniu: utworzono stanowisko technika do działu górniczego (jednocześnie urzędnika do szczególnych poruczeń) z wynagrodzeniem 1400 rubli i młodszego referenta – 1400 rubli; przemianowano referenta (radcę prawnego) na starszego referenta – 2400 rubli; zlikwidowano stanowisko sekretarza; zwiększono wynagrodzenia: pomocnikowi referenta z 800 do 1000 rubli, buchalterowi z 1200 do 1400 rubli i archiwście-dziennikarzowi z 700 do 800 rubli oraz zwiększono kredyty na delegacje i najem kreślarzy, laboranta, pisarzy, uczniów górniczych i wydatki gospodarczo-kancelaryjne. Zmiany polecono przeprowadzić w ciągu 1903 r.

Źródła i literatura: RGIA, zesp. 37, inw. 74, sygn.: 237, 369, 556; ПСЗРИ, собрание II, t. 45, 1870, nr 48322; собрание III, t. 15, 1895, nr 11262; собрание III, t. 23, 1903, nr 22506, nr 22968, nr 23060, nr 23122, nr 23287; СЗРИ, t. VII, wyd. 1893 i wyd. 1910; СУиРП, 1889,

poz. 31; 1890, poz. 21; 1891, poz. 119; 1895, poz. 116 i poz. 170; 1896, poz. 23; 1903, poz. 314, poz. 972 i poz. 1121; ДПКР, t. 70, 1870; УПИРМФ, 1870, nr 24; ZP, t. 43, 1891; „Dziennik Warszawski”, 1871, nr 281; „Горный Журнал”, 1895, nr 2; *Zbiór praw, instrukcyj i przepisów, obowiązujących dla prywatnego przemysłu górniczego w guberniach Królestwa Polskiego*, oprac. S. Bukowiecki, wyd. K. Srokowski, H. Hoffmann, Dąbrowa 1899; *Сборник русских фабричных законов*, pod red. М. А. Саблина, Moskwa 1885; *Сборник законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства*, pod red. М. Балабанова, Kijów 1905; *Сборник постановлений Главного по фабричным и горнозаводским делам присутствия за 1899–1914 гг.*, pod red. В. В. Громана, Piotrogród 1915; J. Jaros, *Organizacja administracji...*, tenże, *Organizacja rządowej...*; tenże, *Stan badań...*; M. Koczanowicz, dz. cyt.; W. Łukasiewicz, dz. cyt.; A. Okolski, dz. cyt., t. II; J. Pazdur, dz. cyt. S. Świętochowski, dz. cyt.

Zarządzający Działem Pocztowym (Управляющий Почтовой Частью)

Funkcja ta została stworzona w głębi imperium na podstawie ukazu z 27 VI/9 VII 1867 r. Na terenie Królestwa Polskiego pojawiła się na mocy ukazu z 15/27 XII 1870 r. i zaczęła działać z dniem 1/13 I 1871 r. Zarządzający działem pocztowym podlegali Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Stworzono 4 takie etaty w: Warszawie – dla guberni warszawskiej; Piotrkowie – dla guberni piotrkowskiej, kaliskiej i kieleckiej; Lublinie – dla guberni lubelskiej, radomskiej i siedleckiej; Łomży – dla guberni łomżyńskiej, suwalskiej i płockiej. Osoby zajmujące to stanowisko w Warszawie otrzymywały 3000 rubli wynagrodzenia (2000 pensji, 1000 dodatku na wyżywienie), zaś zatrudnieni na analogicznej funkcji w Lublinie, Łomży i Piotrkowie – 1500 rubli wynagrodzenia (odpowiednio 1000 i 500). Urzędnicy ci posiadali swoich zastępców w osobach pomocników, którzy zajmowali się kierowaniem ekspedycją specjalnych spraw pocztowych. Zarządzającym pocztową częścią podlegały wszystkie urzędy pocztowe, takie jak: gubernialne, powiatowe i przygraniczne biura pocztowe oraz wydziały pocztowe. Do ich kompetencji należało: dbanie o zachowanie łączności pocztowej; nadzorowanie pracy urzędników w podległych im placówkach; przygotowywanie sprawozdań z działalności urzędów pocztowych; przedstawianie Ministrowi Spraw Wewnętrznych planów rozbudowy sieci urzędów pocztowych itd. Etaty zarządzających piastowali wyłącznie urzędnicy narodowości rosyjskiej, ale na stanowiskach pomocniczych, utworzonych przy zarządzających, zatrudniano zarówno Rosjan, jak i Polaków. Stanowiska zarządzających funkcjonowały do momentu wprowadzenia urzędów pocztowo-telegraficznych w 1885 r.

Źródła i literatura: APL, KGL, sygn.: 1871:257, 1873:43, 1885:36t; ПСЗРИ, собрание II, t. 45, nr 49016. „Радомския Губернска Ведомости”, 1871, nr 31; W. Grądkowski, *Poczta Królestwa Kongresowego...*

Zarządzający Sprawami Grecko-Unickimi w Królestwie Polskim (Управляющий Греко-Униатскими Делами в Царстве Польском)

W styczniu 1867 r. na mocy ukazu carskiego zreorganizowano zarząd nad wyznaniem w Królestwie Polskim. Spod jurysdykcji Rządowej Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych wyłączono zakres kompetencji odnoszących się do wyznań chrześcijańskich i niechrześcijańskich. Sprawami Kościoła greckokatolickiego miał odtąd kierować zarządzający sprawami grecko-unickimi w Królestwie Polskim. Na to stanowisko został mianowany radca kolegialny Josif Sidorski. Zajmował wspomnianą posadę do 14/26 III 1869 r., kiedy powierzono mu funkcję zarządzającego Kancelarią Ministerstwa Oświecenia Publicznego do Spraw Wyznania Grecko-Unickiego.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 733, inw. 121, sygn. 721; inw. 225, sygn. 447; *Сборник циркуляров по Управлению Духовными Делами Иностранных Исповеданий*, Часть II, Warszawa 1867; „Радомския Губернская Ведомости”, 1867, nr 4; „Седлецкия Губернская Ведомости”, 1869, nr 16; A. Korobowicz, *Stanowisko prawne...*

Zawiadujący Budowami Cerkwi Grecko-Unickich w Królestwie Polskim (Заведывающий Постройками Греко-Униатских Церквей в Царстве Польском)

Organ administracyjny utworzony w celu przeprowadzenia budowy i remontu cerkwi greckokatolickich na obszarze Królestwa Polskiego. Do jego zadań należało: dokonanie przeglądu technicznego istniejących świątyń (cerkwi, kaplic) oraz zabudowań mieszkalnych i gospodarczych należących do parafii unickich; opracowanie planów remontów i budowy wspomnianych budynków; prowadzenie nadzoru nad procesem budowlanym; przyjmowanie wykonanych prac oraz przekazywanie nowo wzniesionych i wyremontowanych zabudowań w ręce przedstawicieli Kościoła greckokatolickiego. Funkcja ta została utworzona w dniu 13/25 VIII 1864 r. Zakres kompetencji oraz zasady działalności tego organu zostały określone w instrukcji z 28 VIII/9 IX 1864 r. Stanowisko zawiadującego budowami zostało przekazane w ręce sztabs-kapitana sztabu generalnego Dmitrija Moskwin. Przewidziano także istnienie etatu starszego inżyniera-architekta przy zawiadującym budowami, który miał zajmować się stroną techniczną inwestycji. Funkcja ta przypadła Anastazemu Szankowskiemu. Początkowo przewidziano budowę cerkwi i remont już istniejących na obszarze powiatów hrubieszowskiego, krasnostawskiego i zamojskiego guberni lubelskiej. Po zakończeniu prac na tym terytorium zamierzano kontynuować inwestycje w powiatach lubelskim, radzyńskim, bialskim i siedleckim w guberni lubelskiej

oraz na terytorium guberni płockiej i augustowskiej. W celu usprawnienia procesu rozbudowy i remontu już istniejącej infrastruktury cerkwi unickich terytorium powiatów podzielono na tzw. rewiry (częstki). Bezpośredni nadzór techniczny nad budowami i remontami został przekazany w ręce inżynierów-architektów powiatowych. Stanowisko zawiadującego budowami cerkwi unickich istniało do momentu oficjalnej likwidacji Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim czyli do dnia 11/23 V 1875 r. Siedziba zawiadującego budowami została zlokalizowana w Zamościu.

Źródła i literatura: РГИА, zesp. 821, inw. 4, sygn. 89–91, 99–101; APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1837–1866), sygn. Administracyjne 127.

Zawiadujący Budowami Cerkwi Prawosławnych w Kraju Przywiślańskim (Заведывающий Постройками Православных Церквией в Привислянском Крае)

Organ administracji specjalnej, utworzony w celu kierowania procesem budowy i remontu cerkwi prawosławnych na obszarze Królestwa Polskiego. Jego powstanie było spowodowane niezakończeniem procesu remontu i budowy byłych cerkwi unickich, które z dniem 11/23 V 1875 r. stały się prawosławne. Urząd ten został powołany ukazem z 11/23 VII 1875 r. i miał zająć się kontynuowaniem niezakończonych spraw. Ponadto kierować budową cerkwi prawosławnych poza obszarem zlikwidowanej unickiej diecezji chełmskiej. Zawiadujący urzędował w Warszawie i traktowany był jako urzędnik przy generał-gubernatorze warszawskim. Funkcję zawiadującego objął pułkownik Dmitrij Moskwin. Już w listopadzie 1875 r. na to stanowisko został skierowany urzędnik do szczególnych poruczeń V klasy przy Ministrze Spraw Wewnętrznych Fiodor Gołouszew. Nadzór nad stroną techniczno-architektoniczną miał sprawować architekt Notbek. Przewidziano także zatrudnienie specjalnych techników bezpośrednio nadzorujących prace budowlane w osobach inżynierów-architektów: Anastazego Szankowskiego, Orłowskiego i Szrettera. Do obowiązków tego wyjątkowego nadzoru budowlanego należało: opracowywanie projektów i kosztorysów wznoszonych cerkwi; cykliczne kontrolowanie postępów prac budowlanych, dokonywanie odbioru technicznego inwestycji itd. W terenie poszczególne sprawy budowy świątyń były rozpatrywane przez referaty wydziałów administracyjnych, zajmujące się kwestiami wyznaniowymi. Sytuacja taka uległa zmianie z dniem 28 I/9 II 1877 r., kiedy to sprawy cerkiewno-budowlane zostały przekazane do kancelarii gubernatorów. Instytucja urzędnika do szczególnych poruczeń przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, zawiadującego budowami cerkwi prawosławnej, funkcjonowała

do dnia 13/25 VI 1890 r., kiedy sprawy budownictwa cerkiewnego przekazano pod jurysdykcję Synodu Świętobliwego.

Źródła i literatura: Archiwum Państwowe w Warszawie ekspozytura w Milanówku, Rząd Gubernialny Warszawski, referat IV, sygn. 317/1875; APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918), sygn. A IV 1875:280; KGL, sygn.: 1888:14, 1890:9, 1878:5cer, 1879:16cer, 1881:11cer, 1882:7cer, 1883:7cer, 1884:11cer, 1891:4cer.

Zawiadujący Działem Solnym w Królestwie Polskim (Заведывающий Соляною Частию в Царстве Польском)

Warszawski Gubernialny Zarząd Akcyzy kierował działami: napojów, tabaki, cukru i soli w Królestwie Polskim. Celem usprawnienia administrowania działem solnym, z którego czerpano duże zyski z tytułu pobierania podatku akcyzowego, wyodrębniono tę materię ze wspomnianego zarządu akcyzowego. Nadzór nad tym działem powierzono jednemu z urzędników Departamentu Przychodów Niestających Ministerstwa Finansów. Osoba ta, na podstawie zatwierdzonej decyzji Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z dnia 26 II/10 III 1871 r., otrzymała miano Zawiadującego Działem Solnym w Królestwie Polskim. W dyspozycji zawiadującego znalazło się kilku urzędników odpowiedzialnych za sprawowanie nadzoru nad handlem solą: 2 rewizorów, buchalter i pomocnik buchaltera. Pod jurysdykcją omawianego znalazły się także etaty: solnego komisarza krakowskiego, stanowiska funkcjonujące w tężniach w Ciechocinku, nadzorcy magazynów solnych w Królestwie Polskim. Z Warszawskiego Gubernialnego Zarządu Akcyzy przekazano cały referat wraz produkcją kancelaryjną oraz środki finansowe na utrzymanie struktur administracji odpowiedzialnych za nadzór nad handlem solą. Omawiane struktury funkcjonowały do 1/13 IX 1873 r. Na ich likwidację wpłynął fakt zaprzestania importu soli z zakładów na terenie Austro-Węgier. Z dniem 1/13 VII 1873 r. wszystkie sprawy związane z nadzorem nad funkcjonowaniem magazynów solnych oraz sprzedażą samej soli przekazano do administrowania czterem ponadgubernialnym zarządom przychodów akcyzy. Urzędnicy pracujący w administracji działu solnego znaleźli zatrudnienie w gubernialnych zarządach akcyzy. Stanowisko zawiadującego działem solnym w Królestwie Polskim przez cały okres funkcjonowania tej instytucji zajmował Nikołaj Aleksander Adolfowicz Wentcel.

Źródła i literatura: УПРМФ, 1871, nr 14; „Радомския Губернска Вѣдомости”, 1873, nr 27; „Dziennik Warszawski”, 1871, nr 65.

Zawiadujący Sprawami Duchownych Obcych Wyznań
w Królestwie Polskim
(Заведывающий Духовными Делами Иностранных Исповеданий
в Царстве Польском)

Na początku stycznia 1867 r. spod jurysdykcji Rządowej Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych wyłączono zakres kompetencji odnoszących się do wszystkich wyznań na terenie Królestwa Polskiego. Utworzono wtedy stanowisko zawiadującego wyznaniem obcymi (kościóły chrześcijańskie: Kościół katolicki, kościoły protestanckie; wyznanie mojżeszowe, islam itd.). Kierował on tzw. Zarządem do Spraw Duchownych Wyznań Obcych w Guberniach Królestwa Polskiego. Urzędnik ów sprawował funkcję pośredniczącą między wspomnianymi strukturami a Departamentem Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Funkcję tę objął radca stanu hrabia Koskuł, wicedyrektor Departamentu Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Jeszcze w 1867 r. na tym stanowisku znalazł się Aleksander Siergiejewicz Muchanow. Instytucja funkcjonowała do dnia 1/13 VIII 1871 r., a wszelkie kwestie związane z administrowaniem tzw. wyznaniem obcymi w Królestwie Polskim zostały podporządkowane Departamentowi Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Źródła i literatura: Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, Konsystorz Generalny Diecezji Lubelskiej, sygn. Rep. 60 I 140; ZP, t. 1, 1871; *Сборник циркуляров по Управлению Духовными Делами Иностранных Исповеданий*, часть II, Warszawa 1867; „Радомския Губернская Ведомости”, 1867, nr 4; 1871, nr 35; G. Smyk, *Korpus urzędników...*

Wykaz skrótów

AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych
APB	– Archiwum Państwowe w Białymstoku
APBoŁ	– Archiwum Państwowe w Białymstoku oddział w Łomży
APK	– Archiwum Państwowe w Kielcach
APKoS	– Archiwum Państwowe w Kielcach oddział w Sandomierzu
APL	– Archiwum Państwowe w Lublinie
APLoK	– Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Kraśniku
APLoR	– Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Radzynie Podlaskim
APŁ	– Archiwum Państwowe w Łodzi
APP	– Archiwum Państwowe w Płocku
APR	– Archiwum Państwowe w Radomiu
APS	– Archiwum Państwowe w Siedlcach
APToW	– Archiwum Państwowe w Toruniu oddział we Włocławku
APZ	– Archiwum Państwowe w Zamościu
ЦДІАА	– Центральний Державний Історичний Архів України, м. Львів
ДАОО	– Державний Архів Одеської Области
DPKP	– Dziennik Praw Królestwa Polskiego
ГАРФ	– Государственный Архив Российской Федерации
КАА	– Kauno apskrities archyvas
KGL	– Kancelaria Gubernatora Lubelskiego
LVIA	– Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas
ПСЗРИ	– Полное Собрание Законов Российской Империи
ПУКЦП	– Постановления Учредительного Комитета в Царстве Польском
РГИА	– Российский Государственный Исторический Архив
РГВИА	– Российский Государственный Военно-Исторический Архив
СЗРИ	– Свод Законов Российской Империи
СУиРП	– Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства
УПРМФ	– Указатель Правительственных Распоряжений по Министерстве Финансов
ZP	– Zbiór Praw Królestwa Polskiego. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego.

Bibliografia

Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie

Konsystorz Generalny Diecezji Lubelskiej: Rep. 60 I 140.

Archiwum Główne Akt Dawnych

Komitet Urządzający w Królestwie Polskim: 2.

Olkuski Oddział Częstochowskiej Brygady Straży Granicznej: 48, 95.

Warszawski Okręg Wojskowy: 19.

Zarząd Pałaców Cesarskich: 23, 25, 31, 34, 66.

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Łomżyński Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich: 1, 2, 4, 23, 51.

Zarząd Grodzieńskiego Okręgu Pocztaowo-Telegraficznego: 1.

Zarząd Akcyzy Guberni Łomżyńskiej, Płockiej i Suwalskiej: 70–75, 163–166.

Archiwum Państwowe w Białymstoku oddział w Łomży

I Okręg Łomżyńskiego Zarządu Akcyzy: 1.

Zarząd Powiatu Łomżyńskiego: 37.

Archiwum Państwowe w Kielcach

Izba Skarbowa Kielecka: 1

Kancelaria Gubernatora Kieleckiego: 66.

Kielecka Dyrekcja Szkolna: 11a

Urząd Gubernialny Kielecki do Spraw Powinności Wojskowej: 18.

Archiwum Państwowe w Kielcach oddział w Sandomierzu

Akta notariusza Witosława Chrzanowskiego: 111.

Hipoteka Janowska: 1, 188.

Hipoteka Sandomierska: 113.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Chełmski Gubernialny Zarząd Akcyzy: 90, 92, 100.

Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki: 32, 40.

Chełmski Konsystorz Prawosławny: 4391, 4392, 4399, 4403, 4409, 4411, 4416.

Chełmski Zarząd Duchowny: 40, 54 II, 83, 131, 479, 1525.

Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny: 16, 8075

Kancelaria Gubernatora Lubelskiego: 1871:255, 1871:257, 1873:43, 1878:5cer, 1876:69, 1876:250, 1878:111, 1879:15, 1879:16cer, 1881:11cer, 1882:7cer, 1883:7cer, 1884:11cer,

1885:36t, 1888:14, 1888:155, 1890:9, 1891:4cer, 1900:17, 1901:17, 1903:11t, 1909:37 st.II, 1909:38 cz. II st.II, 1912:33 st. II, 1913:25 st.II, 1913:26 st.I.

Krasnostawska Komisja do Spraw Włościańskich: 1–4.

Lubelska Izba Kontrolna: 3.

Lubelska Izba Skarbowa: 42, 44, 85, 100, 117, 199, 220, 250.

Lubelska Komisja do Spraw Włościańskich: 1.

Lubelska Gubernialna Rada Dobroczynności Publicznej: 322.

Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich: 1, 54, 58–62.

Lubelski Gubernialny Zarząd Akcyzy: 6, 61.

Rząd Gubernialny Lubelski (1837–1866): Administracyjne 127.

Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918): A IV 1875:280, F 1880:91; K 1903:6; Osobowe 1263;

Siedlecki Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich: 86, 110, 121, 160.

Zarząd Powiatowy Bialski: 1.

Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Chełmie

Notariusz Władysław Zajdler w Chełmie: 68.

Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Kraśniku

Akta notariusza Bolesława Wisłockiego w Biłgoraju: 15.

Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Radzynie Podlaskim

Akta notariusza Juliana Holtza w Białej Podlaskiej: 4.

Archiwum Państwowe w Łodzi

Dyrekcja Szkolna w Łodzi: 156, 157.

Kaliska Izba Skarbowa: 4, 89.

Kalisko-Piotrkowski Gubernialny Zarząd Akcyzy: 356, 357, 366, 369, 370, 1011, 2183.

Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Piotrkowskiej: 2301–2312.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim

Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Granicy: 1–24.

Archiwum Państwowe w Płocku

Płocka Izba Skarbowa: 8, 176.

Płocki Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich: 1.

Archiwum Państwowe w Poznaniu oddział w Koninie

Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Słupcy: 1–88.

Archiwum Państwowe w Radomiu

Radomska Dyrekcja Szkolna, Generalia: 10, 12, 51, 76, 77, 81.

Radomska Izba Skarbowa: 2750, 2752, 2763, 2770.

Rząd Gubernialny Radomski I: 6650.

Zarząd Dóbr Państwowych, Izba Skarbowa Siedlecka: 776.

Zarząd Dóbr Państwowych, Komitet Ochrony Lasów: 1.

Zarząd Dóbr Państwowych, Okręgowy Urząd Leśny: 1a.

Zarząd Dóbr Państwowych, Wydział Leśny, Referat Administracyjny i Buchalteryjny: 322.

Zarząd Dóbr Państwowych, Wydział Leśny, Referat Egzekucyjny: 20, 21, 25, 34.

Archiwum Państwowe w Siedlcach

Akta notariusza Władysława Krasowskiego w Siedlcach: Rok 1874.

Kasa Skarbowa w Siedlcach: 2.

Siedlecki Komitet Ochrony Lasów: 1–2.

Archiwum Państwowe w Suwałkach

VI Okręg Łomżyńskiego Gubernialnego Zarządu Akcyzy: 3.

Leśnictwa Państwowe Guberni Suwalskiej: 2.

Archiwum Państwowe w Toruniu oddział we Włocławku

Zarząd Powiatowy Włocławski: 29, 272.

Archiwum Państwowe w Warszawie

Nadwiślańskie Drogi Skarbowe: 236.

Archiwum Państwowe w Warszawie ekspozytura w Milanówku

Rząd Gubernialny Warszawski: referat IV 317/1875.

Archiwum Państwowe w Warszawie ekspozytura w Nidzicy

Warszawska Izba Kontrolna: 1–4.

Archiwum Państwowe w Zamościu

Akta notariusza Edwarda Bulińskiego w Krasnymstawie: 4.

Akta stanu cywilnego parafii prawosławnej w Biłgoraju: 29.

Archiwum Parafii Prawosławnej w Częstochowie

Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Częstochowie: lata 1874–1914.

Archiwum Parafii Prawosławnej w Piotrkowie Trybunalskim

Akta Parafii Prawosławnej w Piotrkowie Trybunalskim: Rok 1858, Rok 1875, Rok 1905.

Archiwum Parafii Prawosławnej w Sosnowcu

Akta Stanu Cywilnego Parafii Prawosławnej w Sosnowcu: lata 1891–1913.

Kauno apskrities archyvas

Zespół I-49, inwentarz 1, sygn.: 4244, 14006.

Zespół I-106, inwentarz 1, sygn.: 591, 666, 668.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas

Zespół 551, inwentarz 1, sygn.: 1, 2.

Zespół 558, inwentarz 2, sygn.: 3, 9.

Zespół 697, inwentarz 1, sygn.: 245, 534; inwentarz 2, sygn.: 126, 150.

- Zespół 702, inwentarz 1, sygn.: 1, 6, 12, 15, 16, 24, 25, 31, 49, 57, 59–62, 66, 80–83.
Zespół 1009, inwentarz 1, sygn. 258; inwentarz 7, sygn. 118; inwentarz 8, sygn.: 396, 882; inwentarz 12, sygn. 23.
Zespół 1010, inwentarz 1, sygn.: 2553.
Zespół 1017, inwentarz 1, sygn.: 1; inwentarz 2, sygn.: 685, 1228, 1246;
Zespół 1052, inwentarz 1, sygn.: 393, 531, 532, 554.
Zespół 1239, inwentarz 1, sygn.: 3, 4.
Zespół 1293, inwentarz 1, sygn.: 90.
Zespół 1404, inwentarz 1, sygn.: 1–3.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

- Zespół 693, inwentarz 1, sygn.: 1, 5, 8, 9, 13, 23, 35, 39, 65, 75, 88, 89, 91, 93, 95.

Государственный Архив Российской Федерации

- Zespół 316, inwentarz 1, sygn. 2.
Zespół 1228, inwentarz 1, sygn.: 1–2.
Zespół 1234, inwentarz 1, sygn.: 652, 660.
Zespół 1235, inwentarz 2, sygn.: 67, 73.
Zespół 1247, inwentarz 1, sygn.: 1, 3.
Zespół 1261, inwentarz 1, sygn.: 3, 7, 11.
Zespół 1263, inwentarz 1, sygn.: 4.
Zespół 1358, inwentarz 1, sygn. 2, 4.
Zespół 1459, inwentarz 1, sygn. 2.
Zespół 1508, inwentarz 1, sygn. 1, 4, 10.
Zespół 1546, inwentarz 1, sygn. 1, 13.
Zespół 1633, inwentarz 1, sygn.: 1, 4, 7.
Zespół 1769, inwentarz 2, sygn. 178.
Zespół 1777, inwentarz 1, sygn.: 9.

Державний архів Одеської області

- Zespół 201, inwentarz 2, sygn.: 1–13.
Zespół 227, inwentarz 1, sygn. 2.

Национальный Архив Республики Татарстана

- Zespół 3, inwentarz 1, sygn. 12953.

Российский Государственный Военно-Исторический Архив

- Zespół 4916, inwentarz 1, sygn. 8.
Zespół 14779, inwentarz 1, sygn. 10.

Российский Государственный Исторический Архив

- Zespół 21, inwentarz 2, sygn.: 2022.
Zespół 37, inwentarz 74, sygn.: 237, 369, 556.
Zespół 387, inwentarz 26, sygn.: 1, 1727, 2542–2545.

- Zespół 560, inwentarz 16, sygn.: 273, 275–279, 296, 372, 462; inwentarz 18, sygn. 562; inwentarz 38, sygn.: 812.
- Zespół 574, inwentarz 5, sygn.: 1263–1266, 1321–1324; inwentarz 6, sygn.: 148, 159, 169; inwentarz 7, sygn.: 12, 79, 81, 831, 851, 859, 875, 887–889.
- Zespół 576, inwentarz 2, sygn. 868; inwentarz 25, sygn.: 159, 185, 227, 424, 590.
- Zespół 733, inwentarz 121, sygn. 721; inwentarz 225, sygn. 447.
- Zespół 776, inwentarz 4, sygn. 399; inw. 21, 1897 rok, sygn. 102.
- Zespół 821, inwentarz 4, sygn.: 89–91, 99–101.
- Zespół 1284, inwentarz 82, 1874 rok, sygn. 281.
- Zespół 1291, inwentarz 28, 1884 rok, sygn.: 3, 9, 11, 17; 1885 rok, sygn. 10; 1886 rok, sygn.: 54; inwentarz 30, 1864 rok, sygn. 1; 1865 rok, sygn. 2; 1866 rok, sygn. 3a; 1874 rok, sygn. 1; inwentarz 86, sygn.: 14, 34, 44, 52, 77, 142, 153, 156, 162, 216, 217, 232, 262.
- „Dziennik Warszawski”: 1871.
- „Gazeta Lubelska”: 1876.
- „Kurier Lubelski”: 1867, 1869, 1872.
- „Варшавский Дневник”: 1898.
- „Варшавский Епархиальный Листок”: 1912.
- „Варшавския Губернска Вѣдомости”: 1914.
- „Горный Журнал”: 1899–1914.
- „Известия Варшавскаго Округа Путей Сообщения”: 1912, 1913.
- „Известия Министерства Земледелия и Государственных Имуществ”: 1899.
- „Известия Центрального Исполнительнаго Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Солдатских Депутатов”: 1918.
- „Люблинска Губернска Вѣдомости”: 1867, 1878, 1885, 1891, 1898.
- „Почтово-Телеграфный Журнал”: 1888–1914.
- „Правительственный Вестник”: 1880.
- „Радомска Губернска Вѣдомости”: 1867–1871, 1873, 1875, 1880, 1898.
- Сборник распоряжений по телеграфному ведомству: 1876.
- „Седелцка Губернска Вѣдомости”: 1867, 1869–1871, 1898.
- „Судоходно-Административныя Известия Варшавскаго Округа Путей Сообщения”: 1911.
- „Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник”: 1877, 1905.
- Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 19, 53, 61–71.
- Ustawa celna dla Królestwa Polskiego, Warszawa 1851.
- Zbiór Praw Królestwa Polskiego. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego: t. 1, 1871; t. 4, 1874; t. 5, 1875; t. 7, 1876; t. 8, 1876; t. 9, 1876; t. 14, 1878; t. 15, 1879; t. 16, 1879; t. 19, 1880; t. 21, 1882; t. 22, 1882; t. 23, 1883; t. 25, 1884; t. 26, 1884; t. 27, 1885; t. 28, 1885; t. 30, 1886; t. 31, 1886; t. 32, 1886; t. 33, 1887; t. 34, 1887; t. 35, 1888; t. 42, 1891; t. 43, 1891; t. 46, 1894; t. 47, 1893; t. 49, 1894; t. 50, 1894; t. 51, 1895; t. 52, 1895; t. 53, 1896; t. 55, 1897; t. 56, 1897; t. 57, 1898; t. 60, 1899.

- Zbiór praw, instrukcyj i przepisów, obowiązujących dla prywatnego przemysłu górniczego w guberniach Królestwa Polskiego*, oprac. S. Bukowiecki, wyd. K. Srokowski, H. Hoffmann, Dąbrowa 1899.
- Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Komunikacji Lądowych i Wodnych*, t. I, Warszawa 1866.
- Zbiór ustaw włościańskich obowiązujących w Królestwie Polskim*, opracowali F. Brodowski i J. Kaczowski, Warszawa 1918.
- Декреты Советской Власти: t. 1, nr 173.
- Журнал Министерства Народного Просвещения. Часть XL*, Sankt Petersburg 1843.
- Журнал февральского 1912 года Съезда Податных Инспекторов Люблинской Губернии*, Lublin 1912.
- Инструкция определяющая порядок исполнения чинами казенной лесной стражи служебных обязанностей*, Suwałki 1910.
- Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 1-го Апреля 1905 года*, Sankt Petersburg 1905.
- Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 20 Мая 1906 года*, Sankt Petersburg 1906.
- Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства. По сведениям до 25 Мая 1907 года*, Sankt Petersburg 1905.
- Личный состав Департамента Таможенных Сборов и учреждений Таможенного Ведомства (кроме застав и постов) по сведениям до 21 января 1914 г.*, Sankt-Petersburg 1914.
- Отчет Управления взаимного страхования строений от огня в губерниях Царства Польского за 1902 год. Утвержден Обицим Присутствием Управления взаимного страхования строений от огня в губерниях Царства Польского на заседании 6 июня 1903 г.*, Warszawa 1903.
- Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1874 год*, Warszawa 1874.
- Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1894 год*, Warszawa 1894.
- Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1899 год*, Warszawa 1899.
- Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1911 год*, Warszawa 1911.
- Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1913 год*, Warszawa 1913.
- Памятная Книжка Виленской Губернии на 1915 год*, Wilno 1915.
- Памятная Книжка Калишской Губернии на 1872 год*, Kalisz 1872.
- Памятная Книжка Люблинской Губернии на 1873 год*, Lublin 1873.
- Памятная Книжка Люблинской Губернии на 1902 год*, Lublin 1901.
- Памятная Книжка Люблинской Губернии на 1903 год*, Lublin 1902.
- Памятная Книжка Радомской Губернии на 1870 год*, Radom 1870.
- Памятная Книжка Седлецкой Губернии на 1881 год*, Siedlce 1880.
- Памятная Книжка Седлецкой Губернии на 1886 год*, Siedlce 1886.
- Полное Собрание Законов Российской Империи, собрание I: t. 20, nr 14392;
- Полное Собрание Законов Российской Империи, собрание II: t. 9, 1834, nr 7684; t. 16, 1841, nr 14409; t. 21, 1846, nr 20669; t. 25, 1850, nr 24594; t. 26, 1851, nr 25725; t. 27, 1852, nr 26300; t. 35, 1860, nr 35713, nr 36453; t. 36, 1861, nr 36660; t. 37, 1862, nr 38553; t. 38, 1863, nr 39481; t. 41, 1866, nr 42861, nr 43128, nr 43930, nr 44011; t. 42, 1867, nr 44284, nr 44406, nr 44440, nr 44773; t. 43, 1868, nr 45468, nr 48927; t. 44, 1869, nr 46900, nr 47088,

- nr 47451; t. 45, 1870, nr 48322, nr 48499, nr 48501, nr 48523, nr 48928, nr 49016, nr 49088; t. 47, 1872, nr 50959; t. 48, 1873, nr 52288; t. 49, 1874, nr 53375, nr 53575, nr 53802; t. 50, 1875, nr 54310, nr 54670, nr 54719; t. 51, 1876, nr 55531, nr 56653, nr 55708; nr 56206; nr 56741; t. 54, 1880, nr 60903; t. 55, 1881, nr 61852.
- Полное Собрание Законов Российской Империи, собрание III: t. 1, 1881, nr 78, nr 120; nr 238; nr 427; t. 2, 1882, nr 709, nr 827, nr 931; t. 4, 1884, nr 2085, nr 2286, nr 2316, nr 2635; t. 5, 1885, nr 2907, nr 2911, nr 2989, nr 3013; t. 6, 1886, nr 3596, nr 3769, nr 4100; t. 8, 1888, nr 5120; t. 10, 1890, nr 6742; t. 11, 1891, nr 7817; t. 12, 1892, nr 8544, nr 8545; t. 13, 1893, nr 9347; t. 14, 1894, nr 10420, nr 10457; t. 15, 1895, nr 11262; t. 16, 1896, nr 12625, nr 12989, nr 12992; t. 17, 1897, nr 14232; t. 18, 1898, nr 15601; t. 19, 1899, nr 16440, nr 17122, nr 17773; t. 20, 1900, nr 18360, nr 18780; t. 22, 1902, nr 22214; t. 23, 1903, nr 22506, nr 22600, nr 22968, nr 23041, nr 23060, nr 23122, nr 23287; t. 25, 1905, nr 26097, nr 29962; t. 26, 1906, nr 27479, nr 27815; t. 30, 1910, nr 33628; t. 32, 1912, nr 37444–37447.
- Постановления Учредительного Комитета в Царстве Польском, t. 1, Warszawa 1865.
- Постановления Учредительного Комитета в Царстве Польском, t. 2, Warszawa 1865.
- Постановления Учредительного Комитета в Царстве Польском, t. 3, Warszawa 1865.
- Постановления Учредительного Комитета в Царстве Польском, t. 4, Warszawa 1866.
- Постановления Учредительного Комитета в Царстве Польском, t. 7, Warszawa 1866.
- Руководство для казенной Лесной Стражи Радомскаго Округа*, oprac. Woroncow i Janicki, Radom 1902.
- Сборник законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства*, pod red. M. Bałabanowa, Kijów 1905.
- Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. Часть 1-я почтовая*, oprac. A.O. Głębocki, wyd. 2, Kiszyniów 1901.
- Сборник постановлений Главного по фабричным и горнозаводским делам присутствия за 1899–1914 гг.*, pod red. W.W. Gromana, Piotrogród 1915.
- Сборник правительственных распоряжений по Учредительному Комитету в Царстве Польском, t. II*, Warszawa 1869.
- Сборник русских фабричных законов*, pod red. M.A. Sablin, Moskwa 1885.
- Сборник узаконений и правительственных распоряжений по крестьянским делам в губерниях Царства Польскаго (с 19 февраля 1864 по 31 марта 1871 года)*, t. I, Sankt Petersburg 1874.
- Сборник узаконений и распоряжений правительства по делам печати с 1882 по 1897 г.*, Sankt Petersburg 1897.
- Сборник указов и постановлений Временного правительства*, wyd. 1, Piotrogród 1917.
- Сборник циркуляров изданных по Государственной Контролю в 1865–1873 гг.*, Sankt Petersburg 1874.
- Сборник циркуляров изданных по Государственной Контролю в 1884–1889 гг.*, Tambow 1890.
- Сборник циркуляров, изданных по Главному Тюремному Управлению в 1879–1910 гг.*, cz. 1–2, Sankt Petersburg 1911.
- Свод Законов Российской Империи*: t. II, cz. 1, wyd. 1912; t. V, wyd. 1876, wyd. 1892, wyd. 1910, wyd. 1912; t. VI, wyd. 1876, wyd. 1910; t. VII, wyd. 1893 i wyd. 1910; t. VIII, cz. 1, wyd. 1893, wyd. 1910;
- Систематический сборник узаконений и распоряжений правительства по поземельному устройству крестьян Царства Польскаго*, oprac. M.D. Skrjabin, Radom 1896.

Собрание Указаний и Распоряжений Правительства: 1869, poz. 689; 1870, poz. 82; 1871, poz. 110; 1873, nr 14, poz. 161; nr 37; 1876, nr 59; nr 81, s. 916; 1879, poz. 104; 1879, nr 49, s. 505; nr 100, s. 1165; 1880, poz. 90; 1882, nr 25, poz. 230; 1882, poz. 426 i poz. 560; 1882, poz. 345; nr 82, poz. 1321; 1882, nr 93, s. 1511; 1883, nr 24; 1883, poz. 26; nr 25, poz. 445; nr 59, poz. 933; 1884, poz. 76, poz. 495, poz. 562; 1884, nr 32; 1884, nr 104, s. 1934; 1884, nr 106, s. 1966; 1885, nr 15, s. 208; 1885, poz. 23, poz. 740; 1885, nr 6; poz. 905; nr 56, poz. 987; nr 63, poz. 1224; nr 64, poz. 1228; nr 122, s. 2398; 1886, poz. 639; nr 100, poz. 2185; 1887, nr 10, poz. 142; nr 25, poz. 457; poz. 1397; nr 97, poz. 1839; 1888, nr 17, poz. 354; nr 73; poz. 847; 1889, poz. 31; 1890, poz. 21; 1891, nr 27, poz. 113, poz. 119; nr 70; poz. 799; 1892, poz. 617; 1893, poz. 161 i poz. 441; nr 79, poz. 657; 1894, poz. 172; nr 27, poz. 204; 1894, poz. 358, poz. 961, poz. 1337; 1895, 1895, poz. 116, poz. 170; 1895, nr 136, poz. 982; 1896, poz. 23; nr 9, poz. 65; nr 31, poz. 401; nr 32, poz. 413; nr 43, poz. 563; nr 76, poz. 832; nr 126, poz. 1414; 1897, poz. 30; poz. 792; nr 67, poz. 857; nr 80, poz. 996; nr 107, poz. 1475; nr 146, poz. 1127; nr 91, poz. 1203; nr 127, poz. 1812; 1898, nr 14, poz. 172; nr 17, poz. 230; nr 41, poz. 596; poz. 964; 1899, nr 160, poz. 2429; 1900, nr 1637, poz. 4; poz. 1637; 1903, poz. 314, poz. 972, poz. 1121; 1905, nr 184, poz. 1640; 1906, nr 48; 1912, nr 103, poz. 865, nr 58, poz. 1166; poz. 1227–1230; 1913, poz. 162, poz. 1333, poz. 1495; 1916, poz. 592;

Собрание указаний и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР, Moskwa 1942.

Труды Варшавского Статистического Комитета, выпуск 1–18.

Указатель Правительственных Распоряжений по Министерстве Финансов: 1866, nr 36; 1869, nr 11, 16–17, 27, 32, 44, 49, 50; 1870, nr 24, nr 25; 1871, nr 14; 1880, nr 48; 1896, nr 25; 1901, nr 14, nr 20; 1910, nr 27, nr 31.

Устав Духовных Консисторий, Sankt Petersburg 1878.

Устав о цензуре в Варшавском Учебном Округе, Warszawa 1845.

Устав ссудосберегательной кассы артистов и лиц, принадлежащих к составу Варшавских Правительственных Театров, Warszawa 1887.

Холмская Губерния. 1914 год, Chełm 1914.

Циркуляр по Варшавскому Учебному Округу: 1872, nr 7; 1899, nr 1; 1912, nr 10–12.

Циркуляр по управлению Варшавским Учебным Округом: 1867, nr 1.

Altman H., *Ustawodawstwo fabryczne i inspekcja fabryczna*, „Archeion”, t. 21, 1952.

Bałabuch H., *Nie tylko cenzura. Prasa prowincjonalna Królestwa Polskiego w rosyjskim systemie prasowym w latach 1865–1915*, Lublin 2001.

Bańkowski P., *Łomżyńska Inspekcja Fabryczna i jej akta, organizacja i zakres działalności*, „Archeion”, t. 21, 1952.

Bieńka M. O., *Warszawskie Teatry Rządowe. Dramat i komedia 1890–1915*, Warszawa 2003.

Bloch J., *Finanse Królestwa Polskiego za cały czas istnienia Królestwa od dnia 1 czerwca 1815 do 31 grudnia 1866 r. Zarząd, władze skarbowe i reforma podatkowa w Królestwie Polskim*, [w:] *Finanse Rosji w XIX wieku na tle ogólnych dziejów państwa*, t. 3, Warszawa 1883.

Bogdanov S., *Naczelnicy Radomskiej Dyrekcji Szkolnej. Analiza grupy*, tłum. K. Latawiec, [w:] *Szkice z dziejów radomskiej oświaty, Studia*, pod red. A. Duszyka i K. Latawca, Radom 2014.

Chełmski Konsystorz Grekokatolicki [1525] 1596–1875 [1905]. Inwentarz analityczny archiwum, opracowała M. Trojanowska, Warszawa 2003.

- Chwalba A., *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa–Kraków 1999.
- Godlewska J., *Wstęp do zespołu Urzędu Spraw Włościańskich Guberni Lubelskiej*, maszynopis przechowywany w pracowni naukowej Archiwum Państwowego w Lublinie.
- Horizontow L., *Aparat urzędniczy Królestwa Polskiego w okresie rządów Paskiewicza*, tłum. A. Szwarc, „Przegląd Historyczny”, t. 85, 1994.
- Górak A., *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918). Studium administratywistyczne i prozopograficzne*, Lublin–Radzyń Podlaski 2006.
- Górak A., *Reformy administracji lasów państwowych w Królestwie Polskim i ich geneza (1867–1880)*, [w:] *Lasy Królestwa Polskiego w XIX wieku: struktura-administracja-gospodarka*, red. A. Duszyk, K. Latawiec, Radom 2007.
- Górak A., *Organizacja i kancelaria zarządów powiatowych w Królestwie Polskim (1867–1918)*, [w:] *Urzędy władzy, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu etnicznym i kulturowym do roku 1914*, Okuninka 10–12 września 2007 r., red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Lublin 2010.
- Grądkowski W., *Poczta Królestwa Polskiego 1815–1914. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1974, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej UMCS.
- Grądkowski W., *Poczta Królestwa Kongresowego (1815–1914)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 23, 1975, nr 3, s. 407–420.
- Grądkowski W., *Z badań nad organizacją poczty Królestwa Polskiego 1815–1915*, „Annales UMCS”, sectio G, XXII, 1975.
- Grądkowski W., *Poczta w systemie administracyjnym i gospodarczym Królestwa Polskiego*, „Studia Historyczne”, R. XIX, 1976, z. 4.
- Groniowski K., *Walka Milutina z Bergiem. Spór o reorganizację Królestwa Polskiego po roku 1863*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 69, 1962.
- Groniowski K., *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 r.*, Warszawa 1963.
- Groniowski K., *Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871–1914*, Warszawa 1966.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski, t. IV, Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982.
- Jaros J., *Organizacja rządowej administracji górniczej na Śląsku w latach 1769–1922*, „Archeion”, t. 26, 1956.
- Jaros J., *Stan badań nad historią górnictwa i hutnictwa na ziemiach polskich w latach 1870–1918*, Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa, t. I, Warszawa 1957.
- Jaros J., *Organizacja administracji górniczej w Królestwie Polskim (1815–1918)*, Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa, t. 12, 1968.
- Kisiel H., *Akta zarządu Dóbr Państwowych w Radomiu*, „Archeion”, t. 36, 1962.
- Kisiel H., *Zarząd Dóbr Państwowych, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu. Przyczynek źródłowy do dziejów małych miast guberni radomskiej*, [w:] *Spoleczności małomiasteczkowe w regionie świętokrzyskim (XIX–XX w.). Pamięci Stanisława Marcinkowskiego w dziesiątą rocznicę śmierci*, pod red. R. Kołodziejczyka i M. B. Markowskiego, Kielce 1999.
- Koberdowa I., *W sprawie stosunku Rosji wobec powstania styczniowego*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 69, 1962.
- Koczanowicz M., *Prawo górnicze obowiązujące w Królestwie Polskim*, Warszawa, 1896.
- Konarski K., *Zespół akt Sekretarza Stanu Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego oraz Kancelarii J. C. Mości do Spraw Królestwa Polskiego (1807–1876)*, „Archeion”, t. 44, 1966.

- Korobowicz A., *Stosunek władz świeckich do obrządku greckokatolickiego w świetle prawa Królestwa Polskiego (1815–1875)*, „Annales UMCS”, sectio F, XX, 1965.
- Korobowicz A., *Stanowisko prawne obrządku greckounickiego w Królestwie Polskim (1815–1875)*, Lublin 1966, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej UMCS.
- Korobowicz A., *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin 1995.
- Korobowicz A., Witkowski W., *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*, Kraków 2001.
- Kostecki J., *Warszawski Komitet Cenzury w latach 1870–1906*, [w:] *Książka zawsze obecna. Prace ofiarowane Profesorowi Krzysztofowi Migoniowi*, Wrocław 2010.
- Kozłowski J., *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przełęcz Historyczny”, t. 89, 1998.
- Królikowski L., *Organizacja centralnych służb inżynierskich w Królestwie Polskim w latach 1864(1867)–1915 na tle organizacji analogicznych służb w Cesarstwie Rosyjskim*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. XXXV, 1990, nr 2–3.
- Krzemiński S., *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888). Zarys historyczny (przedruk z „Ekonomisty Polskiego)*, Lwów 1892.
- Kucha R., *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Lublin 1982.
- Latawiec K., *Spółeczność rosyjska na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2004, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej UMCS.
- Latawiec K., *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007.
- Latawiec K., *Duchowieństwo soboru prawosławnego w Chełmie w latach 1876–1905*, „Rocznik Chełmski”, t. 11, 2007.
- Latawiec K., *Rosjanie w korpusie pracowników leśnych Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Lasy Królestwa Polskiego w XIX wieku. Struktura-administracja-gospodarka*, pod red. A. Duszyka i K. Latawca, Radom 2007.
- Latawiec K., *Administracja akcyzowa na terenie Królestwa Polskiego 1866–1915*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. I, pod red. A. Góraka, I. Łucia i D. Magiera, Lublin–Siedlce 2008.
- Latawiec K., *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889–1914*, Sandomierz 2010.
- Latawiec K., *Chełmski Zarząd Duchowny, jego kancelaria oraz personel w latach 1876–1905*, [w:] *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym od XV do XIX wieku*, pod red. H. Gmitemka i J. Łosowskiego, Kraków 2010.
- Latawiec K., *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914*, Lublin 2014.
- Legieć J., *Urzędy ds. Powinności Wojskowej w Królestwie Polskim w latach 1874–1914*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. I, pod red. A. Góraka, I. Łucia i D. Magiera, Lublin–Siedlce 2008.
- Legieć J., *Urzędy naczelników wojskowych w Radomiu po powstaniu styczniowym*, [w:] *Wojsko w Radomiu od średniowiecza po czasy współczesne*, pod red. D. Kupisza, Radom 2008.
- Leoński Z., *Nauka administracji*, wyd. 3, Warszawa 2001.
- Lewandowski J., *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*, Lublin 1996.
- Łukasiewicz W., *Korpus górniczy w Okręgu Zachodnim*, [w:] *Spółeczństwo Królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 1966.

- Manteufel T., *Centralne władze oświatowe na terenie byłego Królestwa Kongresowego (1807–1915)*, Warszawa 1929.
- Ohryzko-Włodarska C., *Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałość aktowa*, Warszawa 1973.
- Okolski A., *Wykład prawa administracyjnego i prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1880.
- Okolski A., *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, t. II, Warszawa 1882.
- Osoba A., *Więzenie na Zamku Lubelskim w latach 1824–1915*, Lublin 2003, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej UMCS.
- Osoba A., *Więzenie na Zamku Lubelskim w latach 1824–1915*, [w:] *Z dziejów więzienia w Lublinie*, pod red. T. Radzika, Lublin 2007.
- Pazdur J., *Organizacja i polityka górnicza (1772 do 1918 r.)*, [w:] *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, pod red. J. Pazdura, Katowice 1961.
- Porycki J., *Aleksander Apuchtin – właściciel majątku Kułaki*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. I, 2005.
- Prawdzik W., *Materiały archiwalne do Kieleckiej Inspekcji Fabrycznej w Wojewódzkim AP w Kielcach*, „Archeion”, t. 21, 1952.
- Prawdzik W., *Odnaleziony fragment akt Radomskiej Inspekcji Fabrycznej*, „Archeion”, t. 26, 1956.
- Prichodźko M. A., *Specyfika utworzenia ministerstw w Rosji na początku XIX wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. VI, 2009.
- Pruski W., *Dzieje państwowej stadniny w Janowie Podlaskim 1817–1939*, Poznań 1948.
- Pruski W., *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815–1918*, t. I–III, Warszawa 1967–1969.
- Pruski W., *Dzieje wyścigów i hodowli koni pełnej krwi w Polsce. Królestwo Polskie 1815–1918*, Warszawa 1970.
- Pułjanowski A., *Najwyższa Izba Obrachunkowa Królestwa Polskiego (1808–1866)*, Warszawa 1880.
- Radziszewski H., *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskim*, t. II (1831–1867), Warszawa 1908.
- Ramotowska F., *Sto lat „cenzury rządowej” pod zaborem rosyjskim (1815–1915) – podstawy normatywne, instrumenty wykonawcze*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. I, pod red. J. Kosteckiego i A. Brodzkiej, Warszawa 1992.
- Rappaport H., *Akta Zarządu Warszawskiego Okręgu Komunikacji z lat 1835–1918*, „Archeion”, t. 65, 1977.
- Rappaport H., *Komitet Urządzący w Królestwie Polskim*, „Archeion” t. 69, 1979.
- Rosiak S., *Inspekcja Fabryczna guberni piotrkowskiej*, „Archeion”, t. 23, 1954.
- Sęczyz E., *Materiały archiwalne do dziejów porozbiorowych Warszawskiego Zamku Królewskiego, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, t. 57, 1972.
- Sęczyz E., *Administracja pałaców „cesarskich” w Warszawie w latach 1796–1918 i pozostałe po niej akta*, „Archeion”, t. 66, 1978, s. 131–156.
- Słownik biograficzny teatru polskiego. 1765–1965*, pod red. Z. Raszewskiego, Warszawa 1973.
- Smyk G., *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867–1915*, Lublin 2004.

- Smyk G., *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym. Zarys organizacji*, „Zamojskie Studia i Materiały”, R. VII, z. 18, 2005.
- Smyk G., *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011.
- Staszyński E., *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polski (od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968.
- Suchodolski W., *Akta kancelarii starszego inspektora fabrycznego guberni warszawskiej*, „Archeion”, t. 21, 1952.
- Szewczuk D., *Chełmska Dyrekcja Naukowa*, Lublin 2003, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej UMCS.
- Szewczuk D., *Funkcjonowanie rosyjskiego nadzoru szkolnego na terenie Lubelszczyzny (1864–1914)*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich, tom I*, pod red. A. Górnika, I. Łucja i D. Magiera, Lublin–Siedlce 2008.
- Szewczuk D., *Urzędnicy Chełmskiej Dyrekcji Naukowej (1864–1918)*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich, tom II*, pod red. A. Górnika i D. Magiera, Lublin–Siedlce 2009.
- Szewczuk D., *Chełmska Dyrekcja Naukowa*, Lublin 2012.
- Szewczuk D., *Działalność rosyjskiego nadzoru szkolnego w guberni radomskiej – Radomska Dyrekcja Naukowa (1864–1914)*, [w:] *Szkice z dziejów radomskiej oświaty, Studia*, pod red. A. Duszyka i K. Latawca, Radom 2014.
- Szreniawski J., *Wstęp do nauki administracji*, Lublin 2000.
- Szreter P., *Cenzura rosyjska w Warszawie między powstaniem styczniowym a rewolucją 1905–1907. Strategie działania*, [w:] *Piśmiennictwo-systemy kontroli-obiegi alternatywne*, t. I, pod red. J. Kosteckiego i A. Brodzkiej, Warszawa 1992.
- Szumski J., *Akta urzędów skarbowych północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego jako źródło historyczne (1815–1914)*, „Archeion”, t. 85, Warszawa 1988.
- Szyndler B., *Dzieje cenzury w Polsce do 1918 roku*, Kraków 1993.
- Śliwowska W., *Petersburg i społeczeństwo rosyjskie wobec kwestii polskiej w przededniu i w czasie powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*, pod red. S. Kalemka, Warszawa 1990.
- Ślusarska R., *Lubelska Izba Skarbowa 1869–1915. Organizacja i funkcjonowanie instytucji*, Lublin 2002, maszynopis pracy doktorskiej przechowywanej w Bibliotece Głównej UMCS.
- Świętochowski S., *Ustrój władz górniczych w Królestwie Polskim, Rosji, Niemczech, Austrii, Francji i innych państwach*, Warszawa 1918.
- Targowski J., *Komitet Urządzący i jego ludzie*, „Przegląd Historyczny”, t. 14, 1937.
- Wiech S., *Rosyjski korpus administracyjny w dziele likwidacji odrębności Królestwa Polskiego (1866–1896). Ogląd w świetle materiałów żandarmerii*, [w:] *Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody*, cz. II, pod red. T. Stegnera, Gdańsk 2000.
- Witkowski W., *Sądownictwo administracyjne w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, Warszawa 1984.
- Witkowski W., *Historia administracji w Polsce (1764–1989)*, Warszawa 2007.
- Wotowski S., *Stado janowskie*, cz. 1 „Gazeta Rolnicza” R. LXI, 1921, nr 1–2, s. 29–31; cz. 2, „Gazeta Rolnicza” R. LXI, 1921, nr 3, s. 61–65.
- Wrzyszc A., *Chełmska Dyrekcja Naukowa (1864–1918)*, [w:] *Polska lat dziewięćdziesiątych. Przemiany państwa i prawa*, t. III, pod red. M. Mozgawy, Lublin 1997.
- Wrzyszc A., *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin 1997.

- Zaborowska J., *Ustrój, dzieje i akta kancelarii Gubernatora warszawskiego z lat 1866–1917*, „Archeion”, t. 51, 1969.
- Zakrzewska [-Dubasowa] M., *Materiały do Inspekcji Fabrycznej w AP w Lublinie*, „Archeion”, t. 21, 1952.
- Zaleski A., *Towarzystwo warszawskie. Listy do przyjaciółki przez baronową XYZ*, Warszawa 1970.
- Żarnowski J., *Organizacja Kontroli Państwowej*, Warszawa 1926.
- Боков К. И., *Структура таможенных органов России во второй половине XIX-начале XX веков*, „История государства и права”, 2012, nr 22.
- Володин А. Ю., *Фабричная инспекция в России (1882–1904 гг.)*, „Российская История”, t. I, 2007.
- Высшие и центральные государственные учреждения России 1801–1917*, том 2, *Центральные государственные учреждения*, Sankt Petersburg 2001.
- Горак А., Лятавец К., *Секвестраторы в царстве Польском: должность, служебные обязанности и характеристика группы*, „Історія торгівлі, податків та мита”, nr 1(1), 2010.
- Горизонтов Л. Е., *Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше: (XIX – начало XX в.)*, Moskwa 1999.
- Девер А. А., Бредов В. Р., *Свод постановлений о горнопромышленности*, Sankt Petersburg 1904.
- Кобеляцкий А., *Справочная книга для чинов фабричной инспекции, для фабрикантов и заводчиков*, Sankt Petersburg 1897.
- Кобеляцкий А., *Справочная книга для чинов Фабричной Инспекции*, Sankt-Petersburg 1898.
- Козловский Я., *Система управления Царства Польского с 1863–1875 гг.*, Moskwa 1989, *maszynopis pracy kandydackiej przechowywany w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie*.
- Коняев А., *Финансовая Контроль в дореволюционной России*, Moskwa 1959.
- Корженевский В. И., *Почтовые уставы и свод правительственных распоряжений по почтовому ведомству. 1857–1880*, Żytomierz 1880.
- Костюшко И. И., *Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском*, Moskwa 1962.
- Кривенко В., *Сборник кратких сведений о правительственных учреждениях*, Sankt Petersburg 1889.
- Куприянова Л. В., *«Рабочий вопрос» в России во второй половине XIX-начале XX вв.*, [w:] *История предпринимательства в России, ks. 2, Вторая половина XIX-начало XX в.*, Moskwa 2000.
- Литвинов-Фалинский В. П., *Фабричное законодательство и фабричная инспекция*, Sankt Petersburg 1904.
- Литвинов-Фалевский В., *Как страхуются рабочие*, Sankt Petersburg 1913.
- Лоранский А. М., *Краткий исторический очерк административных учреждений горного ведомства в России. 1700–1900 года*, Sankt Petersburg 1901.
- Лятавец К., *Таможенные учреждения в Царстве Польском в 50–60 гг. XIX века*, [w:] *История торговли, податков та мита*, pod red. О. Djaczka, Dniepropietrowsk 2007.
- Лятавец К., *Место таможенных учреждений Царства Польского в финансовой системе Российской Империи в первой половине 70-х гг. XIX в.*, [w:] *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XIX вв.*, red. А. Razdorskij, Kursk 2009.
- Лятавец К., *Деятельность административных учреждений в Царстве Польском во время военных действий 1914 г.*, [w:] *Первая мировая война и российская провинция. Материалы*

- Международной научной конференции, Орел, 29 апреля, 2014 г.*, pod red. A.S. Minakowa, Orzeł 2014.
- Материалы по ремонту и содержанию шоссейных дорог*, Warszawa 1905.
- Микулин А. А., *Фабричная инспекция в России. 1882–1906*, Kijów 1906.
- О нынешнем положении лесного управления в Царстве Польском*, „Лесной Журнал” г. 1877, nr 1.
- Ольховский Г., *О высшем церковно-административном управлении в западно-русской церкви и в частности в Холмской епархии во времена унии с Римом (1596–1875)*, Warszawa 1896.
- Рустамова С., *Губернские присутствия смешанного состава как местные органы административной юстиции в пореформенный период*, „Право и жизнь”, R 2000, nr 29, www.pravogizn.h1.ru.
- Сапилов Е. В., *Государственные доходы, расходы, налоги в дореволюционной России (1898–1914 гг.)*, Moskwa 2001.
- Цензоры Российской Империи конец XVIII – начало XX века. Библиографический справочник*, pod red. В. Ф. Фирсова і in., Sankt Petersburg 2013.
- Шелымагин И. И., *Фабрично-трудовое законодательство в России (второй половины XIX в.)*, Moskwa 1947.

Indeks rosyjskich nazw organów administracji specjalnej

- Варшавская Временная Контрольная Коммисия 122
Варшавская Окружная Пробирная Палатка 123
Варшавский Комитет по Делах Печати 126
Варшавский Статистический Комитет 127
Варшавский Цензурный Комитет 124
Варшавское Дворцовое Управление 162
Варшавское Окружное Пробирное Управление 128
Варшавское Отделение Казначейств Министерства Финансов 129
Варшавское Отделение Контроля Министерства Императорского Двора 128
Временная Коммисия по Крестьянским Делах Губерний Царства Польского 120
Вспомогательная Телеграфная Станция 109
- Губернская Почтовая Контора 47
Губернский Лесоохранительный Комитет 58
Губернское Акцизное Управление 61
Губернское Казначейство 45
Губернское по Воинской Повинности Присутствие 55
Губернское по Делах об Обществах Присутствие 56
Губернское по промысловому налогу присутствие 54
Губернское Присутствие по Делах Страхования Рабочих 57
Губернское Присутствие по Делах Фабричным (и Горнозаводским) 52
Губернское Присутствие по Крестьянским Делах 59
Губернское Управление Акцизными Сборами 63
- Духовная Православная Консистерия 39
- Заведывающий Духовными Делами Иностранных Исповеданий в Царстве Польском 188
Заведывающий Постройками Греко-Униатских Церквией в Царстве Польском 185
Заведывающий Постройками Православных Церквией в Привислянском Крае 186
Заведывающий Соляною Частию в Царстве Польском 187
- Казенная Палата 73
Коммисар по Крестьянским Делах 87
Коммисия по Крестьянским Делах 89
Контрольная Палата 71
Корчемная Стража 119

- Лесничество 96
Ликвидационная Коммисия 92
- Начальник Горного Округа 176
Начальник Западной Горнозаводской Области 176
- Окружное Акцизное Управление 106
Окружное Казначейство 101
Окружное Лесное Управление 108
Окружный горный инженер 102
Отделение Государственной Контроли Железных Дорог 135
Отдел по Финансам Царства Польского 134
- Пограничная Почтовая Контора 113
Податной Инспектор 70
Почтовая Станция 118
Почтовое Отделение 100
Почтово-Телеграфная Контора 85
Почтово-Телеграфное Отделение 99
Почтовые Отделения 135
Присутствие по Крестьянским Делах Губерний Царства Польского 121
- Совет Общественного Призрения 115
- Таможенная Застава 114
Таможенный Переходный Пункт 33
Таможня 92
Телеграфная Станция 118
Телеграфное Отделение 100
Тюрьма 130
- Уездная Почтовая Контора 111
Уездное Казначейство 110
Уездное по Воинской Повинности Присутствие 112
Управление Варшавских Правительственных Театров 164
Управление Варшавского Округа Путей Сообщения 165
Управление Варшавского Телеграфного Округа 170
Управление Варшавского Учебного Округа 168
Управление Взаимного Страхования Строений от Огня в Губерниях Царства Польского 174
Управление Восточного Горного Округа Царства Польского 176
Управление Государственных Имуществ 136
Управление Западного Горного Округа Царства Польского 176
Управление Западной Горнозаводской Области 176
Управление Земледелия и Государственных Имуществ 136
Управление Императорских Дворцов 162

- Управление Ловичского Княжества 140
Управление Округа Отдельного Корпуса Пограничной Стражи 160
Управление Округа Путей Сообщения 146
Управление Отдела Перевозки Почт по Железным Дорогам 172
Управление Почтово-Телеграфного Округа 159
Управление Привислянской Железной Дороги 141
Управление Таможенного Округа 143
Управление Участкового Таможенного Инспектора 163
Управляющий Греко-Униатскими Делами в Царстве Польском 185
Управляющий Почтовой Частью 184
Участковый Акцизный Надзиратель 117
Учебная Дирекция 41
- Фабричный Инспектор 65
- Холмская Греко-Униатская Духовная Консистория 36
Холмское Духовное Правление 37
- Центральная Коммисия по Крестьянским Делах Царства Польского 34
Центральное Управление Акцизных Сборов в Царстве Польском 35
- Эмеритальная Коммисия в Губерниях Царства Польского 90
- Яновский Государственный Конский Завод 78

Indeks rzeczowy polskich nazw organów administracji specjalnej

Dziedzina	Organ
Akcyza	Centralny Zarząd Opłat Akcyzowych w Królestwie Polskim
	Gubernialny Zarząd Akcyzy
	Gubernialny Zarząd Przychodami Akcyzy
	Okręgowy Zarząd Akcyzy
	Rewirowy Nadzorca Akcyzy
	Straż Karczemna
Kościół	Chełmski Duchowny Konsystorz Grecko-Unicki
	Chełmski Zarząd Duchowny
	Duchowny Konsystorz Prawosławny
	Zawiadujący Budowami Cerkwi Grecko-Unickich w Królestwie Polskim
	Zawiadujący Budowami Cerkwi Prawosławnych w Kraju Przywiślańskim
	Zawiadujący Sprawami Duchownych Obcych Wyznań w Królestwie Polskim
	Zarządzający Sprawami Grecko-Unickimi w Królestwie Polskim
Cenzura	Warszawski Komitet Cenzury
	Warszawski Komitet do Spraw Druku
Cło	Celny Punkt Komunikacyjny
	Komora Celna
	Przykomórek Celny
	Zarząd Rewirowego Inspektora Celnego
	Zarząd Okręgu Celnego
Dobra państwowe	Zarząd Dóbr Państwowych
	Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych
Dobroczynność	Rada Dobroczynności Publicznej
Dwór	Zarząd Pałaców Cesarskich
	Warszawski Zarząd Pałacowy
Emerytura	Komisja Emerytalna w Guberniach Królestwa Polskiego
Finanse i skarb	Gubernialna Kasa Skarbowa

Finanse i skarb	Izba Skarbowa
	Okręgowa Kasa Skarbowa
	Powiatowa Kasa Skarbowa
	Wydział do Spraw Finansów Królestwa Polskiego
	Inspektor Podatkowy
	Warszawski Okręgowy Zarząd Probierczy
	Warszawska Okręgowa Izba Probiercza
	Warszawski Wydział Kas Skarbowych Ministerstwa Finansów
Hodowla koni	Janowski Państwowy Zakład Koński
Komunikacja i kolej	Zarząd Warszawskiego (XI) Okręgu Dróg Komunikacyjnych
	Zarząd Okręgu Dróg Komunikacyjnych
	Zarząd Nadwiślańskiej Drogi Żelaznej
	Wydział Kontroli Państwowej Dróg Kolejowych
Kontrola	Izba Kontrolna
	Warszawska Tymczasowa Komisja Kontrolna
	Wydział Kontroli Państwowej Dróg Kolejowych
Lasy	Gubernialny Komitet Ochrony Lasów
	Leśnictwo
	Okręgowy Urząd Leśny
Oświata	Dyrekcja Naukowa
	Zarząd Warszawskiego Okręgu Naukowego
Pobór rekruta	Gubernialne Kolegium do Spraw Powinności Wojskowej
	Powiatowe Kolegium do Spraw Powinności Wojskowej
Poczta i telegraf	Gubernialne Biuro Pocztove
	Kantor (Biuro) Pocztove-Telegraficzne
	Oddział Pocztove-Telegraficzny
	Oddział Pocztove
	Oddział Telegraficzny
	Pomocnicza Stacja Telegraficzna
	Powiatowe Biuro Pocztove
	Przygraniczne Biuro Pocztove
	Stacja Pocztove
	Stacja Telegraficzna
	Zarządzający Działem Pocztove
	Zarząd Wydziału Przewozu Poczty Drogami Kolejowymi
	Zarząd Warszawskiego Okręgu Telegraficznego

Poczta i telegraf	Zarząd Okręgu Pocztaowo-Telegraficznego
	Wydział Pocztowy
Przemysł i górnictwo	Gubernialne Kolegium do Spraw Fabrycznych i Górniczych
	Gubernialne Kolegium do Spraw Podatku Przemysłowego
	Inspektor Fabryczny
	Okręgowy Inżynier Górniczy
	Gubernialne Kolegium do Spraw Ubezpieczeń Robotników
	Zawiadujący Działem Solnym w Królestwie Polskim
	Zarząd Zachodniego Obwodu Górniczego
	Naczelnik Zachodniego Obwodu Górniczego
	Naczelnik Okręgu Górniczego
	Zarząd Wschodniego Okręgu Górniczego Królestwa Polskiego
Zarząd Zachodniego Okręgu Górniczego Królestwa Polskiego	
Reforma włościańska	Centralna Komisja do Spraw Włościańskich Królestwa Polskiego
	Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich
	Komisja do Spraw Włościańskich
	Tymczasowa Komisja do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego
	Urząd do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego
Komisja Likwidacyjna	
Statystyka	Warszawski Komitet Statystyczny
Stowarzyszenia	Gubernialne Kolegium do Spraw Stowarzyszeń
Straż graniczna	Zarząd Okręgu Samodzielnego Korpusu Straży Granicznej
Teatry	Zarząd Warszawskich Teatrów Rządowych
Ubezpieczenia	Zarząd Wzajemnych Ubezpieczeń Budynków od Ognia w Guberniach Królestwa Polskiego
Więzienia	Więzienie

Informacje o rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim pojawiają się rzadko na kartach polskich opracowań naukowych. Zazwyczaj zagadnienia te są ujęte w sposób ogólnikowy lub przyczynkarski. Brak więc nie tylko opracowań monograficznych, ale i analitycznych prac drobniejszych. Co więcej, nawet podręczniki akademickie pomijają milczeniem struktury administracji specjalnej, skupiając się jedynie na administracji ogólnej. Tymczasem nie do końca taki stan rzeczy tłumaczy zachowanie materiałów archiwalnych. W związku z tym celem tego projektu jest stworzenie podwalin animujących badania owej problematyki.

